

2022

Олександр Авраменко

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНСЬКА
ЛІТЕРАТУРА

Олександр Авраменко

9

Олександр АВРАМЕНКО

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Підручник для 9 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2022

ВСТУП

РОЛЬ І МІСЦЕ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ В ЖИТТІ НАЦІЇ

Роль художньої літератури в житті нації і людини важко переоцінити. Першим нашим книгам майже тисяча років. Славетного київського князя Ярослава народ нарід Мудрим через його освіченість і любов до читання. Невипадково цей державний діяч надавав великого значення книзі, адже в ній — мудрість поколінь, естетика й утіха. Відомо, що бібліотека Ярослава Мудрого, яку й досі не знайшли, налічувала сотні томів і вважалася справжнім скарбом не лише через те, що процес виготовлення кожного з них був складним і тривалим, а й тому, що наші пращури усвідомлювали, що книга — рушій поступу.

Промовистим щодо ролі художньої літератури та її творців є вислів Остапа Вишні: «Тарас Шевченко! Досить було однієї людини, щоб урятувати цілу націю». Справді, прихід у літературу Т. Шевченка змінив історію України: його слово пробуджувало національну свідомість і гартувало людську гідність в українського народу — від простих селян, багато з яких знали його вірші напам'ять, і, безумовно, до високоосвіченої інтелігенції.

Літературі як виду мистецтва властиві ідейність, образність та емоційність. Твори красного письменства мають «виклика́ти в душі читача живі о́брази тих людей чи речей, які нам малює поет, і ними будити ті самі чуття, які проймали душу самого поета у хвили, коли творив ті о́брази» (І. Франко).

Художні о́брази й утілені в них ідеї не повторюють чи копіюють нашу дійсність у літературному творі; пишучи повість чи поему, письменники / письменниці створюють *нову естетичну дійсність*, що є носієм загальнолюдських цінностей. Змальована дійсність реалізується лише в особі читача / читачки, без яких вона мертва. Як же виявляється мистецька самотність у створеному художньому світі?

Ф. Морган.
Сонце і дощ. 1917 р.

Володимирська ікона
Божої Матері. Храм
Святого Миколая.
с. Товмач,
Львівська область

Автори / авторки послуговуються різними мовними ресурсами для творення образів (зокрема, зорових): тропами, синтаксичними фігурами, віршованою чи прозовою формою тощо — унаслідок цього виникають різні образи, які по-своєму красиві й естетично вартісні. Отже, ідейність, образність та емоційність здатні захоплювати людей.

Опановуючи шкільний курс української літератури, ви навчитеся аналізувати художні твори різних епох, характеризувати стилі, що допоможе вам стати підготовленими читачами / читачками. Передусім потрібно з'ясувати *тему* твору (у ліричному творі — провідний *мотив* або кілька мотивів), визначити *головну ідею* і порушені у творі *проблеми, сюжетно-композиційні особливості*, що характеризують *героїв* через їхні вчинки, міркування, зовнішній вигляд, мову тощо, визначити мовні *художні*

засоби, адже мова — «першоелемент літератури».

Аналізуючи літературний твір, завжди зважають на *історичний контекст* — тобто епоху, коли його було написано, адже в такому разі твір сприймають із часових позицій: умови написання, історичний зріз, національні пріоритети тощо.

У 9 класі ви прочитаєте шедеври різних епох: біблійні легенди, «Повість минулих літ», козацькі літописи, твори Г. Сковороди, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, Т. Шевченка, П. Куліша, Марка Вовчка та ін. Отже, ви вивчатимете українську літературу за хронологічним (часовим) принципом.

Під час аналізу художнього твору важливим є й естетичний контекст. Це поняття пов'язане передусім із красою, доладністю, витонченістю й довершеністю. Кожна літературна епоха має спільні й водночас відмінні пріоритети в естетичному осягненні дійсності. Скажімо, у середньовічній літературі оспівували красу божественну, духовну, в епоху Відродження надавали перевагу зовнішній красі, її гармонії з внутрішньою, довершеності ліній і форм, у XIX та XX ст. насамперед зображували людину, її духовний світ. Ці естетичні уподібання поширювалися і на інші види мистецтв: архітектуру, музику й особливо живопис. Простежте зміщення естетичних пріоритетів на прикладі репродукцій картин різних епох.

УСНА НАРОДНА ТВОРЧІСТЬ

РОДИННО-ПОБУТОВІ ПІСНІ

1. Розгляньте світлини та виконайте завдання.

- А.** Що ви знаєте про представника / представницю шоу-бізнесу, зображених на світлинах?
- Б.** Чому, на вашу думку, сучасні телеведучі іноді одягають народні костюми?
- В.** Чи пасує їм цей одяг? Опишіть ті деталі народного одягу й прикрас, які вам сподобалися.
- Г**¹. Які переваги й недоліки має сучасний одяг, порівняно з народним, традиційним?
- Д.** Зробіть висновок, чому треба вивчати й берегти народну творчість наших предків: фольклор, традиції, звичаї, одяг та ін.

2. Прочитайте текст і розкажіть, що нового ви дізналися про фольклор.

Усна народна творчість, або **фольклор** (з англ. *folk-lore* — народне слово, народна мудрість), — різножанрові твори, що виникли в сиву давнину в певному середовищі й передавалися з уст в уста.

Авторів пісень, казок, балад і легенд здебільшого ніхто не знав. Талановиті оповідачі й співці, виконуючи фольклорні твори, вводили в них нових героїв, додавали слова, які вживали тільки на певній території (діалектизми), іноді скорочували текст — у такий спосіб вони їх відшліфовували. З огляду на це пісні, казки, легенди й інші фольклорні жанри побутують у багатьох варіантах. Не всі твори фольклору дійшли до наших днів, адже регулярно збирати й записувати їх почали лише у XVIII–XIX ст.

¹ У буквену переліку завдань традиційно не використовують літеру Г через графічну близькість до Г.

Ознаки народних творів:

- усна форма творення і побутування;
- традиційність;
- колективність;
- варіантність;
- анонімність.

У фольклорі відображено національний характер, світогляд і менталітет, працю, побут і мрії українців. Отже, це явище національне.

3. Розгляньте таблицю і виконайте завдання.

Фольклорні роди		
Лірика	Епос	Драма
<i>Календарно-обрядові пісні:</i> колядки щедрівки веснянки русальні купальські жнивварські <i>Суспільно-побутові пісні:</i> козацькі чумацькі рекрутські заробітчанські кріпацькі стрілецькі <i>Родинно-побутові пісні:</i> про кохання про сімейне життя	казки байки легенди перекази прислів'я приказки загадки прикмети	вертеп весілля народні ігри драми («Коза», «Маланка»)
Ліро-епічні твори		
думи, балади, історичні пісні		

- А.** Назвіть ті жанри, які ви не вивчали в попередніх класах.
Б. Коротко охарактеризуйте кожний жанр фольклору.
В. Виконайте в зошиті тестове завдання¹.

Жанр фольклору	Народний епос
1 колядка 2 коломийка	А дворядкова пісня жартівливого змісту, чотирнадцятискладові рядки Б величальна пісня, що уславлює народження Ісуса Христа В прозова форма, розповідь про визначні історичні події та їх героїв

¹ Тут і далі, виконуючи тестові завдання, робіть у зошиті відповідний запис. *Наприклад:* 1А, 2Б, 3Д, 4Г.

4. Опрацюйте літературно-критичний матеріал.

Найчисленніша група серед родинно-побутових творів — пісні про кохання. **Пісні про кохання** передають найінтимніші стосунки між закоханими — від ніжної любові до ненависті. Взаємини хлопця і дівчини переплітаються зі ставленням до їхніх стосунків членів родин закоханих: сестер, братів, батьків, а також сусідів, друзів і ворогів. Окрім цікавого змісту, пісні про кохання мають досконалу поезику.

Поетика (з грецьк. *майстерність творення*) — це особливості художньої форми фольклорних і літературних творів (будова, художні засоби, римування та ін.).

Особливості художньої форми народних ліричних пісень:

- стислість викладу;
- традиційні художні засоби (*епітет, художній паралелізм, порівняння, вигуки*);
- просте римування;
- задушевність, лірична тональність мелодії;
- проста мелодія;
- повтори (*рефрен, тавтологія, анафора, епіфора*).

Епітет — художнє означення: *золоті руки, темна душа*. У фольклорних творах часто вживають постійні епітети: *червона калина, карі очі, чорні брови, сизий орел*.

Художній паралелізм — паралельне зображення явищ природи й почуттів:

Цвіте терен, цвіте терен,	Хто в любові не знається,
А цвіт опадає.	Той горя не знає.

Порівняння — зіставлення одного предмета чи явища з іншим, чимось подібним до нього: [очі] *«темні, як нічка, ясні, як день»*.

5. Прочитайте пісні та літературно-критичний матеріал до них. Виконайте завдання.**МІСЯЦЬ НА НЕБІ, ЗІРОНЬКИ СЯЮТЬ**

Місяць на небі, зіроньки сяють, Тихо по морю човен пливе. В човні дівчина пісню співає, А козак чує — серденько мре.	Пісня та мила, пісня та люба — Все про кохання, все про любов. Як ми любились та й розійшлися, Тепер навіки зійшлися знов.
---	---

Ой очі, очі, очі дівочі,
Темні, як нічка, ясні, як день!
Ви ж мені, очі, вік вкоротили,
Де ж ви навчились зводить людей?

Пісня *«Місяць на небі, зіроньки сяють»* починається романтичним пейзажем, у якому наявні народні символи: *місяць* — хлопець, козак; *зоря* — дівчина-красуня; *човен* символізує життєву дорогу. Дівчина співає пісню, пливучи в човні, а серце козака мліє від кохання до неї. *Провідний мотив* пісні — торжество кохання, незважаючи на тимчасову розлуку молодої пари.

Пісню оздоблено *художніми засобами*, традиційними для фольклорних творів: порівняннями (*як нічка, як день*), повторами (*«Пісня та мила, пісня та люба — / Все про кохання, все про любов»*), риторичними звертаннями й питаннями (*«Ви ж мені, очі, вік вкоротили, / Де ж ви навчилися зводить людей?»*).

Пісня *«Місяць на небі, зіроньки сяють»* популярна й нині. Науковці вважають, що вона належить до пісень літературного походження (щоправда, автор пісні невідомий).

- A.** Словесно домалюйте пейзаж, використавши рядки з пісні *«Місяць на небі, зіроньки сяють»*.

ЦВІТЕ ТЕРЕН, ЦВІТЕ ТЕРЕН

Цвіте терен, цвіте терен,
А цвіт опадає.
Хто в любові не знається,
Той горя не знає.

А я, молода дівчина,
Та й горя зазнала,
Вечероньки не доїла,
Нічки не доспала.

Ой візьму я кріселечко,
Сяду край віконця,
І ще очі не дрімали,
А вже сходить сонце.

Хоч дрімайте, не дрімайте —
Не будете спати,
Деся поїхав мій миленький
Іншої шукати.

«Цвіте терен, цвіте терен» — одна з найпопулярніших пісень про кохання (також відомий варіант *«Терен цвіте, терен цвіте»*). *Провідний мотив* пісні — нерозділене кохання, адже милий поїхав *«іншої шукати»*.

Пісня починається з художнього паралелізму, у якому терен символізує життєві труднощі, перешкоди, котрі треба подолати, а потім лірична героїня

розповідає про свої переживання: «*Хто в любові не знається, / Той горя не знає*». Промовистим є й образ цвіту, що опадає. Увесь текст пісні пересипаний пестливими словами: *молоденька, вечірочки, крісечко, миленький*. Вони розчулюють слухача / слухачку, викликають співчуття до нещасної дівчини. Драматизм ситуації підсилює антитеза: «*І ще очі не дримали, / А вже сходить сонце*».

- Б.** Прослухайте в інтернеті дві версії пісні «Цвіте терен, цвіте терен» у виконанні Марії Бурмаки й Аліни Паш. Чиє виконання вам більше сподобалося? Аргументуйте свою думку.

СОНЦЕ НИЗЕНЬКО

Сонце низенько, вечір близенько,
Вийди до мене, моє серденько!

Ой вийди, вийди, та не барися,
Моє серденько, розвеселиться.

Ой вийди, вийди, серденько Галю,
Серденько, рибонько, дорогий кришталю!

Ой вийди, вийди, не бійсь морозу, —
Я твої ніженьки в шапочку вложу!

Через річеньку, через болото
Подай рученьку, моє золото!

Через річеньку, через биструю
Подай рученьку, подай другу!

Ой біда, біда, який я вдався, —
Брів через річеньку, та не вмивався.

Ой завернуса та умиюся,
На свою милую хоч подивлюся.

«Ой не вертайся та не вмивайся,
Ти ж мені, серденько, й так сподобався.

Ой там криниця під перелазом —
Вмиємось, серденько, обоє разом.

Моя хустина шовками шита,
Утремось, серденько, хоч буду бита.

Битиме мати, знатиму, за що:
За тебе, серденько, не за ледащо!»

Герой і героїня пісні «*Сонце низенько*» — щасливі, бо закохані. Їхні почуття щирі, сповнені радості в очікуванні зустрічі, яка має відбутися ввечері. Хлопець називає свою кохану *серденьком, рибонькою, дорогим кришталем, золотом, милою*. Скільки естетики в щирих і ніжних почуттях закоханого парубка, який промовляє: «*Ой вийди, вийди, не бійсь морозу, — / Я твої ніженьки в шапочку вложу!*» Ніщо не може зупинити дівчину, навіть розгнівана через непослух мати: «*Битиме мати, знатиму, за що: / За тебе, серденько, не за ледащо!*» Головне в стосунках закоханих молодих — вірність, чесність і ніжність (*провідний мотив* пісні).

О. Мурашко. Зима. 1905 р.

Пестлива лексика (*близенько, серденько, рибонько*), епітети (*дорогий кришталю, бистрая річенька*), підсилювальна частка *ой*, риторичні звертання поглиблюють ніжні почуття, якими сповнена пісня.

І. Котляревський, творчість якого ви будете вивчати найближчим часом, переробивши пісню «Сонце низенько», використав її в п'єсі «Наталка Полтавка». Саме цей варіант пісні й став улюбленим для багатьох поколінь.

- В.** Чим близькі картина О. Мурашка «Зима» і народна пісня «Сонце низенько»?

- 6.** Прочитавши відомості з теорії літератури, сформулюйте й запишіть у зошит визначення терміна «народна пісня»

Теорія літератури

Народні пісні — ліричні твори (до ліро-епічних належать історичні пісні). У них народ висловлює свою любов і смуток, захоплюється героями й засуджує ворогів, бажає щастя-долі й різних благ. Залежно від змісту пісень, часу та місця виконання, їх поділяють на *календарно-обрядові, суспільно-побутові, історичні й родинно- побутові*. Народні пісні мають своєрідну будову. Їх поділяють на *куплети* (у віршах — *строфи*), здебільшого з двох або чотирьох рядків.

Мелодія пісні однакова для всіх її куплетів. У народній пісні може бути *приспів* (або *рефрен*) — частина твору, що періодично повторюється. Також у пісні можуть повторюватися окремі рядки. Наприклад, у пісні «Цвіте терен, цвіте терен» повторюються останні два рядки кожного куплету.

7. Виконайте завдання.

1. Установіть відповідність між назвою пісні та уривком.

Назва пісні	Уривок
1 «Місяць на небі, зіроньки сяють»	А «Ой вийди, вийди, та не барися, Моє серденько, розвеселиться».
2 «Цвіте терен, цвіте терен»	Б «В човні дівчина пісню співає, А козак чує — серденько мре».
3 «Сонце низенько»	В «Ой ніхто так не заграє, як Іван, весело, Іванкову сопілочку чути на все село». Г «І ще очі не дрімали, А вже сходить сонце».

2. Установіть відповідність між назвою пісні та її провідним мотивом.

Назва пісні	Провідний мотив
1 «Місяць на небі, зіроньки сяють»	А вірність, чесність у коханні й ніжність
2 «Цвіте терен, цвіте терен»	Б отруєння коханого як помста за зраду В нерозділене кохання, адже милий поїхав «іншої шукати»
3 «Сонце низенько»	Г торжество кохання, попри тимчасову розлуку молодої пари

3. Пісня «Сонце низенько» належить до жанру

- А** календарно-обрядових
Б суспільно-побутових
В родинно-побутових
Г історичних

4. Яку частину доби найчастіше згадано в піснях про кохання? Із чим це пов'язано?
5. Яку будову мають народні пісні? На підтвердження своїх думок використайте приклади з пісні «Місяць на небі, зіроньки сяють».
6. Чому в першому рядку пісні йдеться про те, що «цвіте терен», а в другому — уже «цвіт опадає»? Чому саме цю рослину оспівано?
7. Назвіть пестливі слова з пісні «Цвіте терен, цвіте терен». Чому лірична героїня їх використовує, страждаючи через розлуку з коханим?
8. Опишіть темперамент хлопця і дівчини з пісні «Сонце низенько».
9. Хто серед вашого оточення любить співати народні пісні? Які народні пісні про кохання ви чули раніше?
10. Чи називають закохані одне одного *серденьком*, *золотом* і подібними словами в наш час? Чому мода на пестливі звертання не минає?

11. Прокоментуйте слова М. Стельмаха: «Народні пісні — душа народу, безмежне поле, завітчане людськими надіями, частими поривами до щастя і чистою сльозою на віях дівочих». Проілюструйте це висловлення прикладами з вивчених пісень.

12. Розгляньте репродукції картин М. Пимоненка «Святочне ворожіння», «Суперниці. Біля колодязя» та І. Гончара «Під вечір». Які мотиви могли б мати уявні пісні, проілюстровані цими малярськими роботами?

М. Пимоненко.
Святочне ворожіння. 1888 р.

І. Гончар.
Під вечір. 1977 р.

М. Пимоненко. Суперниці. Біля колодязя. 1909 р.

8. Виконайте домашнє завдання.

1. Вивчіть напам'ять одну з пісень про кохання.
2. Випишіть слова-символи з усіх вивчених пісень про кохання і поясніть їхнє значення (*скористайтеся словником символів*).

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ БАЛАДИ

1. Розгляньте гравюри та виконайте завдання.

В. Лопата. Калина

В. Лопата. Тополя

- A. Кого зображено на ілюстраціях? Пригадайте, у якому творі Т. Шевченка й через що дівчина перетворилася на тополю. Як називають прийом перетворення людини на рослину чи птаха?
- B. Який настрій цього твору? Чи щасливий його фінал?
- V. Що ви знаєте про баладу як літературний жанр?

2. Прочитайте відомості з теорії літератури та розкажіть, що нового ви дізналися про баладу.

Теорія літератури

Терміном «бала́да» (з фр. *танцювальна пісня*) у середньовічній Франції називали любовну пісню, під яку виконували танці. В Італії балада втратила танцювальний характер, а з XVIII ст. вся європейська література перебувала під впливом англо-шотландської балади, у якій драматично було зображено сцени нещасливого кохання, помсти, сімейні чвари й історичні події.

Бала́да — це ліро-епічний пісенний твір легендарно-історичного або родинно-побутового змісту з описами незвичайних ситуацій, людей і вчинків.

Балада має спільні ознаки з ліричною піснею, казкою, міфом, легендою й думою.

У 7 класі ви вивчали баладу як літературний жанр на прикладі твору Т. Шевченка «Тополя». Згадаймо ознаки балади:

- трагічний конфлікт;
- драматично напружений сюжет;
- романтичний колорит;
- надзвичайні події, збіги обставин;

- фантастичні елементи;
- метаморфоза (перетворення людини на рослину чи птаха);
- трагічний фінал;
- моралізаторство.

Умовно балади поділяють на такі тематичні групи:

- міфологічні;
- історичні;
- соціально-побутові;
- родинно-побутові.

Найдавніші міфологічні балади побудовано на прийомі метаморфози («Ой чиє ж то жито, чиї ж то покоси?...»). У баладі проклята свекрухою невістка перетворюється на тополю. Мотив такого перетворення Т. Шевченко взяв за основу сюжету балади «Тополя».

Основні мотиви балад: зрада й помста; туга нареченої за коханим; зневажені почуття довірливої дівчини; прокльони свекрухи, звернені до невістки; наруга пана над простою дівчиною; загибель на війні козака.

Нині відомо майже 300 сюжетів і сюжетних версій балад.

- 3.** Прочитайте балади «Ой летіла стріла», «Ой на горі вогонь горить» і короткий огляд. Виконайте завдання.

ОЙ ЛЕТІЛА СТРІЛА

Ой летіла стріла	А в ніженьках сіла —
З-за синього моря ¹ .	То його сестриця.
— Ой де ж вона впала?	Де матінка плаче,
— На вдовинім полі.	Там Дунай розлився;
— Кого ж вона вбила?	Де плаче сестриця,
— Вдовиного сина.	Там слізок криниця;
Немає нікого	Де плаче миленька,
Плакати по ньому.	Там земля сухенька.
Летять три зозуленьки,	Ой матінка плаче,
І всі три рябенькі:	Поки жити буде;
Одна прилетіла,	А сестриця плаче,
В головоньках сіла;	Поки не забуде;
Друга прилетіла,	А миленька плаче,
Край серденька сіла;	Поки його бачить.
Третя прилетіла	В суботу сваталась,
Та в ніженьках сіла.	В неділю вінчалась,
Що в головках сіла —	А у понеділок
То матінка рідна;	Нагайка шуміла
Сіла край серденька —	Коло її тіла.
То його миленька;	

¹ Перші рядки співають двічі.

«*Ой летіла стріла*» — одна з найдавніших народних балад. Вона розповідає про вдовиного сина, убитого стрілою. Його оплакують мати, дружина й сестра, образи яких уособлюють три зозулі. Початок балади нагадує голосіння з його вигуками та уявним діалогом: «— *Ой де ж вона впала?* / — *На вдовинім полі.* / — *Кого ж вона вбила?* / — *Вдовиного сина.* / *Немає нікого* / *Плакати по ньому*».

У баладі «*Ой летіла стріла*» використано трикратність, що притаманна жанру казки. Гіпербола підсилює вдовине горе: «*Де матінка плаче, / Там Дунай розлився...*» А епітет із зменшено-пестливим суфіксом «*зозуленьки... рябенькі*» поглиблює співчуття до жінок. З пролитих жінками сліз стає зрозуміло, що сестра й мила скоро забудуть про втрату, а мати страждатиме довіку.

- A.** Що ви знаєте про зозулю? Поміркуйте, чому жінок балади уособлює саме ця пташка.

ОЙ НА ГОРІ ВОГОНЬ ГОРИТЬ

Ой на горі вогонь горить,
Під горою козак лежить,
Порубаний, постріляний,
Китайкою покриваний.
Накрив очі осокою,
А ніженьки китайкою;
А в головах ворон кричє,
А в ніженьках коник плаче:
— Ой коню мій вороненький,
Товаришу мій вірненький!
Не плач, коню, надо мною,
Не бий землі під собою.
Біжи, коню, дорогою
Степовою, широкою,
Щоб татари не впіймали,

Сіделечка не здіймали,
Сіделечка золотого
З тебе, коня вороного.
Як прибіжиш під ворота,
Стукни, грюкни коло плота;
Як прибіжиш ти в батьків двір,
Заржи, коню, на весь подвір!
Вийде сестра — розгнуздає,
Вийде мати — розпитає:
— Ой коню мій вороненький!
А де ж мій син молоденький?
— Не плач, мати, не журися:
Та вже ж твій син оженився,
Узяв собі паняночку,
В чистім полі земляночку.

Балади про смерть козака подібні до історичних і козацьких суспільно-побутових пісень, щоправда, у баладах потужніший ліричний струмінь: сум сестри за загиблим братом, матері за сином чи милої за нареченим.

Важкою та ризикованою була служба козака, особливо сторожового: він повинен був день і ніч вартувати, оберігати рідну землю від нападників. У разі небезпеки вартовий мав запалити вогонь. Балада «*Ой на горі вогонь горить*» починається трагічною картиною: «*Ой на горі вогонь горить, / Під горою козак лежить, / Порубаний, постріляний...*» Твір уславлює мужність і відданість козаків-захисників.

В. Бабенцов. Козаки в степу. ХХ ст.

Балада наповнена символами: *кінь* — вірний товариш; *ворон* — смерть; *китайка* — козацька слава. Над тілом загиблого коник плаче й передає матері трагічну звістку про смерть її сина. Зворушливо звучить діалог коня з матір'ю, про смерть сина він говорить фігурально: «...*Та вже ж твій син оженився, / Узяв собі паняночку, / В чистім полі земляночку*».

- Б.** Прослухайте в інтернеті сучасну інтерпретацію балади «Ой на горі вогонь горить» у виконанні гурту «Мотор'ролла». Чи виправдана балада в рок-стилі?

4. Виконайте завдання.

- Правильним є твердження: «Балади ...
 - А** поділяють на козацькі, чумацькі й бурлацькі».
 - Б** оспівують лише героїчні вчинки козаків».
 - В** мають напружений сюжет і трагічний фінал».
 - Г** поділяють на куплети й приспів (рефрен)».
- Установіть відповідність між назвою твору та уривком.

Назва твору	Уривок із твору
1 «Ой летіла стріла»	А «Ви ж мені, очі, вік вкоротили, Де ж ви навчились зводить людей?»
2 «Ой на горі вогонь горить»	Б «Та вже ж твій син оженився, Узяв собі паняночку, В чистім полі земляночку».
	В «Де матінка плаче, Там Дунай розлився...»

3. Установіть відповідність між назвою твору та його жанром.

Назва твору	Жанр
1 «Місяць на небі, зіроньки сяють»	А балада
2 «Ой на горі вогонь горить»	Б історична пісня В пісня про кохання

4. Назвіть ознаки балади як жанру фольклору.
5. Доведіть, що балада — ліро-епічний жанр.
6. Які балади ви вивчали на уроках зарубіжної літератури? Чим вони відрізняються від українських балад?
7. У чому виявляється трикратність у баладі «Ой летіла стріла»?
8. Який момент у сюжеті балади «Ой летіла стріла» став для вас несподіваним? Чим пояснюється такий несподіваний поворот у баладі як фольклорному жанрі?
9. Які символи використано в баладі «Ой на горі вогонь горить»? Якщо не знати значення цих символів, то як це вплине на сприйняття змісту балади?
10. Прокоментуйте назву балади «Ой на горі вогонь горить».

11. Якими, на вашу думку, мають бути мелодії до вивчених балад (*настрій, ритм, музичні інструменти та ін.*)?
12. Прочитайте баладу «Ой на горі вогонь горить» за ролями.

5. Виконайте домашнє завдання.

1. Випишіть із вивчених балад по 2–3 приклади епітета, персоніфікації, гіперболи й порівняння.
2. У фольклорних творах, у баладі «Ой летіла стріла» зокрема, нерідко згадано Дунай. Знайдіть у мережі «Інтернет», яке ще значення, окрім назви найбільшої річки Європи, має це слово в усній народній творчості (*за бажанням*).

До пері...

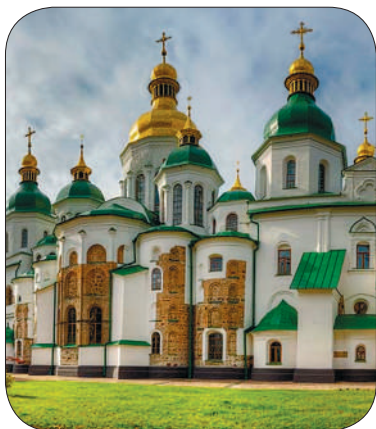
Дунаєм називають не лише одну з найбільших річок Європи. У фольклорних творах це слово вживають з іншим значенням. Про це ви дізнаєтеся, переглянувши в інтернеті експрес-урок «Чому саме на дунаї Ярославнин голос чується?» (*автор О. Авраменко*).

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА

УКРАЇНЬСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА ЛІТЕРАТУРА XI–XV ст.

1. Розгляньте світлини та дайте відповіді на запитання.

Софія Київська.
м. Київ

Пам'ятник Ярославу Мудрому.
м. Київ

- А.** Що ви знаєте про храм і людину, якій установлено пам'ятник?
- Б.** Чому люди, які вперше приїжджають до якогось міста чи країни, передусім прагнуть оглянути історичні архітектурні пам'ятки?
- В.** Чому їх треба берегти?

2. Складіть стислий конспект літературно-критичного матеріалу (вступ, розповідь про кожну з трьох книг — 8–9 речень).

НАЙДАВНІШІ РУКОПИСНІ КНИГИ РУСИ-УКРАЇНИ

Коли ж виникли найдавніші рукописні книги? Вони були створені на українських землях і дійшли до нас, розпочинаючи своє літочислення із середини X ст. Із запровадженням християнства в Русі-Україні (988) поживився розвиток торгівлі, ремесел, зовнішньої політики й культури, що й спричинило розвиток писемності.

Розквіт Київської держави в X–XI ст. пов'язаний з іменами князів Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Для зміцнення християнства й поширення греко-візантійської культури Володимир Великий заснував у

Києві школу для дітей вищих верств суспільства. Один із перших літописів розповідає, що матері дітей, узятих на навчання, плакали, бо тоді ще не розуміли, наскільки важливою для людини є освіта. Із цього часу не лише в Києві, а й в інших містах Русі-України почали відкривати школи. Ярослав Мудрий, що уславився любов'ю до книг, при Софійському соборі відкрив першу бібліотеку, яку пізніше було втрачено й не знайдено до сьогодні.

Існують наукові версії про виникнення писемності ще в дохристиянський період, проте ми братимемо до уваги лише писемні пам'ятки, що дійшли до нас. Адже саме ці книги — незаперечні документи, на основі яких можна робити певні твердження. До них належать: Остромирове Євангеліє, Ізборник Святослава (1073), Ізборник (1076) та ін.

Остромирове Євангеліє — найдавніша датована рукописна пам'ятка церковнослов'янської мови Київської держави. Цей твір переписаний у 1056–1057 рр. з болгарського оригіналу дяком Григорієм для новгородського посадника Остромира, від імені якого Євангеліє дістало назву. Остромирове Євангеліє містить вибрані євангельські читання. Хоча цей твір написаний старослов'янською мовою¹, проте в ньому наявні вкраплення живої мови Русі-України. Рукопис пам'ятки, який налічує 294 аркуші великого формату, по-мистецьки оздоблений кольоровими ініціалами, заставками, трьома мініатюрами євангелістів Івана, Луки й Марка.

Другою датованою давньоруською писемною пам'яткою є **Ізборник Святослава** (1073). Це — архаїчна рукописна хрестоматія, що містить різні вислови та фрагменти з богословських творів. Книга має енциклопедичний зміст, у ній порушено проблеми християнського богослов'я, розтлумачуються положення Біблії про поведження в повсякденні. Тут наведено відомості з астрономії та астрології, математики й фізики, історії, філософії, граматики, зоології, ботаніки, логіки й етики. Ізборник переписав дяк Іван з іншими писцями для київського князя Святослава Ярославича з болгарського джерела, складеного на початку X ст. для болгарського царя Симеона. Ізборник Святослава містить понад 380 статей, які належать 25 авторам (здебільшого візантійцям).

Третя датована писемна пам'ятка — **Ізборник** (1076) — складена за матеріалами рукописів княжої бібліотеки Софійського собору. Ця книга містить найрізноманітніші відомості духовного та філософського змісту — роздуми про правдиву віру, повчання дітям тощо.

Остромирове Євангеліє.
Мініатюра. 1015–1057 рр.

¹ Старослов'янська мова створена на основі болгаро-македонського діалекту.

До нашого часу дійшло лише 33 книги, створені в XI ст., а за наступні три століття — 1460, хоча їх було десятки тисяч.

ПЕРЕКЛАДНА ЛІТЕРАТУРА

3. Прочитайте літературно-критичний матеріал і стисло перекажіть його, наголосивши на фактах і цифрах.

БІБЛІЯ

Біблія (від грецьк. βιβλια — збірка книг) — це священна книга християн та іудеїв. Проте ми розглядатимемо її на уроках української словесності як одну з найвидатніших пам'яток світової літератури.

Ця найдавніша книга світу, яку писали з XII ст. до н. е. до II ст. н. е., містить твори різних жанрів: міфи, пророцтва, проповіді, повчання, історичні хроніки, ритуальні молитви, притчі, пісні (псалми) та ін. По суті, це «божественна бібліотека», яка складається з різних як за формою, так і за змістом релігійних і світських творів, що сприймаються як окремі книги. До Старого Заповіту входить 50 книг¹, а до Нового — 27. Хто ж автор Біблії? Відомо, що написання цієї найдавнішої у світі книги тривало багато століть, її творили представники / представниці шістдесяти поколінь — тож автор у Біблії не один. Нараховують понад сорок творців Біблії, серед них — люди різного соціального стану: вихований у знатній єгипетській сім'ї Мойсей, митник Матвій, цар Соломон, рибалка Петро та ін. Біблію писали в Азії, Африці та Європі трьома мовами — давньоєврейською, арамейською і грецькою. Єремія писав свої твори у в'язниці, Лука — під час подорожей, Мойсей — у пустелі, а деякі автори — навіть під час воєнних походів. Започаткував Книгу Книг Мойсей, а завершили апостоли Христа.

Як уже було зазначено, Біблія складається з двох частин — Старого й Нового Заповіту.

Старий Заповіт містить: • літописно-розповідні книги (Буття, Вихід, 4 Книги Царств, Книга приповістей Соломонових та ін.); • художні книги (твори Пророків, Книга Йова, Псалтир, Пісня Пісень та ін.).

З літературного погляду найцікавіші епічні фрагменти Біблії, у яких розповідається про створення землі, неба, світла, тварин і перших людей — Адама та Єви (про вигнання їх із раю через гріхопадіння), про всесвітній потоп і Ноїв ковчег, про виведення Мойсеєм єврейського народу з єгипетської неволі.

Новий Заповіт складається з: • Євангелій (від святих Матвія, Марка, Луки й Івана); • історичного твору (Діяння святих апостолів); • послань (21 послання апостолів); • Апокаліпсиса.

Книги Нового Заповіту розповідають про життя Ісуса Христа, про Його вчення та вчинені Ним чудеса, про Його смерть і Воскресіння.

¹ У православних Старий Заповіт містить 50 книг, у протестантів — 39, у католиків — 47.

Отже, в основі поділу Біблії на Старий і Новий Заповіт є народження Ісуса Христа.

Святе Письмо закінчується пророцтвом Апокаліпсиса, у якому описано передбачення й видіння, які відкрилися апостолові Івану Богослову, — кінець світу, що мав статися через занепад віри й падіння моралі.

До пері...

Спроби перекласти Біблію українською мовою відомі ще з XVI ст. Повний переклад Святого Письма розпочали письменник *Пантелеймон Куліш* із видатним ученим-фізиком *Іваном Пулюєм*, а завершив його *Іван Нечуй-Левицький*. Одним із найкращих вважають також переклад *Івана Огієнка*.

4. Прочитайте легенди про Вавилонську вежу та про Мойсея, перекажіть їх.

СТАРИЙ ЗАПОВІТ

БАВИЛОНСЬКА ВЕЖА

(Скорочено)

Минули сторіччя. Люди знову розселилися по всій землі. І була в них тоді одна мова й однакові слова. Коли це надумали вони створити щось велике. Захотіли побудувати собі місто, а в ньому — величезну вежу, заввишки аж до неба, щоб увічнити своє ім'я. Тоді Господь зійшов подивитися на місто й вежу, які споруджували люди, і сказав:

— Ось один народ, і в нього одна мова — і ось що люди почали виробляти. Зійдімо ж і змішаймо їхні мови, щоб вони не могли зрозуміти одне одного.

І Господь розпорошив людей звідти по всій землі — отож і будівництво своє вони не змогли продовжити.

А місто те назвали Вавилоном.

Л. ван Фалькенборх.
Вавилонська вежа. Фрагмент. 1595 р.

(Переклад із давньогрецької *І. Огієнка*)

ЛЕГЕНДА ПРО МОЙСЕЯ

(Фрагмент)

Проживаючи в достатку в найбільш урожайній частині Єгипту, ізраїльтяни (...) стали великим народом. Давно вже не було фараона, покровителя Йосипового, який колись дав дозвіл на переселення роду Якова до Єгипту.

Н. Пуссен. Урятування Мойсея. 1651 р.

Нові фараони боялися, щоб ізраїльське плем'я не стало для Єгипту небезпечним, щоб під час війни не допомагало ворогам. Ізраїльтяни почали примушувати до найтяжчих робіт на будівництві. Єгиптяни їх ненавиділи, але кількість нащадків Якова постійно зростала. Один із фараонів наказав убивати кожного новонародженого ізраїльського хлопчика.

У той час в однієї ізраїльської жінки народився син. Мати три місяці ховала його від убивць. Коли ж стало вже неможливим тримати в таємниці існування дитини, вона поклала її в добре просмолений кошик і сховала в очереті біля річки Нілу. Своїй старшій дочці наказала слідкувати за ним.

Незабаром дочка фараона зі своїми подружками пішла купатися до річки. Дівчата побачили кошик і почули плач дитини. Царівні стало жаль невинне дитя. Вона взяла хлопчика, хоч і здогадувалася, що він приречений на загибель. Сестра хлопчика сказала царівні, що знає жінку, яка зможе його годувати. Царівна звеліла цю жінку покликати, і тоді дочка привела матір, яка й стала годувальницею свого сина. Коли він підріс, фараонова дочка взяла його до себе й назвала Мойсеєм (...). Він виховувався в єгипетських школах та оволодів різними науками. Але від матері знав, що за походженням — ізраїльтянин, а єгиптяни — то вороги, які знущаються з його народу.

Одного разу Мойсей став свідком того, як єгипетський наглядач бив робітника єврея. Мойсей убив єгиптянина. Наступного дня побачив, як два євреї б'ються. Хотів їх помирити, присоромити й сказав:

— Чому б'єш свого брата?

Але бешкетник не схаменувся, а накинувся на Мойсея:

— Хто тебе зробив суддею над нами? Ти, може, схочеш і мене вбити, як убив учора єгиптянина?

Мойсей злякався, що про його вчинок донесуть фараонові. Він утік далеко, до країни Мадіам, де жив кілька років. Там одружився та пас стада овець свого тестя. (...)

Якось зайшов він з отарою далеко в пустелю і раптом побачив терновий кущ, охоплений полум'ям. Проте (...) кущ горів, але не згорав! Здивований Мойсей наблизився, і раптом з полум'я до нього звернувся Господь: «Я — Бог Авраама, Ісака та Якова, — мовив Він. — Я побачив страждання Мого народу в Єгипті й хочу вивести його до чудової землі, призначеної для синів Ізраїлевих. Для цього Я обрав тебе: ти мусиш піти до фараона й просити його відпустити Мій народ». — «Хто я такий, щоб іти до фараона й вести з Єгипту синів Ізраїлевих? — запитав Мойсей. — Ось я прийду й скажу народу: “Бог батьків ваших послав мене до вас”. А вони запитають: “Як Його звать?” Що я

маю відповісти?» Господь сказав йому: «Відповідай: “Господь, Бог батьків наших, Бог Авраама, Ісака та Якова, послав мене до вас”». Проте Мойсей вагався, побоюючись, що йому буде нелегко переконати народ (...).

Тоді Господь подав Мойсееві знак. Він наказав йому кинути на землю палицю. І от, ще й землі не торкнувшись, палиця обернулася на змію! Мойсей перелякався й кинувся тікати. Проте Господь зупинив його та звелів схопити змію за хвіст. І тієї ж миті вона знову стала палицею. «Якщо це не переконає народ іти за тобою, — сказав Господь, — засунь руку за пазуху». Мойсей послухався — і його рука вкрилася проказою. Мойсей знову поклав руку за пазуху, потім вийняв її — і проказа щезла. «Якщо й тоді народ не послухає тебе, то набери води з річки, вилий її на землю — і вона стане кров'ю», — сказав Господь. Проте Мойсей ніяк не міг зважитися: «Я не зможу переконати людей!» — «У тебе є брат Аарон, — сказав Господь. — Він промовлятиме замість тебе, а Я вчитиму вас, що робити».

Вирушив Мойсей додому, узяв дружину й дітей та пішов до Єгипту. Назустріч йому вийшов Аарон, і Мойсей розповів йому про свою розмову з Богом. Удвох вони зібрали всіх ізраїльських старійшин, й Аарон промовляв до них, а Мойсей показував знаки. І народ повірив, що Мойсей виконує волю Господа.

(...) Мойсей з Аароном прийшли до фараона й просили відпустити ізраїльтян у пустелю, щоб там принести жертви своєму Богові. Але фараон їм не повірив. (...) Тому прогнав Мойсея та Аарона, а своїм наставникам звелів ще жорстокіше поводитися з єврейськими невольниками.

Тоді Господь почав карати фараона та його державу. Кар таких було десять, причому кожна наступна — тяжча, дошкульніша, ніж попередня. Кари були такі:

- 1) вода в річках та озерах стала кров'ю, а риба загинула;
- 2) усю країну наповнили жаби у величезній кількості;
- 3) з пороку землі утворилася комашня, що заїдала людей та худобу;
- 4) величезна кількість мух наповнила навколишнє середовище;
- 5) напав мор на коней, верблюдів, ослів, волів та овець у всьому Єгипті, окрім місцевості, де жили ізраїльтяни;
- 6) гнійні болячки й чиряки покрили тіло фараона й усіх єгиптян;
- 7) густий град знищив поля та вбив багато людей і тварин;
- 8) сарана довершила знищення того, що залишилося після граду;
- 9) опустилася густа темрява по всій землі Єгипетській, крім тієї частини, де перебували ізраїльтяни;
- 10) повмирали первородні: від первородного сина фараона аж до невольників і тварин.

Під час кожної кари фараон кликав Мойсея, обіцяючи відпустити народ (...), але коли за молитвою Мойсея кара минала, не дотримував слова. Аж після останньої кари, коли настав великий крик і плач по всьому Єгипту, бо не було дому, де не лежав би померлий, фараон сам просив Мойсея та Аарона, щоб ізраїльтяни (...) вийшли з Єгипту.

А весь Ізраїль задалегідь отримав від Бога наказ приготуватися до дороги (...).

Цього ж дня вивів Господь синів Ізраїлю із землі Єгипетської. На заклик Йосипа прибуло їх колись до Єгипту всього 70 осіб, а тепер, після 430 років, вийшло майже 600 тисяч. (...)

Чи знали втікачі, куди йти? Не знали, але сам Бог показував їм дорогу. Кожний день ішла перед ними хмара, подібна до стовпа, а вночі цей стовп світився, наче вогонь. Так дійшли вже ізраїльтяни до берега Червоного моря.

Фараон пожалкував, що втратив стільки сот невільників. Він зібрав велике військо з бойовими колісницями й кинувся за втікачами. Серед євреїв зчинилася паніка. Вони почали кричати:

— Краще б нам було служити єгиптянам, аніж тут загинути!

За наказом Божим Мойсей підняв над морем свою палицю — і води розступилися. Вибраний народ рушив за Мойсеєм серединою морського дна, а вода стіною стояла праворуч і ліворуч. Люди благополучно перебралися на інший берег.

Єгипетське військо з розгону погналося за ними. Але тоді Мойсей знову підняв палицю — води зійшлися й покрили все військо фараонове. Так воно й згинувало. Перед ізраїльтянами знову з'явився огненний стовп, освітлюючи їм дорогу.

Харчі, винесені з Єгипту, закінчилися. Євреї почали нарікати на Мойсея та Аарона:

— Краще б нам було померти в землі Єгипетській, де ми сиділи біля казанів, наповнених м'ясом, і мали хліба досхочу. А ви нас вивели, щоб заморити голодом!

Бог звелів Мойсеєві розповісти людям, що ввечері вони їстимуть м'ясо, а вранці наситяться хлібом. І справді, під вечір увесь табір укрили перепелиці, що, стомлені перельотом, легко давалися в руки. А на ранок мандрівники побачили, що всю пустелю вкрив немов грубий сніг. Вони здивовано запитували один одного:

— Ман гу? (Що це таке?)

Г. Шопен. Перехід євреїв через Червоне море. 1855 р.

А Мойсей сказав:

— Це хліб, який дає вам Господь на поживу. Нехай кожний назбирає, скільки йому треба на цілий день.

Ця небесна пожива мала смак білого хліба з медом і з'являлася щоранку протягом шести днів. На шостий день потрібно було збирати подвійну кількість, бо сьомий день, день відпочинку, треба було святкувати. Від слів «ман гу» цей хліб, дарунок небесний, стали називати *манною*. Манна випадала з того часу щодня протягом усіх сорока років, аж поки ізраїльтяни прибули до мети своєї мандрівки.

Небагато часу минуло, як знову розпочалося заворушення проти Мойсея. У пустелі не було води, і народ став кричати:

— Дай нам води, щоб ми напилися! Ти вивів нас з Єгипту, щоб ми, і діти наші, і худоба загинули від спраги!

— Що ж я зроблю? — журився Мойсей. — Ще трохи — і вони мене вб'ють камінням...

За Божим наказом він ударив палицею своєю по скелі — і з неї ринула вода в такій кількості, що пили досхочу весь народ і худоба.

— Бачите тепер, що Бог є між вами? — спитав Мойсей.

(Переклад із давньогрецької І. Огієнка)

5. Ознайомтеся з інформацією про легенди.

Погортаймо перші сторінки Біблії, які розпочинаються легендами, що, здавалося, були відомі нам завжди, ніби ми з ними народилися.

Легенди про створення світу, про перших людей Адама та Єву, про потоп на Землі й Вавилонську вежу — невеликі за обсягом, проте насичені образністю. Лише кількома штрихами створюється кольорова рельєфна картина світу: «Сказав Бог: *“Нехай на землі виросте всіляка зелень: трава й дерева”*».

І сталося так. І побачив Бог, що це добре. І був вечір, і був ранок: день третій».

Хоча легенди ми сприймаємо як окремі завершені твори, проте вони пов'язані за змістом і події в них розвиваються в хронологічному порядку.

Події **легенди про Вавилонську вежу** відбуваються після потопу й належать до початку людської історії. Біблійна оповідь органічно об'єднує два *мотиви*: 1) будівництво міста Вавилону й змішання мов; 2) зведення вежі та розпорошення людей. У легенді порушено кілька *проблем*: руйнівна сила людської гордині; взаєморозуміння й заздрість; стимул для плідної праці; спільна мова — запорука миру на землі.

Легенда про Мойсея розповідає про народження, виховання та змушнення Мойсея, який прагнув захистити свій народ від приниження й рабства (*тема* твору). Оповідь возвеличує вільне та щасливе життя, яке необхідно здобути шляхом боротьби з гнобителями (*основна ідея* твору). Сюжет легенди вельми цікавий: дівчина переховує єврейське немовля в кошику біля річки (*зав'язка*); Мойсей потрапляє до царського двору, де стає свідком приниження євреїв єгиптянами (*розвиток дії*); Бог наказує Мойсеєві вивести євреїв з

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА

єгипетської неволі, щоб захистити від принижень і рабства (*кульмінація*); фараон погоджується відпустити євреїв після того, як було наслано смерть на всіх дорослих дітей єгиптян, і євреї вирушають у пошуках землі обітваної (*розв'язка*). Воля й рабство; цар і раб; соціальна несправедливість і боротьба з нею; добро і зло — проблеми, які порушено в легенді про Мойсея, вони й через тисячоліття не втратили своєї актуальності для різних народів світу.

Своєрідною є мова біблійних творів. Святе Письмо творили різні автори, але деякі виражальні засоби можна визначити як типові для всієї книги. Характерною ознакою мови Біблії є вживання означень після означуваного слова (інверсія): *над птаством небесним, до мети своєї, день четвертий*. Здебільшого інверсовані означення використано для підсилення урочистості, значущості, порівняйте: *«На шостий день Бог сказав»* і *«І був вечір, і був ранок: день шостий»*.

Біблійним творам властиве початкове *і* в реченнях (як частка, а не сполучник), наприклад: *«І промовив чоловік»* або *«І скінчив Бог сьомого дня творити світ»*.

Автори Святого Письма досить часто використовують однорідні члени речення для нагнітання чи повноти зображуваного: *«Не робитимеш собі ніякого вирізьбленого кумира, ані подобини того, що вгорі, на небі, ні того, що внизу, на землі, ні того, що попід землею, у водах»*.

Мова Біблії також багата на антоніми, синоніми й старослов'янізми тощо.

Художню цінність мають звертання до Бога за допомогою пісні, цей жанр релігійної лірики називають **псалмом**. Автором більшості псалмів вважають царя Давида (звідси й назва — *Давидові псалми*). Ці пісні-звертання за тематичними особливостями поділяють на: *благальні*, у яких народ, що страждає від голоду чи війни, благає Бога про допомогу; *псалми-гімни*, що уславляють Бога; *псалми-подяки* за вислухані молитви й *історико-повчальні псалми*. Вони зібрані в Псалтирі — книзі Старого Заповіту. Переспіви біблійних псалмів наявні в поетичній спадщині Г. Сковороди, Т. Шевченка, І. Франка, Л. Костенко. Цей літературний жанр ви згадаєте незабаром, коли вивчатимете творчість цих митців.

Зауважте!

З великої літери, але без лапок пишемо назви культових книг: Біблія, Євангеліє, Псалтир, Коран.

6. Виконайте завдання.

1. Слово *Біблія* походить із грецької мови, у якій воно означає
А слова
Б збірка книг
В письмо
Г спасіння

2. Установіть відповідність (легенда про створення світу).

Діяння	День творення
1 морські істоти, птахи, звірі	А день перший
2 суходіл серед вод, трава й дерева	Б день другий
3 людина	В день третій
4 небо	Г день четвертий
5 світло	Д день п'ятий
6 зірки та два світила	Е день шостий
	Є день сьомий

3. Установіть відповідність між уривком та легендою.

Уривок	Назва легенди
1 «Вода в річках стала кров'ю, а риба загинула».	А про створення світу
2 «Цього разу голуб повернувся, несучи в дзьобі щойно зірване оливкове листя».	Б про перших людей Адама та Єву
3 «Зійдімо ж і змішаймо їхні мови, щоб вони не могли зрозуміти одне одного».	В про потоп на землі
4 «Не їжте від цього дерева й не торкайтеся його, бо помрете».	Г про Вавилонську вежу
	Д про Мойсея

4. Чому Біблію називають *Книгою Книг*?
5. Коли вона була написана? Назвіть імена кількох авторів Святого Письма. Хто ці люди?
6. З яких частин і творів яких жанрів складається Біблія?
7. Що символізує веселка в легенді про потоп на землі?
8. Чому Господа обурило спорудження людьми Вавилонської вежі в однойменній легенді?
9. Хто з українських і зарубіжних письменників і в яких творах використовував біблійні мотиви?
10. Яка з репродукцій картин на біблійну тематику найкраще передає, на вашу думку, фрагмент одного із сюжетів Святого Письма? Обґрунтуйте свою відповідь.

11. Проведіть невелике мовне дослідження однієї з легенд П'ятикнижжя Мойсея: скориставшись матеріалом поданої вище статті, укажіть найхарактерніші мовні особливості й випишіть по 2–3 приклади до кожної з них.
12. Напишіть невеликий роздум (5–7 речень) на тему «Чому саме Біблія є однією з найвідоміших у світі книг?».

7. Виконайте домашнє завдання.

Скориставшись додатковою літературою або матеріалами мережі «Інтернет», підготуйте невелике письмове повідомлення (5–7 речень) про Мойсея за поданим планом (с. 28).

План

1. Хто такий Мойсей?
2. Чим уславилася ця людина?
3. Хто з українських письменників і в яких творах використав образ Мойсея?

НОВИЙ ЗАПОВІТ

Як уже мовилося, *Новий Заповіт* складається із чотирьох *Євангелій*. *Євангеліє* (від грецьк. Ευαγγέλιον — добра звістка) — це християнські твори-оповіді про життя, смерть і Воскресіння Ісуса Христа; долю апостолів і перших християн. Євангелії написані Матвієм, Марком, Лукою та Іваном — учнями Ісуса Христа. Їх називають *апостолами*, що в перекладі з грецької означає «посланці». Особливо цікаві з літературного погляду притчі з Євангелія від святого Луки, адже саме їх найчастіше використовували у своїй творчості українські й зарубіжні митці. Спочатку пригадаймо, що таке *притча* як літературний жанр.

Теорія літератури

Притча — це повчальне алегоричне оповідання філософсько-етичного змісту (пригадайте притчові твори, які ви читали раніше, зокрема: «Казку про яян» Е. Андіївської). Притча розкриває важливі етичні, естетичні та філософські настанови, має символічний підтекст. Сутність притчі зводиться до відповіді на запитання, що потрібно робити за певних обставин. Цей літературний жанр ґрунтується на побутовому сюжеті, який має символічне, узагальнювальне значення. Сюжет притчі має позачасовий, наднаціональний і вселюдський характер.

8. Ознайомтеся з «Притчею про блудного сина», а потім опрацюйте матеріал до цього твору.

ПРИТЧА ПРО БЛУДНОГО СИНА

(Євангеліє від Луки)

(Скорочено)

(...) У чоловіка одного було два сини. І молодший із них сказав батькові: «Дай мені, батьку, належну частину маєтку». І той поділив поміж ними маєток. А через деякий час зібрав син молодший усе, та й подався до далекого краю, і розтратив маєток свій там, живучи марнотратно. А як усе прожив, настав голод великий у тім краї — і він став бідувати. І пішов він тоді й пристав до одного з мешканців тієї землі, а той послав його на поля свої пасти свиней. І бажав він наповнити шлунок свій хоч стручками, що їли свині, та ніхто не давав їх йому. Тоді він опам'ятався й сказав: «Скільки в батька мого наймитів мають хліба аж надмір, а я отут з голоду гину! Піду я до батька свого, та й скажу йому: "Проґршився я, отче, проти неба та супроти тебе... Недостойний я вже зватися сином твоїм; прийми ж мене, як одного зі своїх наймитів"» ...І пішов він до батька свого. А коли далеко ще був, батько вгледів його. І перепов-

нився жалем, і побіг, і кинувся на шию йому, і почав цілувати його! І відіззався до нього той син: «Прогрішився я, отче, проти неба та супроти тебе, і недостойний вже зватися сином твоїм»... А батько рабам своїм каже: «Принесіть негайно одягу найкращу, зодягніть його, персня подайте на руку йому, а сандалі — на ноги. Приведіть теля відгодоване та заколіть — будемо їсти й радіти, бо цей син мій був мертвий — й ожив, був пропав — і знайшовся!» І почали веселитися вони.

А син старший його був у полі. І коли він наближався до дому, почув музику. І покликав одного зі слуг і спитав: «Що це таке?» А той каже йому: «То вернувся твій брат, і твій батько звелів заколати теля відгодоване...» І розгнівався старший син — і ввійти не хотів. Тоді вийшов батько й став просити його. А той син сказав батькові: «Ото стільки років служу я тобі, і ніколи наказу твого не порушив — ти ж ніколи мені й козеняти не дав, щоб із приятелями своїми потішився я... Коли ж син твій повернувся, оцей, що проїв твій маєток, ти для нього звелів заколати теля відгодоване»... І сказав батько йому: «Ти завжди був зі мною, дитино, і все моє — то твоє! Веселитись і тішитися треба, бо цей брат твій був мертвий — й ожив, був пропав — і знайшовся!»

(Переклад із давньогрецької І. Огієнка)

«Притча про блудного сина» — один із найвідоміших біблійних творів цього жанру. Вона написана дохідливо й лаконічно, складається із чотирьох сюжетів: боговідступництво як наслідок гріха; покаяння; невичерпна любов Бога-Отця; «розважлива» любов старшого брата. Цією притчею Господь розкрив нам таємницю безкінечної любові Бога до Свого творіння, усепрощаючої любові батьків до своїх дітей.

Не менш відома **«Притча про сіяча»**. Вона складається з оповідної частини й тлумачення, у якому розкрито символічне значення зерна та ґрунту, у який його сіють. Зерно — Слово Боже, а ґрунт — це людське

Е. Пойнтер. Повернення блудного сина. 1869 р.

Г. Мемлінг. Страшний суд. Фрагмент. XV ст.

Рафаель. Мадонна дель Грандука. 1504 р.

Т. Шевченко. Програвся в карти (із серії «Притча про блудного сина»). 1856 р.

серце, тобто свідомість людини, і саме від рівня свідомості залежить, куди потрапить зерно: у кам'янистий ґрунт чи в *добру землю*. Під час читання притчі кожний замислюється, ким він є, до якої категорії належить. Отже, притча має дидактичний¹ характер.

На всіх етапах розвитку літератури й образотворчого мистецтва майстри / майстрині слова та пензля постійно зверталися до сюжетів і мотивів Святого Письма, використовували його образи в літературі й образотворчому мистецтві. До таких творів належать поема «Мойсей» І. Франка, «Давидові псалми» Т. Шевченка, драма «Одержима» Лесі Українки, роман «Майстер і Маргарита» М. Булгакова, роман «Собор Паризької Богоматері» В. Гюго тощо. Т. Шевченко, перебуваючи в засланні, створив живописну серію «Притча про блудного сина»; відома також на цю тему картина Рембрандта. До скарбниці світових шедеврів живопису належать «Сикстинська Мадонна» Рафаеля, «Вавилонська вежа» П. Брейгеля Старшого, «Страшний суд» Мікеланджело, «Таємна вечеря» Л. да Вінчі та ін.

Зауважте!

Багато висловів із Святого Письма стали крилатими, до них належать такі: *всесвітній потоп; Ноїв ковчег; вавилонське стовпотворіння; Содом і Гоморра; неопалима купина; манна небесна; козел відпущення; око за око, зуб за зуб; притча во язицех; посипати голову попелом; берегти як зіницю ока; повертатися на круги своя; час збирати каміння; Хома невірний; не знає ліва рука, що робить правиця; не кидайте бісеру перед свинями; не суди — і тебе не осудять; хто має вуха, нехай слухає; вилікуй себе сам; легше верблюдові пройти крізь голчане вушко, ніж багатому ввійти в Царство Небесне; поцілунок Іуди;*

¹ *Дидактичний* — повчальний, наставницький.

хто взяв меч, від меча й загине; не від світу цього; умивати руки; нести свій хрест; таємне стане явним; немає пророка у Вітчизні своїй; блудний син; камінь спотикання; хто не працює, той не їсть; альфа й омега; Страшний суд.

9. Виконайте завдання.

1. До Нового Заповіту належать усі названі твори, **КРИМ**
 - А** Євангелія від Матвія
 - Б** Апокаліпсиса
 - В** П'ятикнижжя Мойсея
 - Г** послань апостолів

2. У Євангеліях від Матвія, Марка, Луки й Івана йдеться про всі названі події, **КРИМ** такої
 - А** життя та смерть Ісуса Христа
 - Б** Воскресіння Христа
 - В** доля апостолів і перших християн
 - Г** виведення Мойсеєм євреїв з Єгипту

3. Притча — це
 - А** невеликий, здебільшого віршований повчально-гумористичний твір алегоричного змісту
 - Б** невеликий, здебільшого віршований сатиричний твір алегоричного змісту
 - В** переважно прозовий алегоричний твір із чітко висловленою мораллю
 - Г** інакомовлення, у якому через конкретний художній образ розкривається абстрактне судження, уявлення, поняття

4. За яким принципом Біблію розділено на Старий і Новий Заповіт?
5. Що таке *Євангеліє*? Кого з авторів цього жанру ви знаєте?
6. Чим притча подібна до байки?
7. Прокоментуйте такі слова з «Притчі про блудного сина»: *«...брат твій був мертвий — й ожив, був пропав — і знайшовся!»*
8. Як характеризують старшого сина його слова, звернені до батька?
9. Розкрийте символічне значення зерна й ґрунту з «Притчі про сіяча».
10. Кого уособлює сіяч? Обґрунтуйте свою думку.

11. Поміркуйте, чому назви культових книг пишуть із великої літери, але без лапок.
12. Розгляньте твори живопису на біблійну тематику. Який із них вас найбільше вразив і чим саме?

10. Виконайте домашнє завдання.

1. З'ясуйте значення крилатих висловів біблійного походження, що подані в рубриці «Зауважте».
2. Вивчіть напам'ять 10 заповідей Господа.

ПАМ'ЯТКИ ОРИГІНАЛЬНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КНЯЖОЇ РУСИ-УКРАЇНИ

1. Розгляньте фотографії та виконайте завдання.

- А.** Визначте хронологічні межі кожного із зображених засобів поширення та збереження інформації.
- Б.** Якби не літописи й давні художні твори, чи знали б ми свою історію так, як нині маємо про неї уявлення?
- В.** Історичні події закарбовані також у фольклорних творах. Де, на вашу думку, об'єктивніша інформація — у думах та історичних піснях чи в літописних творах?

2. Прочитайте фрагмент із «Повісті минулих літ».

ПОВІСТЬ МИНУЛИХ ЛІТ

(Фрагмент)

У ЛІТО 1051-го. Поставив князь Ярослав Ларіона, русина родом, митрополитом у Святій Софії.

А тепер розкажемо, чому так названо Печерський монастир.

Князь Ярослав любив село Берестове й церкву, яка була там, і допомагав багатьом священникам, серед яких був і Ларіон, муж книжний і посник.

Ходив Ларіон із Берестового на Дніпро, на гору, де зараз стоїть старий монастир Печерський, а там був ліс великий. Викопав він печерку малу, на два сажні, і, приходячи з Берестового, одспівував там години й молився тайком. Потім князеві Ярославові спала думка поставити його, Ларіона, митрополитом у Святій Софії. А печерка його так і залишилася. Не в довгому часі знайшовся якийсь чоловік, мирянин із міста Любеча, котрий поклав собі на думку іти у світ прочанином. І подався він у грецьку землю, на гору Афон, побачив там монастирі, обійшов їх і, полюбивши чернецьке життя, попросив одного ігумена, щоб той постриг його в ченці. Той постриг його, дав йому ім'я Антоній,

наставив і навчив, як жити по-чернецькому. І, благословивши, відпустив його назад. Антоній прийшов у Київ і став думати, де б йому оселитися. Ходив по монастирях, але не вподобав їх. І став блукати по дебрях і горах, шукаючи собі місця. І вибрався на гору, де Ларіон викопав печерку, і возлюбив те місце, і поселився в ній. І став тут жити, годуючись хлібом сухим, і то через день, і води споживаючи в міру. Копав печеру й не давав собі спочинку ні вдень ні вночі, перебуваючи в трудах невсипущих.

Потім довідалися добрі люди й приходили до нього, приносили все, що треба, на споживу йому. І став він скоро відомий як Антоній.

Опісля ж, коли помер великий князь Ярослав, владу взяв його син Ізяслав і сів у Києві. Довідавшись про праведне життя Антонія, прийшов Ізяслав сюди з дружиною своєю й попросив в Антонія благословення. І приходили до нього люди, і він почав приймати їх, постригати кого, і зібралось у нього братії числом дванадцять. Викопали вони велику печеру, і церкву викопали під землею, і келії, які й досі збереглися під старим монастирем. Коли зібралися до купи ченці, сказав їм Антоній:

— Живіть собі самі, поставлю вам ігумена, а сам я хочу піти на ту гору один, бо звик жити на відлюдді.

Прийшов Антоній до гори й викопав іншу печеру, яка тепер над новим монастирем, і в ній закінчив свої дні, живучи скромно, не виходячи нікуди з печери сорок літ. У ній лежать мощі його й до цього дня.

З тих днів і розпочинається Печерський монастир; від того, що жили ченці спершу в печерах, і назвали його Печерським. Після того було поставлено ігуменом Феодосія. І коли жив Феодосій у монастирі й приймав усіх прочан, хто приходив до нього, — прийшов до нього я, слабкий, недостойний раб, і прийняв він мене, а було мені від роду тоді сімнадцять літ. Написав я се та визначив, у який рік почався Печерський монастир і ради чого називається він Печерським.

(Переклад В. Близнеця)

3. Ознайомтеся з інформацією про літописи як історико-художні твори й виконайте завдання.

Література Русі-України, пройшовши період використання та перекладу релігійних книг, збагачувалася й оригінальними творами, стаючи на самостійний шлях розвитку. Найдавнішими пам'ятками оригінальної світської літератури Київської держави є літописи.

Теорія літератури

Літопис — це хронологічний опис важливих історичних подій у часи Київської держави й козацтва. Автор був очевидцем подій або міг дізнатися про них із письмових джерел чи почути від когось. Розповідь у літописі, як правило, починалася словами: «У літо...» — саме від цих слів жанр і дістав свою назву.

В. Слєпченко. Нестор Літописець. 1999 р.

«*Повість минулих літ*» — це перший літопис, який дійшов до нас, його ще називають «*Початковим літописом*». Він розповідає про історію нашого народу від найдавніших часів і до днів життя Нестора Літописця — упорядника цього твору.

Хто такий Нестор Літописець? Він походив, мабуть, з багатой родини, адже був дуже освіченою людиною (хорошу освіту в той час могли здобути лише заможні люди). У сімнадцятирічному віці його прийняли до Києво-Печерського монастиря — найбільшого культурно-освітнього й політичного центру Русі-України. Цей монастир (нині — лавра¹) відомий як центр перекладів і переписування книг, саме тут писали житія святих, тож, імовірно, що Нестор став ченцем, аби займатися улюбленою справою. Дослідники знайшли в монастирській бібліотеці опис зовнішності Нестора: «Подобою сивий, борода не роздвоювалася, на плечах клобук², у правій руці перо, а в лівій — чотки...» Установлено, що літопис має кількох авторів, але відомо, що саме Нестор упорядкував його, художньо довершив, ведучи розповідь до 1113 р.

Нам, читачам ХХІ ст., цікаво дізнатися, про що йдеться в одному з найдавніших оригінальних творів українського народу. Як уже зазначалося, розповідь у творі ведеться з найдавніших часів, від Ноя. Упорядник вважає, що саме від його нащадків, Сима, Хама та Яфета, утворилися народи. «*Слов'янське плем'я єдине, і мова в нього одна, — пише літописець, — а назва "Русь" походить від варягів*». Отже, якщо наші предки походять від Яфета, то це означає, що вони — нащадки нашої цивілізації. Далі мовиться про історію розселення слов'ян, зокрема східних, про їхні звичаї та мову.

Нестор Літописець.
Скульптура
М. Антокольського

Літопис розповідає нам про початок створення Київської держави, про перших наших князів. За легендою про заснування Києва, апостол Андрій Первозваний під час подорожі по Дніпру пророкував, що на прибережних пагорбах постане місто: «*Бачите ви гори сі? Так от, на сих горах возсіяє благодать Божя, і буде город великий, і церков багато воздвигне Бог*».

Упорядник розповідає про походи київських князів, про князя Олега та його похід на столицю Візантії Царгород (сучасний Стамбул), на воротах якого він повісив щит на знак перемоги.

¹ *Лавра* — великий православний чоловічий монастир.

² *Клобук* — високий головний убір циліндричної форми з покривалом, що його носять православні ченці.

Одним із найвідоміших фрагментів «Повісті минулих літ», що пізніше було взято за основу сюжетів багатьох літературних творів, є розповідь про войовничого Святослава, який не знав страху й ніколи не відступав перед ворогом. Його вислів «*Іду на ви!*» став афоризмом, ці слова князь промовляв, коли мав намір боротися з ворогом. Відомими також стали слова Святослава, які він виголосив перед нерівним боєм зі стотисячним грецьким військом: «...*Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістьми: мертві бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко, я перед вами піду; якщо моя голова ляже, то дбайте самі про себе*».

З-поміж найвідоміших сюжетів літопису радимо прочитати такі: про загибель Ігоря, про помсту княгині Ольги древлянам, про вбивство Бориса й Гліба їхнім братом Святополком.

Захоплення героїчним минулим Русі-України й глибокий сум із приводу княжих міжусобиць і лиха, заподіяного ординцями, — *провідні мотиви* літопису.

Оригінал «Повісті минулих літ» не зберігся. Текст літопису дійшов до нас у двох списках¹ — Лаврентіївському² й Іпатіївському³.

«Повість минулих літ» — це не лише своєрідний підручник історії, а й скарбниця поетичних та епічних сказань, байок, оповідань. Оповідь у літописі ведеться то спокійним, то драматичним тоном, який іноді переривається надзвичайно емоційними сплесками. У мові літопису чимало порівнянь («*стріли летять, як дощ*»; «*князь Святослав ходив легко, як барс*»), стійких сполук слів («*втирати сльози, зломити спис*»), народних приказок («*смерть спільна всім, мертві бо сорому не мають*»). Мова твору — жива, образна, поетична, хоча й неоднорідна: у текстах наявні й старослов'янізми, і народнорозмовні елементи.

За зразками «Повісті минулих літ» складено *Київський* (про події XII ст.) і *Галицько-Волинський літописи* (про події XIII ст.). Ці три літописи називають «*Літописом руським*» — великою книгою про події часів Київської держави у світовому контексті до XIII ст.

«ЛІТОПИС РУСЬКИЙ»		
«Повість минулих літ» від початку світу до 1113 р.	Київський літопис 1118–1200 рр.	Галицько-Волинський літопис 1201–1292 рр.

- А.** Поміркуйте, чому Нестора Літописця називають не автором «Повісті минулих літ», а її упорядником.
- Б.** Які слова в огляді «Повісті минулих літ» створюють колорит давніх часів?

¹ *Список* — рукописна копія чого-небудь.

² *Лаврентіївський* — ця назва походить від імені ченця Лаврентія, який у 1337 р. переписав «Повість минулих літ» за дорученням суздальсько-нижегородського князя.

³ *Іпатіївський (Іпатський)* — ця назва походить від Іпатського монастиря, що знаходився біля м. Костроми (нині — Російська Федерація), де й було знайдено список «Повісті минулих літ».

Зауважте!

Обидва слова імені *Нестор Літописець*, відповідно до сучасного українського правопису, пишемо з великої букви.

4. Прочитайте фрагмент із «Повчання дітям Володимира Мономаха». Опрацюйте матеріал про повчання (усно).

ПОВЧАННЯ ДІТЯМ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

(Фрагмент)

Я, недостойний, дідом своїм Ярославом Мудрим, і батьком своїм, і матір'ю своєю з роду Мономахів був наречений руським іменем Володимир. Сидячи на санях, тобто збираючись уже помирати, звертаюся до вас з оцим словом.

Діти мої або хто інший, слухаючи мою грамотицю, не посмійтеся з неї, а прийміть її до свого серця, і не лінуйтеся, а щиро трудіться.

Що таке людина, як подумаєш про це? Велика розумом людина, та не може осягнути вона всіх чудес землі. Дивіться, як усе мудро влаштовано на світі: як небо влаштовано, або як сонце, або як місяць, або як зірки, і тьма, і світло, і земля як на водах покладена, Господи, завдяки волі Твоїй! А звірі, а птиці різні, а риби всілякі! І цьому диву подивуємося, як створено людину та які різні й багатолікі людські обличчя; якби всіх людей зібрати, то кожний має свій вид та образ обличчя. І тому подивуємося, як птиці небесні з раю-вирію летять до нашого дому, але не поселяються в одній країні, а сильні і слабкі розлітаються по всіх землях, щоб наповнилися щебетом ліси й поля. Усе це дано людям на користь, на їжу та на радість їм. І знову скажемо: великі блага послані нам, грішним людям. Ті ж птиці небесні, коли їм звелено, то заспівають і звеселяють людей, а коли ні — то, маючи й мову свою, оніміють.

Прочитавши отсі слова, діти мої, похваліть Творця всього земного й небесного, а все, що далі, — то мого слабого розуму повчання.

Насамперед не забувайте вбогих, а яко можете, по силі годуйте їх і подавайте сиротам.

І вдову захистіть, не дайте сильним губити людину. Хто б то не був, правий чи винний перед вами, не вбивайте й не веліть убивати його; якщо й завинив хто в смерті, не губіть християнської душі.

Якщо ж вам доведеться цілувати хрест перед братами своїми або перед будь-ким, то спитайте свого серця, на чому ви зможете стояти твердо, і тільки тоді цілуйте, а поклявшись, не переступайте клятви, бо загубите душу свою.

Ніколи не майте гордоців у своєму серці й у розумі, а скажіть: сьогодні живий, а завтра помру; смертні ми.

Старих шануйте, як батька, а молодих, яко братів. Пам'ятайте, як учив мудрий Василь, зібравши круг себе юнаків: при старших годиться мовчати, премудрих слухати, старшим підкорятися, з рівними й молодими мати згоду та бесіду вести без лукавства, а щонайбільше розумом вбирати. Не лютувати

словом, не ганьбити нікого в розмові, не сміятися багато. Очі тримати донизу, а душу вгору.

У домі своєму не ледачкуйте, а за всім приглядайте самі, не покладайтеся на тіуна¹ або отрока, щоб не посміялися люди ні з дому вашого, ні з вашого обіду.

На війну вирушивши, не лінуйтеся, не сподівайтесь на воєвод; ні їжі, ні питтю не віддавайтеся без міри, ні солодкому сну. Сторожу самі наряджайте й уночі, з усіх боків поставивши охорону, лягайте відпочивати коло своїх воїнів, а вставайте рано. Зброю не скидайте із себе поспіхом, не оглянувшись добре. Адже буває, що через лінь людина зненацька гине.

Брехні остерігайтеся, і пияцтва, й облуди, від того душа гине та тіло.

Куди б ви не верстали шлях своєю землею, не давайте отрокам своїм чинити зло й шкоду ні селам, ні посівам, щоб люди не проклинали вас.

А куди б не прийшли та де б не зупинилися, нашійте й нагодуйте нужденного. Найбільше шануйте гостя, звідки б він до вас не прийшов: простий, чи знатний, чи посол; якщо не можете пошанувати його дарунком, то пригостіть його їжею та питвом, бо він, мандруючи далі, прославить вас у всіх землях доброю чи злою людиною.

Хворого навідайте, покійника проведіть в останню дорогу, бо всі ми смертні.

Не промініть ніколи людину, не привітавши її, і добре слово їй мовте. Жінку свою любіть, та не давайте їй влади над собою.

Якщо забуваєте про це, то частіше заглядайте в мою грамотицю: і мені буде не соромно, і вам буде добре.

Що вмієте, того не забувайте, а чого не вмієте, того навчайтеся, — як батько мій, дома сидючи, знав п'ять мов, через те й честь йому була в інших країнах. Лінощі — це мати всьому дурному: хто що й знав, те забуде, а чого не вміє, того не навчиться. Добро своєю рукою сіючи, не лінуйтеся ні на що хороше, і хай не застане вас сонце в постелі. Так робив мій батько покійний і всі добрі мужі. На світанні, побачивши сонце, з радістю прославете день новий і скажіть: «Господи, додай мені літа до літа, щоб я честю й добром виправдав життя своє». Так я кажу, коли сідаю думати з дружиною, або збираюся чинити суд людям, або їхати на полювання, або збирати данину, або лягти спочивати. Спочинок у полудень дається людям за труди: після трудів спочиває і звір, і птиця, і люди.

(Переклад В. Яременка)

Теорія літератури

Повчання — жанр давньої християнської літератури, до складу якого входить урочиста чи повчальна проповідь (слово) і дещо вільне за формою звернення (бесіда) до читачів.

¹ *Тіун* — господарський управитель князя або боярина.

В. Тормосов. Володимир Мономах на полюванні

«**Повчання дітям**» князь київський Володимир Мономах (1053–1125) написав наприкінці свого життя. У ньому він закликав своїх синів до праці й науки, до того, щоб вони захищали інтереси держави, у добу міжкнязівських чвар навчав їх тримати слово, «не давати сильним губити людину» і зауважував, що сам не давав кривдити ані бідного смерда, ані вбогу вдову.

Умовно «Повчання...» складається з двох частин: у першій князь Володимир Мономах дає конкретні поради своїм дітям, а в другій розповідає, «*як трудився в походах і на ловах із тринадцяти років*» (отже, друга частина — автобіографічна).

Як бачите, минуло понад вісім століть, а повчання князя й нині актуальне. Коли читаємо настанови Володимира Мономаха, перед нами постає привабливий образ мудрої, освіченої й відважної людини, яка «*день і ніч, на спеці й на холоді*» не давала собі «*упокою*», трудилася на благо країни.

5. Законспекуйте матеріал про Києво-Печерський патерик.

КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКИЙ ПАТЕРИК

Ще однією визначною оригінальною пам'яткою давньоукраїнської писемності є **Києво-Печерський патерик**. Ця книга належить до житійних, тобто до творів про життя осіб, яких церква оголосила святими.

До книги ввійшли твори, присвячені історії Києво-Печерського монастиря, його ченцям, подвижникам і святим. Автори цієї пам'ятки намагалися показати читачеві всю велич духовних устремлінь своїх персонажів, їхню смиренність і жертвовність, боротьбу з підступними темними силами.

Коли був написаний Києво-Печерський патерик і про що він?

Написання основного тексту пам'ятки вчені датують другою половиною XI — першою половиною XIII ст. Воно тісно пов'язане із становленням

давньоукраїнського літописання, вітчизняними оповіданнями про життя ченців, яких церква оголосила святыми, а також із сюжетними мотивами з іноземних патериків. За основу твору взято листування між ченцем Києво-Печерського монастиря Полікарпом і володимиро-суздальським єпископом Симоном. Полікарп скаржитья своєму другові Симону, що в монастирі принижують і зневажають його талант. У відповідь Симон наводить кілька оповідей із життя печерських ченців, які стали святыми завдяки аскетизму, смиренності й постійній праці, чим і вражає Полікарпа, який згодом доповнює листування низкою інших оповідей.

К. Уранов. Божа Матір Печерська з київськими святыми

Одним із найцікавіших у Києво-Печерському патерику є оповідання **«Про Прохора-чорноризця, котрий молитвою з лободи робив хліб, а з попелу сіль»**. У ньому автор повідав нам історію чоловіка, який прийшов із Смоленська до Києва й постригся в ченці, ігумен монастиря назвав його *Прохором*. Той віддав себе служінню Богові, вів аскетичний спосіб життя, відмовившись навіть від хліба. Харчувався лише лободою, яку збирав і заготовляв на цілий рік. *«Бачачи ж терплячість і велику стриманість, Бог перетворив йому гіркоту на солодкість»*. Коли настав великий голод, Прохор наділяв хлібинами з лободи неїмущих. Потім у складний час для Києва він почав роздавати попіл нужденним, у руках яких після молитви той перетворювався на сіль. Це викликало заздрість у торгівців сіллю, які хотіли в цей важкий для держави час нажитися. Тож вони поскаржилися Святополкові. Князь намагався догодити торгівцям, аби припинити їхні ремствування, хотів розбагатіти. Він наказав відібрати сіль у Прохора. Однак коли йому привезли сіль, то вона перетворилася на попіл. Уражений, князь засоромився скоєного й покався.

Художні особливості оповідання «Про Прохора-чорноризця...» типові також для релігійних творів княжої доби:

- широке використання релігійної лексики (*Бог, Отець, Господь, ігумен, євангельський, проскурки*);
- повторення службових слів (*«І заготовляв він собі її на рік... І так усе життя своє вдовольнявся... І прозвали його Лободником...»*);
- широке використання тропів, особливо порівнянь, символів, епітетів (*солодкий, наче мед; гіркий, мов полин; хліб, сіль; преславні чудеса, небесні птахи*);

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА

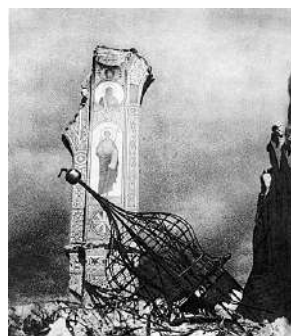
- інверсії («На неораній землі хліб несіяний був йому»);
- урочистий тон мовлення.

«Житіє Феодосія Печерського» і «Житіє Антонія Печерського» розкривають біографічні факти засновників Києво-Печерського монастиря, а також містять цінні відомості про побут, вірування та політичну ситуацію в Русі-Україні.

Києво-Печерський патерик відіграв велику роль у розвитку українського мистецтва. Упродовж століть він зазнавав доповнень і переробок. На основі сюжетів цієї книги сформувалася багата іконописна традиція, а цикли видань патерика стали етапними віхами в розвитку української графіки. В «Історії української літератури» М. Грушевський зауважив: «Не “Слово о полку Ігоревім”, не “Закон і благодать”, не літопис, а патерик став тим вічно відновлюваним, поширюваним, а з початком друкарства — неуханно передруковуваним твором старого нашого письменства, “золотою книгою” українського письменного люду».

До речі...

Києво-Печерський патерик містить легенди й оповідання про будівництво української святині — Успенського собору Києво-Печерської лаври. Цей храм по-варварськи був зруйнований у роки Другої світової війни, як і багато інших українських святинь у період тоталітарного режиму. Саме такі пам'ятки, як патерик, несуть у вічність нашу історію й духовність.

Зображення Успенського собору в XVII ст., під час Другої світової війни та сучасний вигляд

6. Виконайте завдання.

1. Установіть хронологічну послідовність подій («Повість минулих літ»)
 - А помста княгині Ольги древлянам
 - Б розселення східних слов'ян
 - В похід Олега на столицю Візантії
 - Г прокування Андрія Первозваного про заснування Києва

2. «*Іду на ви!*» — цей вислів належить князеві
А Святославу
Б Олегу
В Ігорю
Г Святополку
3. Києво-Печерський патерик належить до літератури
А світської
Б житійної
В літописної
Г юридичної

4. Прокоментуйте рядки з вірша В. Голобородька «Наша мова».

*кожне слово нашої мови
записане у Літописі
тож хай знають вороги
якими словами
на самоті мовчимо*

5. Доведіть, що літопис Нестора є як історичною, так і художньою пам'яткою.
6. Прокоментуйте слова Святослава: «...*Не осоромимо землі Руської, ляжемо тут кістьми: мертві бо сорому не мають, а якщо побіжимо, то сором матимемо; станемо ж кріпко, я перед вами піду; якщо моя голова ляже, то дбайте самі про себе*».
7. Яке з повчань Володимира Мономаха ви вважаєте нині найважливішим і найактуальнішим? Аргументуйте свою позицію.
8. Перекажіть зміст оповідання «Про Прохора-чорноризця...».
9. У чому виявляються притчові ознаки оповідання? Аргументуйте свою відповідь.
10. У формуванні й становленні яких видів мистецтва важливу роль відіграв Києво-Печерський патерик?

11. Розгляньте репродукцію картини В. Слєпченка «Нестор Літописець» та однойменну скульптуру М. Антокольського (с. 34). Який твір мистецтва, на вашу думку, глибше передає колорит епохи й характер ченця? Аргументуйте свою відповідь.
12. Знайдіть і випишіть з оповідання «Про Прохора-чорноризця...» по 2–3 приклади художніх засобів (*символи, порівняння, епітети, метафори*).

7. Виконайте домашнє завдання.

1. Доведіть, що «Повість минулих літ» має ознаки художнього твору (*на прикладі мовних особливостей*).
2. Підготуйте мультимедійну презентацію про життя та діяльність князя Володимира Мономаха (*за бажанням*).

СЛОВО ПРО ПОХІД ІГОРІВ

1. Роздивіться ілюстрації та дайте відповіді на запитання.

В. Лоната. Ілюстрації до «Слова про похід Ігорів»

- Який період в історії України зображено на ілюстраціях? Аргументуйте свою думку.
- Яких давньоруських князів ви знаєте? Хто з них заслуговує якнайбільшої поваги та за які вчинки?
- Чому саме Київ називають «*матір'ю міст руських*»?

2. Прочитайте літературно-критичний матеріал і законспектуйте його.

Історія відкриття «Слова...». Орієнтовно в 1788–1792 рр. в одному з монастирів м. Ярославля в рукописному збірнику (наприкінці XV – на початку XVI ст.) знайшли не відомий досі текст. Придбав його тоді колекціонер старовини О. Мусін-Пушкін, а російські вчені О. Малиновський і М. Бантиш-Каменський допомогли власнику підготувати рукопис до видання. Це сталося 1800 р. в м. Москві. Щоправда, згодом, під час пожежі, оригінал «Слова...» і більшість тиражу його першого видання згоріли.

Історична основа. У «Слові...» зображено події другої половини XII ст. Це період сварок між князівствами в Русі-Україні, безладдя й занепаду могутньої держави. До того ж у цей час розпочалися набіги кочових народів – половців. Володимир Мономах на початку XII ст. відігнав половців за Дон і на Кавказ, згодом те саме зробив і його син Мстислав. Улітку 1184 р. князь Святослав зі своїм військом завдав ворогам нищівної поразки. Новгород-сіверський князь Ігор Святославич, головний герой «Слова...», у цій переможній битві участі не брав через несприятливі погодні умови. Проте навесні 1185 р. разом з іншими князями він пішов проти половців, щоб довести свою відданість Батьківщині. Саме цей похід і взято за основу «Слова про похід Ігорів».

«Слово...» відобразило складну систему політичних відносин періоду розвинутого феодалізму на Руській землі XII ст.

Проблема авторства. Аналіз твору дає підстави вважати, що автор «Слова...» був одним із давньоруських князів, який брав участь у подіях, відображених у творі. Це міг бути киянин, галичанин або чернігівець. Без сумніву, він мав поетичний талант, був учнем славнозвісного співця Бояна. Автор добре

орієнтувався в історії, літературі, державотворенні, у тодішніх політичних подіях, знав фольклор свого краю. Згідно з версіями різних науковців, автором «Слова...» міг бути й книжник Тимофій із Галича, і співець Митуса, й Ольстин Олексич, брат Ярославни. Дослідник Л. Махновець вважає автором «Слова...» Володимира Ярославича, сина Ярослава Осмомисла, дочка якого, славнозвісна Ярославна, була дружиною Ігоря Святославича, новгород-сіверського князя. Питання авторства цієї героїчної поеми й донині відкрите.

Жанр твору. Нині по-різному визначають жанр «Слова...»: героїчна пісня, старовинний вірш, римована проза, ораторський твір... У самому тексті твору трапляються терміни «пісня», «повість» і «слово». У літературознавстві визначають жанр «Слова...» як *героїчну поему*, оскільки в ній яскраво виражені епічні елементи, потужний ліричний струмінь, ритмізована мова, своєрідна композиція.

За родовою характеристикою «Слово про похід Ігорів» — *ліро-епічний твір*.

Теорія літератури

Ліро-епос поєднує виражально-зображальні засоби лірики (емоційність, віршована форма) та епосу (події, вчинки героїв, характери). Людину в ліро-епічному творі зображено ніби у двох планах: з одного боку, передано певні події її життя (чоловік Ярославни йде у воєнний похід), а з іншого — переживання, емоції, настрої (Ярославна в Путивлі на валу переймається долею князя Ігоря, звертаючись до сил природи).

Переклади й переспіви «Слова...». Переклад художнього твору максимально зберігає авторський стиль, мовні особливості оригіналу, у ньому не може бути імпровізації. А *переспів* є вільним перекладом; це власний твір письменника / письменниці, написаний на основі сюжету, змісту, образів, ідей іншого твору.

Перший переклад «Слова...» українською мовою зробив М. Шашкевич. Також переклади й переспіви «Слова...» належать перу І. Вагилевича, М. Максимовича, С. Руданського, Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича, Б. Грінченка (XIX ст.); М. Зерова, Н. Забіли, В. Шевчука, Вал. Шевчука, П. Тичини, А. Малишка (XX ст.). У стилі народної думи Панас Мирний склав переспів «Дума про військо Ігореве». А одним із найкращих поетичних переспівів вважають «Слово про Ігорів похід» М. Рильського.

Будова твору. Своєрідною є композиція «Слова...». Твір складається з вступу (заспіву), 4 частин і закінчення. Заспів і закінчення героїчної поеми подібні до українських народних дум.

Частина твору	Зміст
Вступ (заспів)	Розмірковування про похід Ігоря. Спогад про славного співця Бояна, який умів співати славу своїм князям.
I частина	Перший переможний бій князя Ігоря та його брата Всеволода. Детальний екскурс у минуле. Лихі віщування природи. Другий бій та поразка князя Ігоря. Плач руських жінок.

II частина	Віщій «мутен сон» великого київського князя Святослава та його «золоте слово, зі сльозами змішане», звернене до руських князів.
III частина	Плач Ярославни «в Путивлі на забралі». Звернення її до сил природи.
IV частина	Утеча князя Ігоря з полону з допомогою Овлура. Погоня половецьких князів Гзака й Кончака за Ігорем.
Закінчення	Ігор у Києві. Уславлення князя та його дружини.

Твір — невеликий за обсягом, проте в ньому багато подій, емоцій і почуттів, тому його вважають зразком світового героїчного епосу й давньої української літератури.

Руська земля — центральний образ «Слова...». У творі згадано Дніпро, Дон, Рось, Сулу, Азовське море, Київ, Новгород, Путивль, половецькі степи... Руська земля ніби жива, адже в ній розмовляють річки, звірі, птахи. У фольклорному руслі автор оспівує сили природи, тому пейзаж у творі персоніфіковано: «кривавії зорі світ провіщають», «чорнії тучі з моря ідуть», «земля гуде...»

- 3.** Прочитайте спочатку поему в хрестоматії чи мережі «Інтернет», а потім — поданий нижче літературно-критичний матеріал. Розкажіть, чи так ви сприйняли героїв твору під час його читання. Якщо ні, то як саме?

Новгород-сіверський князь **Ігор** постає перед читачем як патріот, який мужньо боронить рідну землю від найзапеклішого ворога — половців. Він, безстрашний і рішучий воїн, не зважає на віщування природи й будь-що хоче досягти своєї мети. Моральною та фізичною силою князів захоплюється й оповідач: «*Ваші хоробрі серця в жорстокім харалузі сковані, а в смілості згартовані*». Те, що Ігор повертає свої полки, щоб допомогти в бою братові Всеволоду, характеризує його як благородного воїна, для якого взаємодопомога й взаємовиручка — не порожні слова. Проте Ігор не ідеальний герой: його слабкі місця — надмірне честолюбство й нерозсудливість — стали причиною поразки. Як можна було виступити в похід, не порадившись із досвідченим великим князем Святославом? Самовпевненість і легковажність дорого обійшлися Ігорю та його дружині.

Князь **Всеволод**, брат Ігоря, нагадує билинного багатиря, його у творі названо «*Буй-туром*». Він, сміливий і відчайдушний, не думає про почесні, багатство й золотий батьківський престол у Чернігові, про ласку своєї дружини. Цей герой, як і Ігор, уособлює відвагу й силу.

Великий князь **Святослав** зображений як мудрий державний діяч. Він — розсудливий, сміливий воїн і люблячий батько. Симпатії оповідача цілком на його боці, він є основним виразником загальноруської єдності, необхідної для боротьби з ворогом. Саме заклик до єднання князів як запоруки сильної держави є *основною ідеєю* твору.

Образ **Ярославни**, дружини Ігоря, сповнений тонкого ліризму. Вона тужить не тільки через полон Ігоря, а й через загибель усіх руських воїнів. У від-

чаї Ярославна звертається до сил природи: вітру, сонця й Дніпра. Докоряє вітрові за те, що він несе ханські стріли на воїнів її чоловіка. У Дніпра-Славутича Ярославна просить принести на хвилях князя, а сонце звинувачує за промені, якими воно немилосердно посилювало спрагу руських воїнів. Ярославна — один із найпривабливіших жіночих образів у світовій літературі, що захоплює людяністю, задушевністю, патріотизмом, внутрішньою красою й вірністю коханому.

4. Заповніть у зошиті літературний паспорт «Слова...» (див. форзац 1).

5. Виконайте завдання.

1. «...Якщо кому хотів пісню творити, то розтікався... мислю по древу...»

А Святослав	В оповідач
Б Всеволод	Г Боян
2. Слова «Хочу-бо списа приломити кінець поля Половецького; з вами, русичі, хочу голову свою положити або напиться шоломом із Дону!» належать

А Ігорю	В Всеволоду
Б Олегу	Г Святославу
3. Наприкінці твору князя Ігоря радо зустрічають у

А Новгороді	В Путивлі
Б Чернігові	Г Києві

4. Доведіть, що «Слово про похід Ігорів» за жанром — героїчна поема.
5. Що означають словосполучення «списа приломити» і «напиться шоломом з Дону»?
6. Випишіть кілька історизмів та архаїзмів. Розкажіть, з якою метою їх використано у творі.
7. Яку роль відіграють пейзажі в «Слові...»? Наведіть приклади з тексту.
8. У чому полягає суть віщого сну Святослава? Які народнопоетичні символи смертельної небезпеки використано в характеристиці сну?
9. Прокоментуйте пояснення автора про причини поразки Ігоревої дружини, висловлене в рядках: «Воювання князем із поганими пропало, сказав-бо брат брату: "Се моє і те — моє теж". І почали князі про малеє — "се великеє" мовити й самі на себе крамолу кувати. А погані з усіх сторін приходили з побідами на землю Руськую».
10. Чи актуальне «Слово...» нині? Аргументуйте свою думку.

11. Виразно прочитайте рядки, у яких Ярославна звертається до сил природи.
12. Дослідіть художні засоби «Слова...». Випишіть приклади епітетів, порівнянь і персоніфікацій із рядків, у яких зображено втечу Ігоря з полону.

6. Виконайте домашнє завдання.

1. Складіть і запишіть план «Слова про похід Ігорів».
2. Випишіть цитати, що характеризують князів та образ Руської землі.
3. Намалюйте ілюстрацію до однієї із сцен «Слова...» (за бажанням).

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА ДОБИ РЕНЕСАНСУ Й ДОБИ БАРОКО

1. Розгляньте на світлинах різні стилі архітектури та виконайте завдання.

- Використовуючи свій життєвий досвід, визначте, яка споруда виконана в готичному стилі, яка — у бароковому, а яка — у стилі модерн.
- Який із стилів найбагатший на прикраси?
- Чому, на вашу думку, будівлі минулого століття іноді зносять, а старовинні — реставрують та оберігають законом?

2. Прочитайте літературно-критичний матеріал і перекажіть його.

У XIV–XV ст. українські землі були спустошені турецькими й татарськими ордами, унаслідок чого ослаблену країну поділили сусіди: Галичину захопили поляки, Закарпаття — угорці. Для захисту своїх земель наш народ створив збройні сили — *козацтво*, яке прославилось на всю Європу, адже захистило від турків і татар слов'янські землі.

У середині XVII ст. український народ повстав проти феодального гніту. На чолі з Богданом Хмельницьким українське військо розгромило польських магнатів. Проте приєднанням до Росії (Переяславська рада 1654 р.) Україна приречла себе на століття кріпацтва, русифікації й повної втрати державності. Незважаючи на складні умови, українці й далі творили свою культуру, науку й освіту.

Братства. Наприкінці XVI ст. в Україні виникають численні громадсько-політичні й освітні організації, відомі як *братства*. Братські товариства засновували, як правило, при православних церквах. Отже, до певної міри вони були й релігійними організаціями, хоча їхню діяльність уважали здебільшого світською. До братств належали переважно купці, ремісники й простолюди. Ці організації мали свій суд, скарбницю, вони засновували школи й друкарні, а деякі опікувалися хворими й нужденними, будували лікарні й притулки для бідних. Братчики обговорювали важливі питання на загальних зборах, де обирали чотирьох старших братів, які керували братством до наступних виборів. В Україні найдавнішим є *Успенське братство*, яке в 1585 р. організувало школу у Львові, де навчалися й викладали відомі діячі культури (*Памво Беринда, Йов Борецький, Кирило Транквіліон-Ставровецький*). Важливу роль у громадському житті відігравали братства, що виникли в Дрогобичі, Києві,

Луцьку, Перемишлі. До *Київського братства* вступив гетьман Петро Сагайдачний разом із Військом Запорозьким.

Освіта. Заснуванням шкіл в Україні уславився князь *Костянтин Василь Острозький*, який створив кілька шкіл на Волині, з-поміж яких найвідоміша — *Острозька академія*. У ній викладали філософію, богослов'я, математику, астрономію, церковнослов'янську, грецьку, латинську й польську мови; лекції читали як українські вчені, так і іноземні (здебільшого поляки й греки). Найвідомішою пам'яткою Острозької академії є видання Біблії слов'янською мовою 1581 р., текст якої з невеликими змінами, зробленими у XVIII ст., і досі використовують у православних церквах. Найбільше над виданням Острозької Біблії працював ректор академії *Герасим Смотрицький*, видатний філолог і богослов.

Серед усіх братських шкіл найбільше значення мала *Київська*, заснована 1632 р. в статусі колегії. Нею опікувався митрополит *Петро Могила*, після смерті якого заклад було перейменовано на його честь. У Києво-Могилянському колегіумі (з початку XVIII ст. — академія) викладали латиною — загальноприйнятою мовою в тогочасній Європі. Отже, студенти цього закладу мали безпосередній доступ до досягнень європейської науки й мистецтва. Саме в Києво-Могилянській академії, першій вищій школі східних слов'ян, навчалися філософ і письменник *Григорій Сковорода*, учений *Михайло Ломоносов*, композитори *Максим Березовський* та *Дмитро Бортнянський*, архітектор *Іван Григорович-Барський*, державні та військові діячі *Семен Палій* та *Іван Мазепа*.

У XVII ст. подібні заклади виникають у Переяславі, Чернігові, Харкові, 1661 р. у Львові був відкритий університет. Про високий рівень освіти в Україні залишив спогад сирійський мандрівник П. Алепський, приємно здивований чудовою рисою українців: «Усі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати... У землі козаків усі діти вміють читати, навіть сироти».

Книгодрукування. У XV ст. в Україні розквітає книгодрукування. Засновником українського друкарства став *Святополк Фіоль*, який у 1491 р. видав 2 книжки слов'янською мовою для потреб українців (ці книжки — *Октоїх* і *Часослов* — були опубліковані в Кракові). Працю С. Фіоля продовжив *Франциск Скорина*, який на початку XVI ст. в Празі видрукував 23 книжки в перекладі на тодішню українсько-білоруську мову (у той час Україна й Білорусь належали до Великого князівства Литовського, були пов'язані тісними культурними відносинами й спільністю книжної мови). У другій половині XVI ст. друкарні з'являються по всіх українських землях — у Львові, Острозі, Перемишлі, Луцьку, Житомирі, Чернігові, Почаєві й інших містах. Найбільшою українською книговидавничою установою в той час була друкарня Києво-Печерської лаври, яка за перші 15 років свого існування надрукувала 40 книжок, з-поміж яких значну частину становили монументальні видання на 500–1500 сторінок. Розвитку нашого книговидавництва сприяв славетний *Іван Федоров*, який у 1574 р. надрукував у Львові «Буквар» і Апостол, а ще через 7 років в Острозі — Біблію.

У XIV–XV ст. в країнах Західної Європи виникає ідеологічний і культурний рух *Ренесанс*. Він поширився спочатку в Італії, значно пізніше розвинув-

ся в інших європейських країнах. В епоху Ренесансу в літературі панує латинська мова, повертається античний ідеал краси, особливу увагу звернено на цінність людської особистості, звільнення її від середньовічних догм.

В Україні Ренесанс поширився із запізненням. У нашій культурі він не охопив усіх видів мистецтва, а існував у XVI ст. як окрема естетична течія, що в першій половині XVII ст. злилася з українським бароко. Найскладніша проблема для кожного періоду — вироблення власного літературного стилю — так і не була розв'язана. Найвідомішим представником українського літературного ренесансу є *Павло Русин*, який писав латиною (відома його поетична збірка «Пісні Павла Русина з Кросна», яка побачила світ 1509 р. у Відні).

Теорія літератури

Ренесанс (від латин. *renascor* — відроджуюся) — епоха Відродження західноєвропейського мистецтва й літератури, що прийшла на зміну епосі Середньовіччя. Основною ознакою Ренесансу є повернення в мистецтві до античних зразків, проникнення науки в закони світобудови.

Великий внесок у розвиток літератури ренесансу зробив *Станіслав Оріховський*, який писав переважно латинською й польською мовами. Він один із перших у європейській філософській думці став заперечувати божественне походження влади. *Основною темою* творчості С. Оріховського була свобода як найбільше надбання людства.

С. Оріховський

Зауважте!

Назву доби Ренесанс (як і Середньовіччя та Просвітництво) пишуть із великої літери, а назву стилю — з малої (пор.: *доба Ренесансу, епоха Відродження; твір, написаний у стилі ренесансу, ренесансна архітектура*).

Стиль бароко особливо проявився в літературі й архітектурі України (наприкінці XVII–XVIII ст.) і дістав назву *українське бароко* (а ще *козацьке бароко* — у красному письменстві). Найяскравішими представниками літературного бароко є *Іван Величковський* і *Лазар Баранович* — у поезії, *Дмитро Туптало* — у церковній прозі, *Самійло Величко* — у літописанні, *Феофан Прокопович* — у драматургії. Помітні елементи бароко наявні в полемічній творчості *Івана Вишенського*.

Теорія літератури

Бароко (від іт. *barocco* — вибагливий, химерний) — це стиль у європейському мистецтві (XVI ст.), що прийшов на зміну ренесансу. Добі бароко притаманні урочистість, пишність, складність, динамічність композиції, мінливість. Літературі бароко властиве поєднання релігійних і світських мотивів, образів, тяжіння до різноманітних контрастів, метафоричності й алегоричності, прагнення вразити читача.

У «Посланні до єпископів» *І. Вишенський* із гострою сатирою викриває моральну ницість єпископів, які зображені жадібними й жорстокими. Свій гнів автор спрямовує проти Берестейської унії 1596 р. й найвищого православного духовництва, яке зрадило віру. *Семен Климівський* прославився на весь світ піснею «Їхав козак за Дунай», яку сучасні дослідники вважають зразком давньої любовної лірики. А вишукані за формою поезії *І. Величковського* не залишать байдужими навіть наймолодших сучасних читачів.

Потрібно згадати й про архітектуру бароко, адже вона представлена нині багатьма зразками в Києві, Львові, Харкові, Новгороді-Сіверському, Глухові, Лубнах і в інших містах і так само цікава, як і література цього стилю. Архітектурі бароко притаманні виразність, яскравість, контрастність, велику увагу приділено декоративним прикрасам, формам заломів стін і вікон. Передусім у барокові шати «вдягали» великі міські храми. Великого значення надавали й інтер'єру барокового храму, який ніби пристосовувався до людини, догоджав її духовним помислам. Яскравими зразками барокової архітектури в Україні є брама Заборовського (колишній головний вхід до будинку київського митрополита на території Софійського собору в Києві; *архітектор Й.-Т. Шедель*); будівлі Києво-Печерської лаври (*архітектор С. Ковнір*); собор Святого Юра у Львові (*архітектор Б. Меретин*); Андріївська церква й Маріїнський палац у Києві (*архітектор В. Растреллі*). Усі названі архітектурні об'єкти є шедеврами світового значення, а більшість із них перебуває під охороною ЮНЕСКО.

Хронологія	Ознаки літературного стилю	Представники
Ренесанс		
XIV — початок XVII ст.	<ul style="list-style-type: none"> • повернення до зразків античного мистецтва (ідеалом стає краса форми); • увага до особистості, її внутрішнього світу, до життя простих людей; • поширення гуманістичних і волелюбних ідей; • заперечення середньовічних традицій 	Павло Русин, Себастьян Кльонович, Петро Скарга, Станіслав Оріховський
Бароко		
кінець XVII–XVIII ст.	<ul style="list-style-type: none"> • повернення уваги до Бога як до вершини досконалості; • поєднання краси духовної та фізичної, зовнішньої та внутрішньої; • бачення світу через контрасти й суперечності; • перенасичення художніми засобами (метафори, гіперболи, порівняння, антитези, алегорії тощо); • урочистість, мальовничість, пишна декоративність, динамічність композиції 	Іван Величковський, Григорій Граб'янка, Григорій Сковорода, Феофан Прокопович, Дмитро Туптало; елементи бароко — у творах Івана Вишенського

3. Прочитайте матеріал про козацькі літописи та законспекуйте його.

КОЗАЦЬКІ ЛІТОПИСИ

Літописання було характерне для літератури періоду Київської держави. Цей вид творчості розвивався й пізніше, зокрема в добу Хмельниччини — героїчного часу в житті українського народу. **Козацькі літописи** — це твори, у яких подано характеристики видатних діячів, описи важливих подій у хронологічній послідовності, тлумачення окремих періодів політичного життя. Вони належать до історично-мемуарної прози — творів, у яких оповідь ведеться у формі записок від імені автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був. Мемуарним творам властива документальність, історична достовірність, хоча автор має право на художній домисел. Найдокладніше козацька доба представлена в «Літописі Самовидця», «Літописі Граб'янки» і «Літописі Самійла Величка». Цікаво, що автори цих пам'яток були козаками, усі вони — випускники Києво-Могилянської академії.

Ім'я автора «*Літопису Самовидця*» невідоме¹, таку назву йому дав П. Куліш, до речі, відомості із цього твору він узяв за основу першого історичного роману в українській літературі «Чорна рада», який ви прочитаєте пізніше.

Автор літопису, безумовно, брав участь у тогочасних історичних подіях (звідси й ім'я Самовидець). Хронологічно літопис охоплює короткий період історії України (з 1648 по 1702 р.), але відображає переломний (руїний) етап у долі України. У першій частині літопису — історичній — докладно розповідається про основні події Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького та Руїни, у другій — літописній — переважає короткий огляд найважливіших подій до початку 1702 р. Автор оцінює героїв літопису по-різному: П. Дорошенка й І. Виговського — негативно, бо вони

виступали проти Москви (Самовидець був прихильником російської «протекції»), а Я. Сомка, І. Сірка й І. Мазепу змальовано позитивно. Автор прихильно ставиться до державницької діяльності Б. Хмельницького, наділяючи його такими характеристиками: «*Козак розторопний у ділах козацьких воєнних і в письмі швидкий*». Літопис написано книжною українською мовою з полонізмами та церковнослов'янськими виразами. Він став не лише основою для створених пізніше літописів С. Величка й Г. Граб'янки, а й важливим джерелом для вивчення історії України.

Титульна сторінка «Літопису Самійла Величка»

¹ Авторство приписують Р. Ракушці-Романовському, генеральному військовому підскарбієві (1663–1668), згодом брацлавському священникові Миколаївської церкви в Стародубі.

«**Літопис Самійла Величка**» вражає не тільки обсягом (4 томи), а й передусім художністю. **Самійло Величко** (1670 — після 1728) був писарем у військовій канцелярії, брав участь у військових походах. Дослідники вважають, що із 4-х томів літопису лише перший був написаний С. Величком, решту книг допомагали створювати його учні, бо їхній наставник утратив зір. Літопис охоплює події 1648–1700 рр.: у ньому йдеться про міжнародне становище та дипломатичні зв'язки України, докладно відтворено як основні, так і другорядні події вітчизняної історії, у центрі уваги — Національно-визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. Цього гетьмана С. Величко порівнює з Мойсеєм, наголошуючи, що й після його смерті продовжує жити образ «даного від Бога вождя». У літописі інтерпретовано біблійні сюжети про Вавилонську вежу, царя Соломона, Содом і Гоморру. Мова твору барокова, у ній багато алегорій (алегоричні образи Біди й Нужди, які прийшли в Україну з Польщі), епітетів, порівнянь, біблійних висловів («...*впаде красна козацька Україна тогочісна, як отой стародавній Вавилон*», «*немовби друга обітована земля, що кипіла молоком і медом*»). Свого часу літописом цікавився Т. Шевченко, коли працював у київській Гимчасовій комісії для розгляду давніх актів, — без сумніву, ознайомлення з документами відображено й у творчості поета.

Як і попередні два історично-мемуарні твори, «**Літопис Граб'янки**» розповідає про Національно-визвольну війну 1648–1654 рр. під проводом Б. Хмельницького, проте не всі факти оповіді історично достовірні, що зумовлено джерелами, якими користувався автор. **Григорій Граб'янка** (рік народження невідомий — 1738) упродовж життя був і сотником, і полковим осавулою, і суддею, зрештою, і літописцем. У «Літописі Граб'янки» відчутний вплив українського літературного бароко: епічність, динамічність оповіді, напруженість дії, використання «високого», патетичного стилю розповіді. Це свідчить про те, що цей твір — передусім явище красного письменства.

Завершує традицію козацьких літописів «**Історія русів**» — пам'ятка української історичної прози й публіцистики кінця XVIII ст. Автор твору невідомий, але з перших сторінок стає зрозуміло, що це український патріот. Автор називає українців *русами*: він зазначає, що слов'яни походять від Яфета та з давніх-давен проживають між Каспієм і Віслою. У творі коротко викладено історію Русі-України, описано нашестя Батия як страшне лихо, яке змусило русів шукати підтримки у Великого князівства Литовського, щоб боронитися від татар. В «Історії русів» критично оцінюється запровадження Берестейської церковної унії, яка призвела до розколу й ворожнечі українського народу. Автор твору дає високу оцінку діяльності Б. Хмельницького, наголошує на освіченості й розважливості І. Мазепи, щоправда, робить це обережно. У творі засуджено політику Петра I, тиранію й покріпачення України, тут утверджується думка, що всі народи мають право на власну державність, що Русь-Україна — державне утворення саме українського народу, а наша історія розпочинається значно раніше, ніж у XIV ст. Твір належить до російськомовної української літератури (написаний російською мовою з вкрапленнями українізмів).

Зауважте!

У науковий обіг поняття «козацькі літописи» увів Самійло Величко. «Літопис Самійла Величка» — це умовна назва твору «Сказаніє о війні козацької з поляками...», а «Літопис Граб'янки» відомий як «Действия презельной и от начала поляков крвавшой небывалой брани Богдана Хмельницкого, гетмана Запорожского, с поляками...».

До речі...

Перша частина «Літопису Самійла Величка» написана рукою автора. Написання такого типу дослідники називають *київським*, доводячи, що твір створений у Києво-Могилянській академії, де так писали всі, хто належав до вищої верстви: «Воно [письмо] чепурне, круглясте, чіткі, вирисовані літери стоять кожна окремо, рівною низкою, майже без нахилу, з короткими певними розчерками — усе це виказує руку, звиклу до писання, на вмільсть і на смак того, хто писав і зумів надати рукопису майже художній вигляд», — зазначає Вал. Шевчук.

4. Прочитайте літературно-критичний матеріал про вертеп і розкажіть, що ви дізналися нового про старовинний ляльковий театр.

Вертеп. Це старовинний пересувний ляльковий театр, який ставив релігійні та світські п'єси. Вертепна драма виникла в XVII ст. Ось як описує цей театр український етнограф і фольклорист XVIII ст. М. Маркевич: «Наш вертеп — похідний будиночок із двома поверхами. Він зроблений із тоненьких дощок і картону. Верхній поверх має балюстраду, за нею відбувається містерія¹: це Вифлеєм. На верхньому поверсі — трон царя Ірода; долівку обклеєно хутром для того, щоб не видно було щілин, якими рухаються ляльки. Кожну ляльку прикріплено до дроту. Вертепник водить її в потрібному напрямку. Розмова від імені ляльок відбувається поміж дячками, співаками й бурсаками то пискливим голосом, то басом — відповідно до потреби. Уся друга частина вистави відбувається на нижньому поверсі». Отже, у верхній частині будиночка розігрували сцени релігійного змісту («свята» частина драми), а в нижній — із світського життя, як правило, комічного характеру («народна» частина драми). У верхній частині діяли святі й сатана, тут відбувалися сцени поклоніння пастухів і волхвів. Ця частина драми закінчувалася смертю Ірода, після якої люд мав би веселитися, тому із цього моменту дію переносили на нижній ярус. Тут улюбленцями глядачів були Запорожець (Солдат), Шинкарка, Дяк, Дід і Баба. Якщо перша частина має книжне походження (вона написана книжною мовою, у якій багато церковнослов'янізмів), то друга — є витвором народу, у ній спостерігаємо віддзеркалення тогочасного українського побуту.

5. Виконайте завдання.

1. Представниками українського поетичного бароко є
 - А Іван Вишенський, Іван Величковський
 - Б Григорій Граб'янка, Самійло Величко

¹ *Містерія* — середньовічна релігійна драма, що виникла на основі літургійного дійства; вона інсценувала народження, смерть і Воскресіння Христа.

- В** Іван Величковський, Лазар Баранович
Г Самовидець, Іван Вишенський

2. Основною подією в козацьких літописах та «Історії русів» є
А хрещення Русі-України
Б ворожнеча в українському суспільстві внаслідок Берестейської унії 1596 р.
В Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького
Г уведення кріпосного права на українських землях
3. Думка про те, що Русь-Україна — державне утворення українського народу, а наша історія розпочинається значно раніше, аніж у XIV ст., утверджується в
А «Літописі Самовидця»
Б «Літописі Самійла Величка»
В «Літописі Граб'янки»
Г «Історії русів»

4. Назвіть перші друковані книги в Україні. Яку з них і де використовують і досі?
5. Поміркуйте, чому «Українська літературна енциклопедія» та інші літературознавчі довідники подають огляд літописів С. Величка й Г. Граб'янки в статтях про авторів, а «Літопис Самовидця» — окремою статтею.
6. Відомості якого літопису взято за основу сюжету першого історичного роману в українській літературі? Як називається цей роман і хто його автор?
7. Чому «Історію русів», написану російською мовою, вважають вершинним твором української патріотичної прози?
8. Опишіть будиночок, у якому відбувалося вертепне дійство.
9. Якою мовою розігрувалася вистава у верхній частині вертепу, а якою — у нижній? Чим це зумовлено?
10. Розкажіть, що ви знаєте про С. Фіоля, Фр. Скорину й І. Федорова.
11. Прочитавши уривки з думи й літопису, визначте їхні спільні стилістичні особливості. Про що вони свідчать?

То він до їх припливає,
Словами промовляє,
Гірко сльозами ридає —

Прощенія домагає.
Перед Господом милосердним
Гріхи свої сповідає.

Дума «Буря на Чорному морі»

«...Старостове держали, у дворах грубу, то єсть печі палити, псів хан дожити, двори замітати й до інших незносних діл приставляли...»

«Літопис Самовидця»

12. Прокоментуйте вислів: «Невідомо, чи ще якийсь витвір людської культури так єднає минуле із сьогодішнім, пов'язує тілесне з духовним, впливає на розум і почуття, як вертеп. Вертеп — це результат духовної праці сотень і сотень поколінь» (І. Швець).

6. Виконайте домашнє завдання.

1. Прокоментуйте дану І. Франком характеристику «Літопису Самійла Величка»: «Конструкція більш літературна, ніж історична». Аргументуйте думку письменника прикладами з тексту літопису.
2. Підготуйте невелике повідомлення (7–10 речень) про діяльність однієї з історичних осіб (поет Л. Баранович, архітектор В. Растреллі, композитор М. Березовський, першодрукар С. Фіоль, учений Г. Смотрицький та ін.) (за бажанням).

ГРИГОРІЙ СКОВОРОДА (1722–1794)

1. Перегляньте в інтернеті відеоролик «Обличчя української історії. Григорій Сковорода» та дайте відповіді на запитання.

- А.** Який зв'язок ви помітили між зображеними предметами та Г. Сковородою?
Б. У зв'язку із чим у фільмі згадано вислів Г. Сковороди: «Мені моя сопілка і вівця дорожчі царського вінця»?
В. Г. Сковороду іноді називають *неформалом* (або *хіпі*) XVIII ст. Поміркуйте, які факти з життя митця дають підстави, хай умовно, але погодитися з таким визначенням.

2. Опрацюйте матеріал про Г. Сковороду й розкажіть, на які факти з життя письменника ви звернули особливу увагу.

Григорій Сковорода народився 3 грудня 1722 р. в с. Чорнухах, що на Полтавщині, у козацькій сім'ї. Бажання пізнати світ хлопчик виявляв ще в дитинстві, про що свідчать його «дорослі» запитання до матері: «Чого сонце щодня за грушу ховається? А де опинишся, якщо йти прямо-прямо й нікуди не звертати?» Першу свою школу Гриць пройшов у дяка-скрипаля, який і виявив музичне обдарування хлопчика, що мав неабиякої краси голос, тож він став першим співаком у церковному хорі.

На дванадцятому році життя з торбинкою харчів, латинською граматиною та улюбленою сопілкою Григорій покинув рідну домівку й вирушив до Києва, де здійснилася його мрія: він вступив до Києво-Могилянської академії. У цій найвідомішій на той час вищій школі Східної Європи Г. Сковорода став одним із найкращих студентів, навчався в ній 10 років із кількома перервами й закінчив цей заклад у тридцятирічному віці.

На двадцятому році життя Григорія відрядили до Петербурга співати в придворній капелі, адже він прославився грою на скрипці, бандурі та ще кількох музичних інструментах, мав композиторський хист, до того ж у цей час уже писав вірші. Усебічно обдарований юнак міг би зробити хорошу кар'єру, проте вирішив покинути Петербург і повернутися до Києва.

З 1745 по 1750 р. у складі Токайської¹ комісії, яка заготовляла вино для царського двору, Г. Сковорода перебував за кордоном. Він побував у Німеччині, Словаччині, Польщі, Італії, Угорщині й Австрії, відвідував університети, у яких слухав лекції відомих учених, працював у бібліотеках, вивчав філософські праці, до речі, знання багатьох мов дало йому можливість вільно дискутувати з ученими різних країн.

У 1750 р. Г. Сковорода повернувся в Україну. Спочатку викладав у Переяславському колеґіумі, потім 6 років провів у с. Ковраях (недалеко від Переяслава), працюючи домашнім учителем у сина поміщика Степана Томари. Саме тут, завдяки близькості до природи й народу, формувалися філософські погляди майбутнього письменника-мислителя. Як добре не було в Ковраях, але Григорія тягло до спілкування з молоддю. Він став викладачем стародавніх мов та етики в Харківському колеґіумі. Своїх учнів навчав тих норм, яких дотримувався в житті сам, тобто учив, як жив, а жив, як навчав. У колеґіумі Г. Сковорода став улюбленим учителем, проте через цькування та доноси був вимушений покинути заклад.

З 1769 р. він вів мандрівний спосіб життя. На цей час припадає написання більшості творів, які через заборону книговидавання в Україні не друкували, а переписували й поширювали усно. Ще за життя Г. Сковорода став відомим на всю Україну, про це так писав М. Костомаров: «Мало можна вказати таких народних постатей, якою був Сковорода, яку б так пам'ятав і поважав народ. На всьому обширі від Острогоська до Києва, у багатьох будинках висять його портрети. Його мандрівне життя є предметом оповідань і легенд...».

3. Прочитайте байку Г. Сковороди «Бджола та Шершень».

БДЖОЛА ТА ШЕРШЕНЬ

— Скажи мені, Бджоло, чого ти така дурна? Чи знаєш ти, що плоди твоєї праці не стільки тобі самій, як людям корисні, а тобі часто й шкодять, приносячи замість нагороди смерть; однак не перестаєш через дурість свою збирати мед. Багато у вас голів, але всі безглузді. Видно, що ви без пуття закохані в мед.

— Ти поважний дурень, пане раднику, — відповіла Бджола. — Мед любить їсти й Ведмідь, а Шершень теж не проти того. І ми могли б по-злодійському добувати, як часом наша братія й робить, коли б ми лише їсти любили. Але нам незрівнянно більша втіха збирати мед, ніж споживати. До цього ми народжені й будемо такі, доки не помremo. А без цього жити, навіть купаючись у меду, для нас найлютіша мука.

Сила:

Шершень — се образ людей, котрі живуть крадіжкою чужого й народжені на те тільки, щоб їсти, пити та таке інше. А бджола — се символ мудрої людини, яка в природженому ділі трудиться. Багато шершнів без пуття кажуть:

¹ *Токай* — угорське місто.

«Нащо сей, до прикладу, студент учився, а нічого не має? Нащо, мовляв, учитися, коли не матимете достатку?..» Кажуть се, незважаючи на слова Сіраха¹: «Веселість серця — життя для людини», — і не тямлять, що природжене діло є для неї найсолодшою втіхою. Погляньте на життя блаженної натури й навчайтеся. Спитайте вашого хорта, коли він веселіший? — «Тоді, — відповість вам, — коли полюю зайця». — «Коли заєць смачніший? — «Тоді, — відповість мисливець, — коли добре за ним полюю».

Погляньте на kota, що сидить перед вами, коли він куражніший? Тоді, коли всю ніч бродить або сидить біля нори, хоча, зловивши, і не їсть мишей. Замкни в достатку бджолу, чи не помре з туги, у той час, коли можна їй літати по квітконосних лугах? Що гірше, ніж купатися в достатку й смертельно каратися без природженого діла? Немає гіршої муки, як хворіти думками, а хворіють думки, позбавляючись природженого діла. І немає більшої радості, аніж жити за покликанням. Солодка тут праця тілесна, терпіння тіла й сама смерть його тоді, бо душа, володарка людини, утішається природженим ділом. Або так жити, або мусиш умерти. Старий Катон² чим мудрий і щасливий? Не недостатком, не чином, а тим, що йде за натурою, як видно із Цицеронової³ книжечки «Про старість»...

Але ж розкусити треба, що то значить — жити за натурою. Про се сказав древній Епікур таке: «Подяка блаженній натурі за те, що потрібне робить неважким, а важке — непотрібним». (*Переклад В. Шевчука*).

4. Опрацюйте літературно-критичний матеріал про цей твір.

Творча спадщина Г. Сковороди — це збірка поезій «Сад божественних пісень» (30 творів), збірка «Байки харківські» (30 байок) і філософські трактати⁴.

Збіркою прозових байок Г. Сковорода, по суті, започаткував в українському письменстві цей літературний жанр.

Байка — невелике (віршоване або прозове) алегоричне оповідання, що має повчальний зміст. Цей літературний жанр належить до ліро-епосу.

Деякі байки Г. Сковороди за змістом подібні до античних, але більшість мають оригінальні сюжети з життя. Байки письменника стислі й лаконічні, вони складаються з 2 частин: у першій — коротко розповідається про якийсь випадок, а в другій — подано мораль, яку автор називає «силою». Інколи друга частина байок — «сила» — у кілька разів об'ємніша за основну й сприймається як філософський трактат. Головне в байках митця — глибокий зміст, про це він сказав так: «Байка тоді нікчемна (...), коли в простому й чудному лушпинні своєму не ховає зерна істини».

¹Тут посилання на біблійну «Книгу мудрості Ісуса, сина Сіраха».

² *Катон Марк Порцій* (234–149 рр. до н. е.) — давньоримський політичний діяч, письменник.

³ *Цицерон Марк Туллій* (106–43 рр. до н. е.) — видатний оратор, адвокат, письменник і політичний діяч у Стародавньому Римі.

⁴ *Трактат* — наукова праця, у якій докладно розглянуто якість конкретне питання чи окрему проблему.

Одна з найвідоміших байок Г. Сковорода «*Бджола та Шершень*» у формі діалогу між Бджолою та Шершнем розкриває одвічну тему суперечності між трудовим способом життя й паразитичним існуванням. Образи Бджоли й Шершня — алегоричні: Бджола — «*герб мудрої людини, що в природженому тілі трудиться*», а Шершень — «*образ людей, що живуть крадіжкою чужого й народжені на те тільки, щоб їсти, пити...*». Бджола бачить своє щастя лише в «сродній праці», тобто праці за покликанням: «*Але нам незрівнянно більша втіха збирати мед, ніж споживати. До цього ми народжені...*» Шершень цього збагнути не може й зарозуміло наділяє Бджолу такими характеристиками: «*ти така дурна*», «*багато у вас голів, та всі безглузді*». Ідея байки: праця має стати для людини природною потребою й «*найсолідшою поживою*», лише тоді вона «*потрібне робить неважким, а важке — непотрібним*». У «силі» байки автор вбачає щастя людини в «*природженому ділі*», яке є справді «*найсолідшим бенкетом*».

Байки Г. Сковорода мають такі особливості:

- прозова форма;
- мораль автор називає «*силою*», підкреслюючи цим словом суть і повчальність байки;
- часто «сила» більша за обсягом, аніж основна частина байки (фабула), і нагадує уривок із філософського трактату.

Байку Г. Сковорода називав «*передусім мудрою іграшкою, яка приховує в собі внутрішню силу*».

Зауважте!

Засновником байки вважають легендарного Езопа, який жив у VI–V ст. до н. е. в Стародавній Греції. Його іменем називають інколи підтекст художнього твору (езопівська мова).

5. Прочитайте вірші Г. Сковорода «*Всякому місту — звичай і права...*» і «*De libertate*»¹ та ознайомтеся з коротким оглядом цих творів.

* * *

Всякому місту — звичай і права,
Всяка тримає свій ум голова;
Всякому серцю — любов і тепло,
Всякеє горло свій смак віднайшло.
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Панські Петро для чинів тре кутки,
Федір-купець обдурити прудкий,
Той зводить дім свій на модний манір,
Інший гендлює, візьми перевірі!
Я ж у полоні нав'язливих дум:

¹ «Про свободу» (латин.).

Лише одне непокоїть мій ум.
Той безперервно стягає поля,
Сей іноземних заводить телят.
Ті на ловецтво готують собак,
В сих дім, як вулик, гуде від гуляк,
Я ж у полоні нав'язливих дум:
Лише одне непокоїть мій ум.

Ладить юриста на смак свій права,
З диспутів учню тріщить голова,
Тих непокоїть Венерин амур,
Всякому голову крутить свій дур.
В мене ж турботи тільки одні,
Як з ясним розумом вмерти мені.

Знаю, що смерть — як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона.
Байдуже смерті, мужик то чи цар, —
Все пожере, як солому пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь...
(Переклад В. Шевчука)

DE LIBERTATE

Що є свобода? Добро в ній яке?
Кажуть, неначе воно золотее?
Ні ж бо, не злотне: зрівнявши все злото,
Проти свободи воно лиш болото.
О, якби в дурні мені не пошитись,
Щоб без свободи не міг я лишитись.
Слава навіки буде з тобою,
Вольності отче, Богдане-герою!¹
(Переклад В. Шевчука)

До поетичної спадщини Г. Сковороди належить збірка «*Сад божественних пісень*», до якої увійшло 30 віршів, які автор називав *піснями*. Деякі твори із цієї збірки стали народними піснями, зокрема «Всякому місту — звичай і права...», «Гей, поля, поля зелені», «Ой пташино жовтобока» і «Стоїть явір над водою». Популярність збірки «Сад божественних пісень» зумовлена тим, що зміст її творів був зрозумілим і близьким звичайній людині того часу: ліричний герой перебуває в пошуках правди й добра; він, як і Г. Сковорода, любить народ і закликає людину жити в єдності з природою; журба, тривога, розмірковування завжди зворушували чутливу душу людини з народу.

¹ Йдеться про гетьмана Б. Хмельницького.

Уважні читачі / читачки, мабуть, одразу відчують в наведених рядках вплив фольклору: звертання з вигуком *ой* («*ой пташино жовтобока*»); зменшувально-пестливі форми («*на лужку*», «*на... моріжку*»); зображення переживань ліричного героя / героїні через олюднення природи тощо.

Одним із найпопулярніших поетичних творів Г. Сковорода є вірш «**Всякому місту — звичай і права...**», у якому автор засуджує здирників і бюрократів, розпусників і пияків, ледарів і підлабузників. Ліричний герой вірша думає не про маєтки й чини, а про те, щоб мати чисту совість, жити мудро й померти з ясним розумом. Перемогти смерть здатна лише людина з чистою совістю та помислами, перед смертю всі рівні — і мужик, і цар:

Знаю, що смерть — як коса замашна,
Навіть царя не обійде вона.
Байдуже смерті, мужик то чи цар, —
Все пожере, як солону пожар.
Хто ж бо зневажить страшну її сталь?
Той, в кого совість, як чистий кришталь.

Кожна шестирядкова строфа побудована на антитезі: у перших чотирьох рядках автор указує на суспільні вади, а останніми двома протиставляє їм (недолікам суспільного життя) ідеал чистої совісті. Останній рядок кожної строфи, окрім завершальної, є рефреном, у якому сконцентровано неспокій митця: «*Лише одне непокоїть мій ум*».

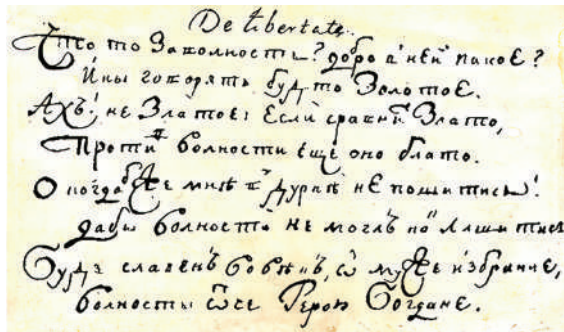
Проблеми, порушені у творі, були насущними в той час, а отже, і близькими простолюду, тому вірш «Всякому місту — звичай і права...» зажив великої популярності: відомо понад 50 її варіантів. До речі, І. Котляревський використав один із варіантів цієї пісні як арію¹ возного в п'єсі «Наталка Полтавка». Через кілька уроків ви читатимете цей твір, тож зверніть на нього увагу.

До найвідоміших творів Г. Сковорода належить вірш «**De libertate**» («**Про свободу**»), який є зразком високої патріотичної лірики. Для ліричного героя воля — найбільше багатство. Поет переймався долею селян, які за кріпацтва були віддані поміщикам у довічне рабство, тому проблема свободи в закріпаченій Україні дуже актуальна. Ліричний герой, розмірковуючи над запитанням, що таке свобода, заперечує порівняння цього людського блага із золотом: «*зрівнявши все злото, / Проти свободи воно лиш болото*». В останніх двох рядках він згадує й прославляє Б. Хмельницького як символ вольності — у другій половині XVIII ст. ще живими були в народній пам'яті бої за визволення з-під національного та соціального гноблення. Письменник, мабуть, написав цей вірш на одному диханні — хорошим, розмашистим почерком, без виправлень, у цьому можна переконаватися, розглянувши автограф «De libertate».

6. Прочитайте літературно-критичний матеріал і перекажіть його.

До найвідоміших філософських праць Г. Сковорода належать такі: «Розмова, звана Алфавіт, чи Буквар світу», «Кільце», «Вдячний Еродій», «Убогий Жайворонок» і «Вступні двері до християнської добронравності».

¹ *Арія* — вокальний твір для одного голосу як складова частина до опери.

Автограф вірша Г. Сковороди «De libertate»

Філософія — наука про найзагальніші закони розвитку природи, суспільства та мислення. За Г. Сковородою, «філософія, або любов до мудрості, скеровує все коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю, світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне, — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія».

У 1766 р. Г. Сковорода написав курс лекцій із християнської етики **«Вступні двері до християнської добронравності»**. Дослідник його творчості зазначає, що ці двері вели не в похмурий світ церковних догм і обрядів, а кликали молодь у царину оновлених істин, критичного розуму та світлого духу. У своєму «десятисловії» Г. Сковорода не знаходить місця навіть для основної християнської молитви «Отче наш». Легко здогадатися, що чекало єретика¹ Сковороду з таким тлумаченням християнської моралі. Єпископ С. Миславський, процензувавши лекції Г. Сковороди, «обурився на нього з гонінням», після чого поет змушений був покинути колегіум, на цей раз назавжди.

Філософ Сковорода по-своєму пояснює основне значення понять «Бог» і «Божа премудрість», доводить, у чому полягає щастя людини, істинна віра, відмінність між благочестям і церковними церемоніями, пристрастями й гріхами, любов'ю та щиросердечністю, яку порівнює з чудовим садом, що *«повний тихих вітрів, солодко-духмяних квітів і втіхи, у якому процвітає дерево життя»*.

У курсі лекцій із християнської етики Г. Сковорода виклав основні філософські положення: філософія серця й любові; учення про двоїстість буття; філософія щастя через самопізнання.

1. *Філософія серця й любові*. Пізнати себе й Бога людина може лише через серце: *«Царство Боже — усередині нас. Щастя — у серці, серце у любові, любов же — у законі вічного»*. Філософ радить людині перемагати згубні пристрасті, приборкувати інстинкти, саме тоді вона буде щасливою, а пізнання людського серця й наповнення його людяністю — це і є шлях до загального щастя.

2. *Двоїстість буття*. За Г. Сковородою, буття — двоїсте, воно поєднує зміст (дух, Бог) і форму (матерію), *«весь світ складається з двох натур: одна видима, друга — невидима. Ця невидима натура, чи Бог, усю твар прозирає та утримує; скрізь завжди був, є і буде. Наприклад, тіло людське видно, але презирливого й утримуючого його розуму не видно»*.

¹ *Єретик* — той, хто відступає від загальноприйнятих поглядів, правил і положень.

3. *Філософія щастя через самопізнання.* Узагалі Г. Сковорода вважав, що світ складається з трьох світів: Усесвіту (макрокосмосу), людини (мікрокосмосу) і Біблії (світу символів). Саме через символи Біблія «невидиме робить видимим». Філософ уважав людину найвищим і найпрекраснішим Божим створінням, вона має пізнати себе, що й буде для неї щастям: «Численні тілесні необхідності чекають тебе, і не там щастя, а для серця твого єдине є на потребу, і саме там Бог і щастя — недалеко воно. Близько воно. У серці й у душі твоїй».

У трактаті «Вступні двері до християнської добронравності» Г. Сковорода не радить шукати щастя «в Америці, чи на Канарських островах, чи в азійському Єрусалимі, чи в царських палацах», для цього не треба їздити за моря, адже щастя «завжди й усюди з тобою».

Філософ залишив нам багато афоризмів, якими треба керуватися кожній людині, незалежно від віри, віку, статі чи національності. Ці короткі влучні оригінальні вислови містять глибоку й узагальнену думку.

7. Прочитайте афоризми Г. Сковороди й прокоментуйте їх.

Не все те отрута, що неприємне на смак.
 Бери вершину й матимеш середину.
 З усіх утрат втрата часу найтяжча.
 Скільки зла таїться всередині за гарною подобою.
 Визначай смак не по шкаралупі, а по ядру.
 Тоді лише пізнається цінність часу, коли він утрачений.
 Як нерозумно випрошувати те, чого можеш сам досягти.
 Солодке пізнає пізніше той, хто може проковтнути неприємне.
 Не за обличчя судить, а за серце.
 Ні про що не турбуватися — значить, не жити, а бути мертвим.
 Не розум від книг, а книги від розуму створилися.
 Чи може людина, сліпа в себе вдома, стати зрячою на базарі?
 Демон проти демона не свідчить, вовк вовчого м'яса не їсть.
 Людина — коваль свого щастя.
 Не все те невірне, що тобі незрозуміле.
 О книги, найкращі порадики, найвірніші друзі!
 Не суди лица — суди слово.

8. Виконайте завдання.

- Символом свободи у творі «De libertate» є

А Ярослав Мудрий	В Володимир Мономах
Б Володимир Великий	Г Богдан Хмельницький
- Основною ідеєю байки «Бджола та Шершень» є

А змістовний відпочинок	В праця за покликанням
Б культивування любові	Г велика сила дружби

3. Установіть відповідність.

Назва твору	Жанр
1 «De libertate»	А ліричний вірш
2 «Бджола та Шершень»	Б поема
3 «Всякому місту — звичай і права...»	В пісня Г байка

- Прокоментуйте педагогічну засаду Г. Сковороди: «Учив, як жив, а жив, як навчав».
- Що таке *алегорія*? Розкрийте значення алегоричних образів Бджоли та Шершня.
- Іменники *бджола* та *шершень* належать до загальних назв. Чому в байці їх пишуть із великої літери? Яким іще літературним жанрам властива така особливість?
- Чим близькі були для звичайних людей твори із збірки Г. Сковороди «Сад божественних пісень»?
- Які суспільні вади викриває Г. Сковорода у вірші «Всякому місту — звичай і права...»?
- Які події, на вашу думку, могли вплинути на написання Г. Сковородою вірша «De libertate»?
- Який провідний мотив вірша «De libertate»?
- Розгляньте репродукцію картини О. Лазаренка «Світ ловив мене, та не спіймав». Поясніть, чому автор картини, на вашу думку, саме так передав зміст відомого афоризму Г. Сковороди.

О. Лазаренко.
Світ ловив мене,
та не спіймав

- Чим актуальний нині вірш Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права...»? Аргументуйте свою думку.

9. Виконайте домашнє завдання.

- Вивчіть напам'ять вірш Г. Сковороди «Всякому місту — звичай і права...».
- Прочитайте матеріал про філософську творчість Г. Сковороди й підготуйте невеликий усний твір-роздум, узявши за тезу один з афоризмів Г. Сковороди.

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПРОЦЕС наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

1. Розгляньте репродукції картин і дайте відповіді на запитання.

*В. Назарук Слово про похід Ігорів; М. Пимоненко Суперники;
Т. Шевченко Катерина; В. Фаворський Ярославна*

- А.** Кого зображено на репродукціях картин?
- Б.** Герої / героїні якої картини є персонажами творів давньої літератури?
- В.** Чи знаєте ви твори давньої літератури, у яких головними героями / героїнями є прості люди з народу, зображені на картинах Т. Шевченка й М. Пимоненка?

2. Прочитайте літературно-критичний матеріал і виконайте завдання.

Наприкінці XVIII ст. Правобережжя України перебувало в складі Польщі, а частина земель була під владою Австрії. Лівобережна Україна входила до складу Російської імперії. Ось неповний перелік подій, які духовно та фізично поневолювали українців:

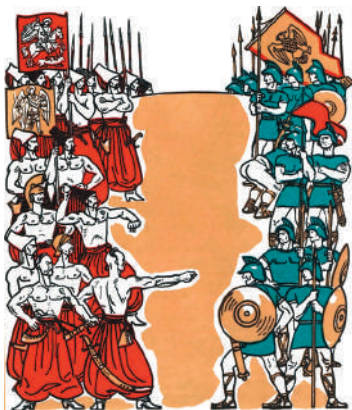
- 1764 р. — скасування гетьманства російським царатом;
- 1775 р. — скасування Катериною II Запорозької Січі;
- 1783 р. — уведення Катериною II кріпосного права.

Наприкінці XVIII — на початку XIX ст. відбувалася суцільна русифікація; закривали українські школи; забороняли вивчення української мови й друк українських книжок...

Невдоволені селяни виступали на захист своїх прав: Коліївщина (1768); діяльність народного месника Устима Кармелюка, який понад 25 років очолював антикріпосницькі виступи селян.

Однією з форм боротьби народних мас проти соціального й національного гніту стає збереження рідної мови, національних традицій і звичаїв. У цей період поширюються ідеї самопізнання, вивчення світу, вільнодумство, антикріпосницькі настрої.

1798 рік у житті України стає знаковим: у Петербурзі виходить друком славетна «Енеїда» І. Котляревського, написана народною мовою. З благосло-

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда»

вення цього письменника українська література й мовою, і героями, і проблемами стає ближчою до життя простого народу. У цей час зростає інтерес до фольклору: народні пісні друкують у Москві, Петербурзі, Варшаві. Усна народна творчість мала вирішальний вплив на українську літературу.

У XVIII ст. в усій Європі (й Україні) набув поширення ідейний рух — **Просвітництво**, характерною ознакою якого була віра в силу освіти й розуму. У літературі головною була настанова художньої правди. Провідними стають основні художні напрями: класицизм, романтизм, просвітницький реалізм.

Класицизм (з латин. *classicus* — зразковий) — художній стиль і напрям в європейській літературі XVII–XVIII ст., для якого характерні увага до античних зразків, до духовної та матеріальної культури, суворе дотримання єдності жанрів, засобів художньої виразності, оспівування «сильних світу цього». В Україні не було передумов для розвитку «високих» жанрів античної літератури — трагедії, драми — з оспівуванням царів, імператорів, бо не було власної держави. Тож через національну специфіку в літературі на перше місце виходять «низькі» гумористично-сатиричні жанри класицизму (побутово-знижена конкретика в простонародно-гумористичному дусі; душевна розчуленість). Це спричинило вираження класицизму через бурлеск і поєднання романтичних і реалістичних ознак із сентиментальністю. Прикладом цього є славетна «Енеїда», у якій І. Котляревський урахував традицію бурлескно-трагестійного стилю XVII–XVIII ст. та розвинув її до найвищого зразка.

Набувають розвитку **сентименталізм** (Г. Квітка-Основ'яненко) і **романтизм** (Т. Шевченко, Є. Гребінка, Л. Глібов, Л. Боровиковський, В. Забіла, М. Петренко, П. Гулак-Артемівський, М. Шашкевич, О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Куліш); формуються нові жанри лірики, епосу й драми.

В. Слєпченко.
Сновидіння

У другій половині XIX ст. поширюється *реалізм* (з латин. *realis* — дійсний) — художній напрям у літературі, для якого основною проблемою стають відносини людини й суспільства, вплив суспільно-історичних обставин на формування духовного світу та характеру героїв (Т. Шевченко, Марко Вовчок).

- А.** Чому в умовах заборони друку українських книжок, закриття українських шкіл митці зосереджують свою увагу саме на усній народній творчості?
- Б.** Чим «високі» жанри в літературі класицизму відрізнялися від «низьких»?
- В.** Чому, на вашу думку, на початку розділу подано репродукції картин Т. Шевченка та М. Пимоненка? Як це пов'язано з розвитком літературних напрямів в Україні наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.?

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ (1769–1838)

3. Прочитайте матеріал та перекажіть його.

Іван Котляревський народився 9 вересня 1769 р. в м. Полтаві у дворянській родині. Навчався в Полтавській духовній семінарії.

Замолоду Іван учителював у панських маєтках на Полтавщині. Він закохався у свою ученицю Марію, батько якої добре ставився до І. Котляревського. Дізнавшись про те, що Марія вже була заручена з іншим, покинув маєток і пішов в армію. За 12 років служби зробив хорошу кар'єру: пройшов службові ранги від кадета до штабс-капітана, брав участь у російсько-турецькій війні, отримав військові нагороди.

25 років І. Котляревський прослужив на посаді директора дому, у якому виховували дітей збіднілих дворян, за що й отримав від царя чин майора.

1818 р. І. Котляревського було призначено директором першого в Україні постійного театру в Полтаві. Для нього він написав дві п'єси: «Наталка Полтавка» і «Москаль-чарівник».

Хоч «Енеїда» і вийшла друком 1798 р. (перші 3 частини — без згоди автора), проте І. Котляревський завершив її в 1826 р.

Згодом його було призначено опікуном благодійних закладів: лікарні, притулку для інвалідів і німецьких старих, «шпитального притулку».

Красзнавцям вдалося дізнатися, що І. Котляревський мав таємну покровительку. На початку XIX ст. в Полтаві було створено «Товариство малоросійське», до якого входив і письменник. Після викриття цієї підпільної організації його до відповідальності не притягнули. В одному з архівів знайшли лист, у якому було написано такий рядок: «Котляревського від каторги врятувала жінка, яка його любила». Дослідники перебрали всіх мешканок округи й зрозуміли, що це була Варвара Рєпніна — донька генерал-губернатора М. Рєпніна-Волконського, який 17 років прожив у Полтаві й приятелював із письменником.

Прямої нащадків письменник не залишив. Перед смертю він відпустив на волю своїх кріпаків (усього 6 душ), а дім на горі в Полтаві заповів своїй економці.

І. Котляревський помер 29 жовтня 1838 р. Похований у м. Полтаві.

Г. Псел. Портрет Варвари Рєпніної

4. Прочитайте поему І. Котляревського «Енеїда».

ЕНЕЇДА (1798)

Поема

(Скорочено)

ЧАСТИНА ПЕРША

Еней був парубок моторний
І хлопець хоть куди козак,
Удавсь на всеє зле проворний,
Завзятіший од всіх бурлак.

Но греки, як спаливши Трою,
Зробили з неї скирту гною,
Він, взявши торбу, тягу дав;

Забравши деяких троянців,
Осмалених, як гиря, ланців,
П'ятами з Трої наживав.

Він, швидко поробивши човни,
На сине море поспускав,
Троянців насаджавши повні,
І куди очі почухрав. (...)

Побачивши це, Юнона, яка сина Венери «*Енея не любила — страх*», побігла до бога вітрів Еола, щоб той здійняв бурю на морі та потопив троянців. За це вона обіцяла йому «*дівку чорноброву*». Еол розпустив свої вітри й підняв шалену бурю. Еней пообіцяв Нептунові «*пів копи грошей*», щоб той утихомирив вітри. Коли буря стихла, троянці взялися готувати галушки, куліш та інші страви, бо любили добре поїсти, випити й поспати. Схвильована за свого сина, Венера йде до Зевса, який «*тоді кру-*

жав сивуху і оселедцем заїдав». Зевс сказав, що доля Енея вже вирішена: він поїде до Рима, «збудує сильне царство», «на панщину ввесь світ погонить» і «всім їм буде ватажок». Енееве військо довго плівло морем і нарешті пристало до берега, де стояло місто Карфаген. Правила в ньому Дідона. Цариця закохалася в Енея, щодня влаштовувала бенкети, вечорниці, ігрища, робила все, щоб парубок аж на два роки забув про свою мету, про Рим. Зевс, випадково глянувши з Олімпу на землю, побачив, як гуляють троянці, розлютився й послав Меркурія, щоб він нагадав Енееві про його призначення. Еней уночі втік від Дідони, а вона з горя спалила себе.

ЧАСТИНА ДРУГА

Після тривалого плавання по синьому морю троянці пристали до сицилійської землі, де правив цар Ацест. Троянців прийняли гостинно. Еней вирішив улаштувати поминки по своєму батькові Анхізу. Поки їли, пили й гуляли, організовували кулачні бої та ігрища, служниця Юнони підмовила жінок спалити човни троянців, щоб досадити п'яним чоловікам. Почалася велика пожежа. Розлючений Еней почав ляяти богів і просити в них дощу. Дощ пішов, і троянці змогли врятувати кілька човнів. Енею приснився батько, який покликав сина провідати його в пеклі.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

(...)

Тепер Еней убрався в пекло,
Прийшов зовсім на інший світ;
Там все поблідло і поблекло,
Нема ні місяця, ні зізд.
Там тільки тумани великі,
Там чутні жалобні крики,
Там мука грішним не мала.
Еней з Сивіллою гляділи,
Якії муки тут терпіли,
Якая кара всім була.

Смола там в пеклі клекотіла
І грілася все в казанах,
Живиця, сірка, нефть кипіла;
Палав огонь, великий страх!
В смолі сій грішники сиділи
І на огні пеклись, горіли,
Хто, як, за віщо заслужив.
Пером не можна написати,
Не можна і в казках сказати,
Яких було багацько див!

Панів за те там мордовали
І жарили зо всіх боків,
Що людям льготи не давали

І ставили їх за скотів.
За те вони дрова возили,
В болотах очерет косили,
Носили в пекло на підпал.
Чорти за ними приглядали,
Залізним пруттям підганяли,
Коли який з них приставав.

Огненним пруттям оддирали
Кругом на спину і живіт,
Себе, що сами убивали,
Яким остив наш білий світ.
Гарячим дьогтем заливали,
Ножами під боки штрикали,
Щоб не хапались умирать.
Робили рознії їм муки,
Товкли у мужчирях їх руки,
Не важились, щоб убивать.

Багатим та скупим вливали
Розтопленеє срібло в рот,
А брехунів там заставляли
Лизать гарячих сковород;
Які ж ізроду не женились
Та по чужим куткам живились,
Такі повішані на крюк,

Зачеплені за теє тіло,
На світі, що грішило сміло
І не боялося сих мук.

Всім старшинам тут без розбору,
Панам, підпанкам і слугам
Давали в пеклі добру хльору,
Всім по заслuzі, як котам.
Тут всякїї були цехмістри,
І ратмани, і бургомістри,
Судді, підсудки, писарі,
Які по правді не судили
Та тільки грошики лупили
І одбирали хабарі. (...)

Гай! гай! та нігде правди діти,
Брехня ж наробить лиха більш;
Сиділи там скучні пііти,
Писарчуки поганих вірш,
Великїї терпіли муки,
Їм зв'язані були і руки,
Мов у татар терпіли плін.
От так і наш брат попадеться,
Що пише, не остережеться,
Який же втерпить його хрін!

Якусь особу мацапуру
Там шкварили на шашлику.
Гарячу мідь лили за шкуру
І розпинали на бику.
Натуру мав він дуже бридку,
Кривив душею для прибитку,
Чужеє оддавав в печать;
Без сорому, без Бога бувши
І восьму заповідь забувши,
Чужим пустився промишлять.
(...)

А далі вперлися в будинки
Підземного сього царя,
Ні гич, ні гариля пилінки,
Було все чисто, як зоря;
Цвяховані були там стіни
І вікна всі з морської піни;

Шумиха, оливо, свинець,
Блищали міді там і криці,
Всі убрані були світлиці;
По правді, панський був дворець.
Еней з ягою розглядали
Всі дива там, які були,
Роти свої пороззявляли
І очі на лоби п'яли;
Проміж собою все зглядались —
Всьому дивились, осміхались,
Еней то цмокав, то свистав.
От тут-то душі ликовали,
Що праведно в миру живали,
Еней і сих тут навіщав. (...)

Велике тут було роздолля
Тому, хто праведно живе,
Так, як велике безголов'я
Тому, хто грішну жизнь веде;
Хто мав к чому яку охоту,
Тут утішався тим до поту;
Тут чистий був розгардіяш:
Лежи, спи, їж, пий, веселися,
Кричи, мовчи, співай, крутись,
Рубайсь — так і дадуть палаш.

Не чванились, не величались,
Ніхто не знав тут мудровать,
Крий Боже, щоб не догадальсь
Брат з брата в чім покепковать;
Не сердилися, не гнівилися,
Не лаялися і не билися,
А всі жили тут люб'язно;
Тут всякий гласно женихався,
Ревних ябед не боявся,
Було вобщє все за одно.

Ні холодно було, ні душно,
А саме так, як в сіряках,
І весело, і так не скучно,
На Великодних як святках;
Коли кому що захотілось,
То тут як з неба і вродилось;
От так-то добрі тут жили.

Еней, се зрівши, дивовався
І тут яги своєї спитався,
Які се праведні були.

«Не думай, щоб були чиновні, —
Сивілла сей дала одвіт, —
Або що грошей скрині повні,
Або в яких товстий живіт;
Не ті се, що в цвітних жупанах,
В кармазинах або сап'янах,
Не ті ж, що з книгами в руках,
Не рицарі, не розбишаки,
Не ті се, що кричать: "І паки",
Не ті, що в золотих шапках.

Се бідні нищі, навіжені,
Що дурнями зчисляли їх,
Старці, хромі, сліпорожденні,
З яких був людський глум і сміх;
Се, що з порожніми сумками
Жили голодні під тинами,
Собак дражнили по дворах;
Се ті, що Б і г д а с т ь получали,
Се ті, яких випроводжали

В потилицю і по плечах.
Се вдови бідні, безпомощні,
Яким приюту не було;
Се діви чесні, непорочні,
Яким спідниці не дуло;
Се, що без родичів остались...
І сиротами називались,
А послі вбгались і в оклад;
Се, що проценту не лупили,
Що людям помагати любили,
Хто чим багат, то тим і рад.

Тут также старшина правдива, —
Бувають всякі пани, —
Но тільки трохи сього дива,
Не квапляться на се вони!
Бувають військові, значкові,
І сотники, і бунчуківі,
Які правдиву жизнь вели;
Тут люди всякого завіту,
По білому єсть кілько світу,
Которі праведно жили». (...)

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

Троянці відпливли від Кумської землі. Спочатку на морі було тихо, потім розпочалася буря. Коли ж вона стихла, виявилось, що мандрівники потрапили на острів до цариці Цирцеї, яка перетворювала людей на тварин. Троянці проспівали молебень Еолу, і той за допомогою вітрів відвернув їх від біди. Нарешті вони припливли до берегів Тибру, на латинську землю. Правив там скупий цар Латин, який мав дружину Амату й дочку Лавинію. У вродливої дівчини було багато залицяльників, але і їй, і матері найбільше був до вподоби Турн — цар рутульців (італійців). Еней наказав троянцям учити латину, а сам пішов знайомитися з Латином, узявши багато подарунків. Цареві це сподобалося, тож він захотів, щоб Еней став його зятем. Однак Юнона не могла спокійно дивитися на безжурне життя Енея й вирішила всіх посварити. Під час полювання собаки троянців розірвали цуцика няньки Аматі; Турнові наснилося, що Лавися його зрадила, і почалися крик і сварки. Турн оголосив війну Енеєві, і з ним у змову вступила Амата, яка не хотіла віддавати дочку за троянця.

ЧАСТИНА П'ЯТА

Еней розмірковує, як перемогти Турна, тим більше, що олімпійські боги не поспішали допомагати. Його зморює сон, і вві сні якийсь старий дід дає Енеєві пораду — побрататися з аркадянами, які були ворогами латинян. Еней приносить жертв богам та їде до Евандра. Той погоджується допомогти й відправляє з військом

свого сина Палланта. Венера просить Вулкана-коваля зробити її синові міцну зброю. Юнона через свою служницю попереджає Турна про можливий напад Енея й радить наступати першим. Той штурмує троянську фортецю, але взяти її не може. Тоді він спалює троянський флот. Венера скаржиться Цибеллі (матері богів), а та — Зевсу. Верховний бог перетворює кораблі троянців на сирен, і рутульці зі страху тікають. Знову тиша. На варті стоять Низ і Евріал — молоді воїни.

(...)
Троянці із-за стін дивились,
Пан Турн як з військом тягу дав;
Перевертням морським чудились,
На добре всяк не толковав.
Но Турнові не довіряли;
Троянці правило се знали:
В війні з врагами не плошай;
Хоть утіка — не все женися,
Хоть мов і трусить — стережися,
Скиксуєш раз — тогді прощай!

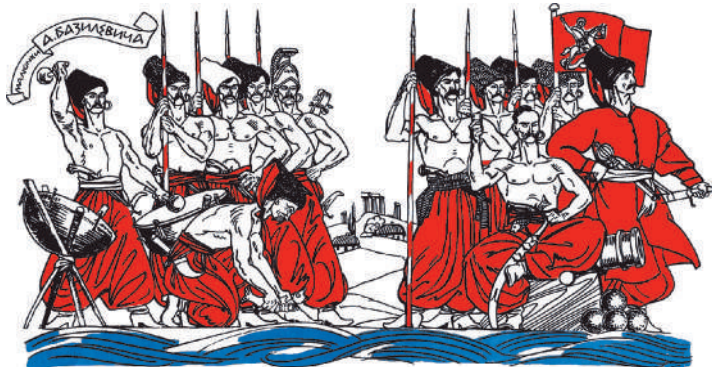
Для ночі вдвоє калавери
На всіх поставили баштах,
Ліхтарні вішали на шнури,
Ходили рунди по валах.
В обозі Турна тихо стало,
І тільки-тільки що блищало
Од слабих блідних огоньків.
Враги троянські почивали,
Од трусів вилазки не ждали;
Оставмо ж сих хропти соньків.

У главной башти на сторожі
Стояли Евріал і Низ;
Хоть молоді були, та гожі,

І кріпкі, хоробрі, як харциз.
В них кров текла хоть не троянська,
Якась чужая — бусурманська,
Та в службі вірні козаки.
Для бою їх спіткав прасунок,
Пішли к Енею на вербунок;
Були ж обидва земляки.

«А що, як, викравшись помалу,
Забратися в рутульський стан? —
Шептав Низ в ухо Евріалу. —
То каші наварили б там;
Тепер вони сплять з перепоею,
Не дригне ні один ногою,
Хоть всім їм горла переріж.
Я думаю туди пуститься,
Перед Енеєм заслужиться
І сотню посадить на ніж».

«Як? Сам? Мене оставиш? —
Спитався Низа Евріал. —
Ні! Перше ти мене удавиш,
Щоб я од земляка одстав.
Від тебе не одстану зроду,
З тобою рад в огонь і в воду,
На сто смертей піду з тобою.

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда»

Мій батько був сердюк опрічний,
Мовляв (нехай покой 'му вічний):
Умри на полі, як герою».

«Пожди і пальцем в лоб
торкнися, —
Товаришеві Низ сказав, —
Не все вперед — назад дивися,
Ти з лицарства глузд потеряв.
У тебе мати єсть старая,
Без сил і в бідності, слабая,
То і повинен жить для неї,
Одна оставшись без приюту,
Яку потерпить муку люту,
Таскавшись між чужих людей!

От я так чисто сиротина,
Росту, як при шляху горох:
Без нені, без отця дитина,
Еней — отець, а неня — Бог.
Іду хоть за чужу отчизну,
Не жаль нікому, хоть ізслизну.
А пам'ять вічну заслужу.
Тебе ж до життя рідна в'яже,
Уб'ють тебе, вона в гріб ляже;
Живи для неї, я прошу».

«Розумно, Низ, ти розсуджаєш,
А о повинності мовчиш,
Которую сам добре знаєш,
Мені ж зовсім другу твердиш;
Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять;
Як ми Енею присягали,
Для його служби жизнь оддали,
Тепер не вільна в житті мать».

«Іноси!» — Низ сказав,
обнявшись
Со Евріалом-земляком,
І, за руки любенько взявшись,
До ратуші пішли тишком.
Іул сидів тут з старшиною,

Змовлялись, завтра як до бою
Достанеться їм приступать.
Як ось ввійшли два парубійки,
У брам змінившись од стійки,
І Низ громаді став казать:

«Був на часах я з Евріалом,
Ми пильновали супостат,
Вони тепер всі сплять повалом,
Уже огні їх не горять.
Дорожку знаю я окромну,
В нічну добу, в годину сонну,
Прокрастись можна поуз стан
І донести пану Енею,
Як Турн злий з челяддю своєю
На нас налазить, мов шайтан.

Коли зволяєтесь — веліте
Нам з Евріалом попитать,
Чкурнем — і поки сонце зійде,
Енея мусим повидать».
«Яка ж одвага в смутне врем'я!
Так не пропало наше плем'я?» —
Троянці всі тут заревли;
Одважних стали обнімати,
Їм дяковать і ціловати,
І красовулю піднесли. (...)

Сей Евріал був молоденький,
Так годів з дев'ятнадцять мав,
Де усу будь, пушок м'якенький
Біленьку шкуру пробивав;
Та був одвага і завзятий,
Силач, козак лицарковатий,
Но пред Іулом прослізивсь,
Бо з матір'ю він розставався;
Ішов на смерть і не прощався.
Козак природі покоривсь.

«Іул Енейович, не дайте
Паньматці вмерти од нужди,
Їй будьте сином, помагайте
І заступайте від вражди,
Од бід, напраснини, нападку;

Ви самі мали паніматку,
То в серці маєте і жаль;
Я вам старую поручаю,
За вас охотно умираю», —
Так мовив чулий Евріал.

«Не бійся, добрий Евріале, —
Іул йому сей дав одвіт. —
Ти служиш нам не за пропале,
На смерть несеш за нас живіт,
Твоїм будь братом не стиджуся
І неню заступать кленуся,
Тебе собою заплачу;
Пайок, одежу і кватиру,
Пшона, муки, яєць і сиру
По смерть в довольстві назначу».

І так, одважна наша пара
Пустилася в рутульський стан.
На те і місяць вкрила хмара,
І поле вкрив густий туман.
Було се саме опівночі;
Рутульці спали скілько мочі,
Сивуха сну їм піддала;
Роздігшися, порозкладались,
В безпечності не сподівались
Ні од кого ніяка зла.

І часовії, на мушкетах
Поклавшись, спали на заказ;
Хропли всі п'яні на пікетах,
Тут їх застав послідній час!
Передною побивши стражу,
Полізли в стан варити кашу;
Низ тут товаришу сказав:
«Приляж к землі ти для підслуху,
А я задам рутульцям духу,
Гляди, щоб нас хто не спіткав».
(...)

Вблизі тут був намет Серрана,
На сього Низ і наскавав;
Він тільки що роздягсь з каптана
І смачно по вечері спав.

Низ шаблею мазнув по пупу,
Зад з головою сплющив вкупу,
Що із Серрана вийшов рак;
Бо голова між ніг вפלелася,
А задня вгору піднялася;
Умер фігурно неборак!

І Евріал, як Низ возився,
То не гулявши простояв;
Він также к сонним докосився,
Врагів на той світ одправляв.
Колов і різав без розбору,
І як ніхто не мав з ним спору,
То поравсь, мов в кошарі вовк;
І виборних, і підпомощних,
І простих, і старших вельможних,
Хто не попавсь, того і товк. (...)
Як вовк овець смиренних душить,
Коли в кошару завіта,
Курчатам тхір головки сушить,
Без крику мізок висмокта,
Як, добре врем'я угодивши
І сіркою хлів накуривши,
Без крику крадуть слимаки
Гусей, качок, курей, індиків
У гевалів і амаликів,
Що роблять часто і дяки.

Так наші смілії вояки
Тут мовча проливали кров;
Од ней краснілися, мов раки,
За честь і к князю за любов.
Любов к Отчизні, де героїть,
Там сила вража не устоїть,
Там грудь сильніша од гармат,
Там жизнь — алтин,
а смерть — копійка,
Там лицар — всякий парубійка,
Козак там чортові не брат.

Так порався Низ з Евріалом,
Дали рутульцям накарпас,
Земля взялася од крові калом,
Поляк піднявся б по сам пас.

Но наші по крові бродили,
Мов на торгу музик водили,
І убирались на простор,
Щоб швидше поспішить к Енею
Похвастать храбростю своєю
І Турнів розказать задор.

Уже із лагеря щасливо
Убралась наші смільчаки;
Раділо серце не трусливо,
Жвяхтіли мокрі личаки.
Із хмари місяць показався,
І од землі туман піднявся,
Все віщовало добрий путь.
Як ось Волсент гульк із долини
З полком латинської дружини.
Біда! Як нашим увильнуть?

Дали якраз до лісу тягу,
Бистріше бігли од хортів;
Спасались бідні на одвагу
Від супостатів, ворогів.
Так пара горличок невинних
Летять спастись в лісах обширних
Од злого кібчика когтей.
Но зло, назначене судьбою,
Слідитиме скрізь за тобою,
Не утечеш за сто морей.

Латинці до лісу слідили
Одважних наших розбишак
І часовими окружили,
Що з лісу не шмигнеш ніяк;
А часть, розсипавшись по лісу,
Піймали одного зарізу,
То Евріала-молодця.
Тогді Низ на вербу збирався,
Як Евріал врагам попався,
Мов між вовків плоха вівця.
Низ — глядь, і бачить Евріала,
Що тішаться ним вороги;
Важка печаль на серце пала,
Кричить к Зевесу: «Помоги!»
Коп'є булатне направляє,

А. Базилевич. Ілюстрація до поеми
І. Котляревського «Енеїда»

В латинців просто посилає,
Сульмону серце пробиває;
Як сніп, на землю повалився,
Не вспів і охнуть, а скривився,
В останній раз Сульмон зіва.

Вслід за коп'єм стрілу пускає
І просто Тагові в висок;
Душа із тіла вилітає,
На жовтий пада труп пісок.
Волсент утратив воїв пару,
Кленеть невидимую кару
І в ярості, як віл, реве:
«За кров Сульмонову і Тага
Умреш, проклята упиряга,
За ними вслід пошлю тебе».

І замахнувся на Евріала,
Щоб знять головку палашем;
Тут храбрість Низова пропала
І серце стало кулішем.
Біжить, летить, кричить щосили:
«Пеккату м робиш, ф р а т е р
милий,
Невинному морс задаєш:
Я стультус, лятро,
розбишака,

Неквіссімум і гайдамака¹.
Постій! Невинною кров ллеш».

Но, замахнувшись, не вдержався,
Волсент головку одчесав;
Головка, мов кавун качався,
Язик невнятно белькотав.
Уста коральні посиніли,
Рум'яні щоки поблідніли,
І білий цвіт в лиці пожовк;
Закрилися і ясні очі,
Покрилися тьмою вічної ночі.
Навіки милий глас умовк.

Уздівши Низ труп Евріала,
Од ярості осатанів;
Всіх злостей випустивши жала,
К Волсенту просто полетів.
Як блискавка проходить тучу,
Він так пробіг врагів між кучу
І до Волсента докосивсь:
Схватив його за чуб рукою,
Меч в серце засадив другою,
Волсент і духу тут пустивсь.

Як іскра, порох запаливши,
Сама з ним вкупі пропада,
Так Низ, Волсентія убивши,
І сам лишився живота;
Бо всі на його і напали,
На смерть звертіли і зім'яли,
І голову зняли з плечей.
Так кончили жизнь козарлюги,
Зробивши славнії услуги

На вічність пам'яті своєї. (...)
Свого ж держася уговору,
Троянці в кріпості сидять,
Забилися, мов миші в нору,
Лукаву кішку як уздрять.
Но дати одпор були готові
І до останней каплі крові
Свою свободу боронить
І нову Трою захищати,
Рутульцям перегону дати
І Турна лютость осрамить.

На перву рутулян попитку
Троянці так дали в одвіт,
Що Турн собі розчухав литку,
Од стиду скорчило живіт.
Звелів з досади, гніву, злості
На глум підняти мертві кості,
На щогли голови наткнуть
Нещасних Низа з Евріалом
Перед самим троянським валом,
Щоб сим врагів своїх кольнуть.
Троянці зараз одгадали,
Чиї то голови стримлять;
Од жалю сльози попускали,
Таких лишившись паруб'ят.
Об мертвих вість скрізь
пронеслася,
Вся рать троянська потряслася,
І душі смутку предались.
Як мати вість таку почула,
То тільки вічно не заснула,
Бо зуби у неї стялись.
(...)

Боги на Олімпі почали сваритися, Зевс розгнівався й суворо заборонив їм утручатися в справи людей. Еней через видіння довідується про те, що сталося в його стані, і йде в наступ. Мужньо б'ється й Паллант, але більш досвідчений Турн убиває його та відправляє в рутульський стан. Троянці наседають, от-от і Турн поляже. Юнона хитрістю й любощами домоглася від Зевса, щоб той зберіг життя Турнові. Еней пропонує рутульцям помиритися й організувати поєдинок лише між ватажками. Латиняни погодилися. Почався поєдинок Енея та Турна. Юнона знову втрутилась і

¹ Гріх робиш, брате милий, / Невинному смерть завдаєш. / Я дурний, злодій, розбишака, / Найбільший негідник і гайдамака.

почала допомагати цареві рутульців. Зевс сказав їй, що все одно Еней стане безсмертним, буде на Олімпі, тому хай не старається. Еней перемагає Турна, залишеного без допомоги богів, хоче його помилувати, але, побачивши на ньому Палантову ладунку, убиває, щоб помститися за смерть юного лицаря.

5. Опрацюйте літературно-критичний матеріал до поеми «Енеїда».

Історія видання «Енеїди». Поема І. Котляревського з'явилася в той час, коли «історичні обставини поставили під знак питання подальше майбутнє української мови, а також і всієї української культури» (*академік О. Білецький*), коли перед народом постало запитання: «Бути чи не бути?», «Енеїда» відповіла на повний голос: «Бути!»

Перші два видання твору вийшли друком без відома автора в 1798 і 1808 рр. «Енеїду» видав Максим Парпура — конотопський поміщик, любитель художньої літератури, перекладач і видавець. До його рук потрапили перші три частини поеми, які він надрукував за власні кошти, не підозрюючи, яке значення матиме цей твір для української нації. М. Парпура керувався благородною метою — дати можливість українцям насолоджуватися твором, написаним живою народною мовою. Звичайно ж, І. Котляревський був не задоволений змінами у власному творі, тож із часом перевидав твір. Він завершив роботу над «Енеїдою» у 1825–1826 рр. Повне видання (шість частин) вийшло друком уже після смерті автора; твір надрукував І. Срезневський 1842 р. в м. Харкові.

Цікаво, що мацапура, якого смажать на шашлику в пеклі, — це той самий М. Парпура, котрий без дозволу автора *«чужеє оддавав в печать»*. «Енеїда» стала першою друкованою книжкою, написаною народною мовою.

В основі сюжету «Енеїди» І. Котляревського — однойменний твір Вергілія, на який багато західноєвропейських письменників створили пародії.

Переробляючи цей твір, письменник був цілком оригінальний: він не використав якісь епізоди, щось скоротив або розширив, доповнивши самотніми детальними описами.

Композиція твору. Якщо в «Енеїді» Вергілія — 12 частин, то в переробленому творі І. Котляревського — 6. Основу сюжету становлять мандри Енея — сина богині Венери й земного царя Анхіза. Після зруйнування Трої він шукає за настановою Зевса землю, щоб збудувати нову державу.

«Енеїда» багата й на *позасюжетні елементи*: портрети героїв, пейзажі, описи приміщень, авторські відступи — усі вони подані автором із використанням найрізноманітніших засобів гумору й сатири, передусім бурлеску.

Тема. Проблематика. Ідеї твору. Жанрові особливості. Темою поеми є глузливе зображення панівного класу України XVIII ст. з його паразитизмом, жорстокістю, хабарництвом, пияцтвом, соціальною й моральною нікчемністю.

Проблематика поеми:

- захист рідної землі від ворогів;
- почуття громадянського обов'язку;

- соціальна нерівність;
- розгульний спосіб життя панівної верхівки;
- паразитичне існування можновладців;
- хабарництво, злодійство й інтриганство чиновників, здирництво, підлабузництво, кругова порука;
- виховання дітей;
- утвердження добропорядності й поваги до батьків, вірності.

Пригадайте приклади до кожної з вищенаведених проблем поеми.

Частина	Зміст
I	Після загибелі Трої Еней вирушає в подорож. Юнона звертається до бога вітрів Еола, аби той здійняв бурю на морі й потопив троянців. Нептун, отримавши від Енея «пів копи грошей», угамовує вітри. Еней прибуває до Карфагена, царицею якого була Дідона. Вона закохується в завзятого троянця, улаштовує бенкети, ігрища, аби Еней забув про свою мету (про Рим). Зевс через Меркурія нагадує Енеєві про його місію. Після від'їзду Енея Дідона з горя спалює себе.
II	Еней гостює на Сицилії, де правив цар Ацест. Юнона посилає свою служницю на землю, і та підмовляє жінок спалити човни Енеєвого війська. Починається пожежа, проте через дощ частина артілі вціліла. Батько Анхіз наснився Енеєві, він покликав сина провідати його в пеклі.
III	Причаливши до Кумської землі, Еней шукає дорогу в пекло. Він потрапляє на Сивілли-пророчицю, яка відводить парубка в пекло. Подорожуючи пеклом, Еней стає свідком страждань грішників. Батько сказав, що від Енея піде «великий і завзятий рід», а також він «всім світом буде управляти».
IV	Потім троянське військо забрело на острів, де жила цариця Цирцея, яка перетворювала людей на тварин. Еол за допомогою вітру відвернув троянців від біди. Вони прибувають на землю царя Латина та його дружини Амати. На серце їхньої доньки Лавинії претендують Еней і Турн. Латин бачить зятем Енея, а Амата — Турна (не без впливу Юнони). Розпочинається війна.
V	Війна триває між троянцями й рутульцями. Відважні Низ та Евріал ідуть у ворожий стан, щоб уночі знищити якомога більше супротивників. По дорозі назад вони гинуть смертю героїв.
VI	Воєнні дії тривають. Зевс забороняє богам утручатися в земні справи. Еней стає на двобій із Турном і перемагає.

Основні ідеї твору: утвердження безсмертності українського народу, його ментальності, культури, мови, волелюбного духу; засудження жорстокості панівної верхівки, морального звородіння, хабарництва чиновників.

Теорія літератури

У поемі використано алюзії на українську історію.

Алю́зія (з латин. *allusio* — жарт, натяк) — художній прийом, натяк, що відсилає читача до певного літературного твору або історичної події з розрахунку на знання й проникливість читача, який має цей натяк витлумачити.

В «Енеїді» І. Котляревський сміливо натякає на царювання Катерини II, використовуючи образ Цирцеї, яка живе на острові й перетворює людей на тварин.

Крім того, у творі згадано часи Сагайдачного, Дорошенка, Залізняка, Запорозька Січ. Еней зі своїм військом — це запорожці з кошовим. На те, що події відбуваються в Україні, натякають імена людей, якими рясніє твір: Терешко, Охрім, Тарас, Опанас, Остап. У поемі використано й українські географічні назви: Полтава, Решетилівка, Опішняя, Переяслав.

«Енеїда» — великий за обсягом ліро-епічний віршований твір, у якому зображено значні події та яскраві характери, отже, це — *поема*.

Герої поеми «Енеїда» І. Котляревського вбрані в національний одяг українців, уживають українські страви, співають українські пісні. Тому цей твір — *травестійний*.

Теорія літератури

Траве́стія (з фр. *переодягання*) — різновид жартівливої бурлескної поезії з використанням панібратських і жаргонних зворотів.

Бурлéск (з іт. *burla* — жарт) — жанр гумористичної поезії, комічний ефект у якій досягається тим, що про буденне говориться «високим штилем», а героїчний зміст викладено зумисне вульгарно. Наприклад, богиню Юнону автор називає «сучою дочкою», яка «розкудкудакалась, як квочка», троянців порівнює з котами, що муркочуть, Енея — з мишею, а Нептуна — з карасем.

Отже, «Енеїда» І. Котляревського — *бурлескно-травестійна поема*. Суть травестії та бурлеску полягає в різкому контрасті між темою та характером її розкриття.

Парóдія (з грецьк. *parodia* — жартівлива переробка) — комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу; карикатура. Наприклад, пародійним у поемі є опис підготовки до війни: «Для куль — то галушки сушили, / А бомб — то з глини наліпили, / А слив солоних — для картеч».

Образи поеми. Головний герой **Еней** сам про себе говорить: «Я — кошовий Еней, троянець, / Скитаюсь по миру, мов ланець». Він у буденному житті «моторний і завзятіший од всіх бурлак», гульвіса, що «вміє бісики пускати»: легко зводить жінок із розуму, так само легко їх і покидає. Такої легковажності вимагав стиль бурлеску. Водночас Еней проворний, «знає воєнне ремесло», прославився «умом і храбрістю своєю». Суперечливість вдачі виявляється в

О. Тернавська. Ілюстрація до поеми І. Котляревського «Енеїда»

тому, що він то сміливий, то «*піджав хвіст, мов собака*», то він «*хлопець хоть куди козак*», а то — плаксіє і боягуз. Але в авторських інтонаціях відчувається симпатія до Енея: «*Ласкавий, гарний і проворний, / І гострий, як на бритві сталь*». Довершують колоритний образ Енея його дотепність і веселість.

У другій частині поеми він — хоробрий отаман, дипломат, мудрий державний діяч, дбайливий командир-батько, що піклується про своїх воїнів. Він уважає, що перемога над ворогом — це заслуга злагодженої та хороброї дружини. Еней — збірний образ запорозького ватажка, у якому втілено деякі національні риси українського характеру.

Троянців зображено вірними товаришами, які цінують чоловічу дружбу, бережуть лицарську честь, вони — великі патріоти

своєї батьківщини, демонструють зневагу до власної смерті. Водночас автор іронізує з їхніх вад (надмірне споживання їжі, напоїв, веселощі через край та ін.). Яскравими представниками козацької (троянської) дружини є товариші **Низ** та **Евріал**, які здійснили героїчний вчинок заради благородної ідеї — перемоги над ворогом і свободи рідної землі. Воїнська честь і захист рідного краю для них понад усе — у цьому переконують слова Евріала:

Де общее добро в упадку,
Забудь отця, забудь і матку,
Лети повинність ісправлять.

Образи **богів**, жителів Олімпу (Зевс, Венера, Юнона, Нептун, Еол, Меркурій), **земні герої** (цар Латин, Ацест, Турн, Дідона) — це представники панівної верхівки України XVIII ст., а саме: царі, поміщики, чиновники з їхньою бездіяльністю, пихатістю, хабарництвом, інтриганством, зневажливим ставленням до потреб народу. Використовуючи бурлескно-трагестійний стиль, засоби гумору й сатири, І. Котляревський засуджує ці негативні суспільні вади.

У творі діє багато *другорядних персонажів*: Сивілла — Баба Яга, котра допомагає Енею потрапити до пекла; Лавинія — дочка царя Латина, через яку розпочалася війна; неіндивідуалізовані герої, яких поміщено в пекло. Вони допомагають утілювати основні ідеї — засудження суспільних недоліків, війни як смертоносного явища.

Мовні особливості. Поема «Енеїда» славиться своїми влучними *порівняннями*, які не потребують коментарів: «*Еней піджав хвіст, мов собака, / Мов Каїн, затрусивсь увесь*»; «*надувсь, мов на огні лопух*»; Юнона «*розкудкудакалась*,

як квочка», «к Еолу мчалась, як оса»; Венера, «як собака, хвіст піджавши, / Пішла к порогу до дверей».

Ознакою народної мови є використання *постійних епітетів*: *гіркі сльози, рученьки біленькі, ясні очі, синє море* та ін.

Прислів'я та приказки надають викладу влучності, дотепності, народної мудрості: «*Великій у страху очі*», «*Мужича правда є колюча, а панська на всі боки гнуча*», «*Хто чим багат, то тим і рад*».

Емоційно забарвлена лексика (грубі, лайливі слова, просторіччя) створює комічні ефекти:

Мовчать! Прескверна пащекухо! —
Юнона злобно торощить. —
Фіндрюко, ящірко, брехухо!
Як дам — очіпок ізлетить.

За «Енеїдою» можна вивчати лексичний склад української мови, різні її тематичні групи, зокрема:

- одяг і прикраси (*запaska, намисто, шнурівка, ютка, ланцюжок*);
- їжа (*бублики, юшка, галушки, борщи, печеня*);
- напої (*сивуха, брага, слив'янка, калганка*);
- посуд (*горщик, кварта, полив'яні миски*);
- споруди (*світлиця, будинок, панський дворець*);
- назви людей за професією чи соціальним станом (*пани, підпанки, слуги, купці*) та ін.

З «Енеїди» починається нова українська література, писана живою народною мовою.

До речі...

1991 р. на кіностудії «Укранімафільм» за мотивами «Енеїди» І. Котляревського було створено однойменний мультфільм (режисер-постановник В. Дахно).

6. Виконайте завдання.

1. «Енеїда» І. Котляревського — це перелицьований твір

- А** Цицерона
- Б** Овідія
- В** Геродота
- Г** Вергілія

2. Натяк на Катерину II наявний в образі

- А** Дідони
- Б** Юнони
- В** Цирцеї
- Г** Венери

8. Прочитайте п'єсу І. Котляревського «Наталка Полтавка».

НАТАЛКА ПОЛТАВКА (1819)*Українська опера на дві дії**(Скорочено)***ДІЙОВІ ОСОБИ:**

Наталка — українська дівчина;
 Горпина Терпилиха — її мати;
 Петро — коханий Наталки;
 Микола — далекий родич Терпилихи;
 Тетерваковський — возний¹, жених Наталчин;
 Макогоненко — сільський виборний.

ДІЯ ПЕРША

Село над річкою Ворсклою. Упововж сцени — вулиця, що веде до річки;
 тут між хатами — хата Терпилихи.

Ява I

Наталка (*виходить із хати з відрами на коромислі; дійшовши до річки, ставить відра на березі, ходить задумавшись, потім співає пісню «Віють вітри, віють буйні...»*).

Наталка. (...) Петре! Петре! Де ти тепер? Може, де скитаєшся в нужді й горі та проклинаєш свою долю; проклинаєш Наталку, що через неї утеряв пристанище; а може (*плаче*), забув, що я живу на світі. Ти був бідним, любив мене й за те потерпів і мусив мене оставити; я тебе любила й тепер люблю. Ми тепер рівня з тобою; і я стала така бідна, як і ти. Вернися до мого серця! Нехай глянуть очі мої на тебе іще раз і навіки закриються...

Ява II

Наталка і возний

Возний (*ідучи повз Наталку, підходить до неї*). Благоденственного й мирного перебування! (*Набік.*) Удобная okazія предстала зділати о собі предложение на самоті.

Наталка (*кланяється*). Здорові були, добродію, пане возний!

Возний. «Добродію!»! «Добродію!»! Я хотів би, щоб ти звала мене — теє-то як його — не вишепом'янутим ім'ярек.

Наталка. Я вас зову так, як усе село наше величає, шануючи ваше письменство й розум.

¹ *Возний* — чиновник у повітових судах в Україні наприкінці XVIII — на початку XIX ст.

Возний. Не о сем, галочко, — тее-то як його — хлопочу я, но желаю з медових уст твоїх слишати умильтельное названіє, сообразное моему чувству. Послушай:

От юних літ не знал я любові,
Не ощущал возженія в крові,
Как вдруг предстал Наталки вид ясний,
Как райський крин, душистий, прекрасний (...)

Не в состоянії поставить на вид тобі сили любові моєї. Когда би я іміл — тее-то як його — столько языков, сколько артикулов в Статуті ілі сколько зап'ятих у магдебурзьком праві, то і сих не довліло би на восхваленіє ліпоти твоєї! Єй-ей, люблю тебе до безконечності.

Наталка. Бог з вами, добродію! Що ви говорите? Я річі вашей в толк собі не возьму.

Возний. Лукавиш — тее-то як його — моя галочко! І добре все розумієш. Ну, коли так, я тобі коротенько скажу: я тебе люблю і женитись на тобі хочу.

Наталка. Гріх вам над бідною дівкою глумитися! Чи я вам рівня? Ви — пан, а я — сирота; ви — багатий, а я — бідна; ви — возний, а я — простого роду; та й по всьому я вам не під пару.

Возний. Ізложенні в отвітних річах твоїх резони суть — тее-то як його — для любові ничтожні. Уязвленное частореченною любовію серце, по всім божеським і чоловічеським законам, не взираєть ні на породу, ні на літа, ні на состояніє. Оная любов усе — тее-то як його — ровняєть. Лиш одно слово: «Люблю вас, пане возний!» — і аз, вишеупом'янутий, виконаю присягу о вірном і вічном союзі з тобою.

Наталка. У нас єсть пословиця: «Знайся кінь із конем, а віл із волом»; шукайте собі, добродію, у городі панночки; чи там трохи єсть суддівен, писарівен і гарних попівен? Любую вибирайте... Ось підіть лиш у неділю або в празник по Полтаві, то побачите таких гарних, що й розказати не можна.

Возний. Бачив я многих — і ліпообразних, і багатих, но серце мое не імієть — тее-то як його — к ним поползновенія. Ти одна заложила єму позов на вічні роки, і душа моя ежечасно волаєть тебе та послі нишпорной даже години.

Наталка. Воля ваша, добродію, а ви так з-письменна говорите, що я того й не зрозумію; та й не вірю, щоб так швидко та дуже залюбитись можна.

Возний. Не віриш? Так знай же, що я тебе давно уже — тее-то як його — полюбив, як тільки ви перейшли жити в наше село. (...)

Наталка співає пісню «Видно шляхи полтавської і славу Полтаву...» про те, щоб багатий чоловік не «*вводив в славу*» простої дівчини.

Музика починає грати прелюдію. Возний розмірковує,
і смішні міни перебігають на його обличчі. Наталка задумується.

Ява III

Наталка і возний. Потім виборний з'являється на вулиці,
іде та співає.

Наталка взяла свої відра й пішла додому.
Виборний підійшов до возного.

Возний. Чи се — теє-то як його — нова пісня, пане виборний?

Виборний *(кланяється)*. Та се, добродію, не пісня, а нісенітниця. Я співаю іноді, що в голову лізе, — вибачайте, будьте ласкаві, я не добачив вас.

Возний. Нічого, нічого. Відкіль се так? Чи з гостей идете — теє-то як його?..

Виборний. Я іду із дому. Випроводжав гостя: до мене заїжджав засідатель наш, пан Щипавка; так уже, знаєте, не без того, — випили по одній, по другій, по третій, холодцем і ковбасою закусили, та вишнівки з кварту укутали, та й, як то кажуть, і підкріпилися.

Возний. Не розказував же пан Щипавка якої новини?

Виборний. Де то не розказовав! Жаловався дуже, що всьому земству урвалася тепер нитка, та так, що не тільки засідателям, но самому комісарові уже не те, як давно було... Така, каже, халепа, що притьмом накладно служити. Бо, каже, що перше дурницею доставалося, то тепер або випросити треба, або купити.

Возний. Ох! Правда, правда; даже і в повітовом суді, і во всіх присутственных містах униїє воспіло; малійшая проволочка ілі прижичка просителю, як водилося перше, почитається за уголовне преступленіє, а взяточок, сиріч — винужденний подарочок, весьма-очень іскусно в істця ілі отвітчика треба виканючити. Та що й говорить! Тепер і при рекрутських наборах вовся не той порядок ведеться. Трудно становиться жить на світі.

Виборний. Зате нам, прбстому народові, добре, коли старшина, богобоязлива й справедлива, не допуска письменним п'явкам кров із нас смоктати... Та куди ви, добродію, налагодилися?

Возний. Я наміревал — теє-то як його — посітити нашу вдовствующую дякониху, но, побачивши тут Наталку *(зітхає)*, остановився побалакати з нею.

Виборний *(лукаво)*. Наталку? А де ж *(оглядається)* вона?

Возний. Може, пішла додому.

Виборний. Золото — не дівка! Наградив Бог Терпилиху дочкою. Крім того, що красива, розумна, моторна й до всякого діла дотепна, — яке в неї добре серце, як вона поважає матір свою, шанує всіх старших від себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе й матір свою на світі держить.

І. Гончар. У полі. 1975 р.

Возний. Нічого сказати — тее-то як його — хороша, хороша, й уже в такому віці...

Виборний. Та й давно б час, так що ж? Сирота, та ще й бідна. Ніхто й не квапиться. (...)

Виборний розповідає возному про те, що до Наталки багато хто залицявся, проте вона нікому не дає згоди.

Виборний. Так чому ж ви не одружитесь? Уже ж, здається, пора. Хіба в ченці постригтися хочете? Чи ще, може, суджена на очі не нависла? Хіба хочете, щоб вам на весіллі сю пісню співали? Ось слухайте (*співає*):

Ой під вишнею, під черешнею,
Стояв старий з молодою, як із ягодою. (2)

І просилася, і молилася:
«Пусти мене, старий діду, на улицю погулять!» (2)

«Ой я й сам не піду, і тебе не пушу;
Хочеш мене, старенького, та покинути. (2)

Он не кидай мене, моя голубочко,
Куплю тобі хатку, і ще сіна жатку,
І ставок, і млинок, і вишневий садок». (2)

«Ой не хочу хатки, ані сіна жатки,
Ні ставка, ні млинка, ні вишневого садка. (2)

Ой ти, старий дідуган, і зогнувся, як дуга,
А я, молоденька, гуляти раденька». (2)

Возний. Коли другії облизня поймають, то і ми остерегаємся. Наталка многим женихам піднесла печеного кабака; глядя на сіє, і я собі на умі.

Виборний. А вам що до Наталки? Будто всі дівки на неї схожі? Не тільки світа, що в вікні: сього дива повно на світі. Та до такого пана, як ви, в іншої аж жижка задрижить!

Возний (*набік*). Признаюсь йому в моєй любові к Наталці. Послухай, пане виборний! Нігде — тее-то як його — правди дівати, я люблю Наталку всею душею, всею мислю і всім серцем моїм; не могу без неї жити, так її образ — тее-то як його — за мною і слідить. Як ти думаєш? Як совітуєш у такому моєму випадку?

Виборний. А що тут довго думати? Старостів посилати за рушниками, та й кінець. Стара Терпилиха не зсунулась іще з глузду, щоб вам одказати.

Возний. Ох, ох, ох!.. Стара не страшна, так молода кирпу гне! Я уже їй говорив, як-то кажуть, надогад буряків — тее-то як його — так де! Ні приступу!

Виборний. Що ж вона говорить? Чим одговорюється і що каже?

Возний. Она ізлагаєть нерезоннії — тее-то як його — причини; она приводить у довод знакомство вола з волем, коня з конем; нарицаєть себе сиротою, а мене — паном; себе — бідною, а мене багатим; себе простою — тее-то як його — а мене возним; і рішительний приговор учинила — що я їй, а она мні не рівня — тее-то як його.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Я їй пояснил, що любов усе равняєть.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Что для мене благопристойніє панночка, ніж простая селянка.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Что она — тее-то як його — одна моя госпожа.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Что она не вірить, щоб так дуже — тее-то як його — можна полюбити.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний. Що я її давно люблю.

Виборний. А вона ж вам що?

Возний. Щоб я одв'язався од неї.

Виборний. А ви ж їй що?

Возний (*сердито*). Що? Нічого!.. Тебе чорт приніс — тее-то як його — Наталка утєкла, а я з тобою остався.

Виборний. Ой ви письменні! Угору деретєся, а під носом нічого не бачите: Наталка обманьовала вас, коли говорила, що ви їй не рівня. У неї не те на серці...

Возний. Не те? А що ж би такеє?

Виборний. Уже не що, другого любить; ви, може, чували, що як вони ще жили в Полтаві й покійний Терпило жив був, то прийняв, було, до себе якогось сироту Петра за годованця. Хлопець виріс славний, гарний, добрий, проворний і роботящий; він од Наталки старший був годів на три або чотири; з нею вигодовавсь і зріс вкупі. Терпило й Терпилиха любили годованця свого, як рідного сина, та було й за що! Наталка любилає із Петром, як брат із сестрою. Но Терпило, понадіявшись на своє багатство, зачав знайомитися не з рівнею: зачав, бач, заводити бенкети з повитчиками, з канцеляристами, купцями та цехмистрами — пив, гуляв і шахровав гроші; покинув свій промисл і мало-помалу розточив своє добро, розпився, зачав гримати за Наталку на доброго Петра й вигнав його зі свого дому; послі, як не стало й посліднього сього робітника, Терпило зовсім ізвівся; у бідності помер і без куска хліба оставив жінку й дочку.

Возний. Яким же побитом — тее-то як його — Терпилиха з дочкою опинилися в нашем селі?

Виборний. У Терпила в городі на Мазурівці був двір — гарний, з рублевою хатою, коморою, льохом і садком. Терпилиха по смерті свого старого все те продала, перейшла в наше село, купила собі хатку й тепер живе, як ви знаєте.

Возний. А вишереченний Петро де — тее-то як його — обрїтаєтьєся?

Виборний. Бог же його зна. Як пішов із двора, то мов у воду впав, і чутки нема. Наталка без душі його любить, через його всім женихам одказує, та й Терпилиха без сльоз Петра не згадує.

Возний. Наталка неблагоразумна: любить такого чоловіка, которого — тее-то як його — можеть бить, і кістки погнили. Лучче синиця в жмені, як журавель у небі.

Виборний. Або, як той грек мовляв: «Лучче живий хорунжий, як мертвий сотник». А я все-таки думаю, коли б чоловік добрий найшовся, то б Наталка вийшла за муж, бо убожество їх таке велике, що неможоту становиться. (...)

Возний просить виборного допомогти йому в «сердечному ділі». Той погоджується.

Ява IV

Хата Терпилихи. Мати пряде, а дочка шиє. (...)

Наталка й мати розмірковують про своє безталанне життя. Терпилиха каже дочці, що як батько не дав Наталці перед смертю благословення на одруження з Петром, так і вона не дасть. Наталка просить матір не губити її.

Кадр із кінофільму
«Наталка Полтавка»
(реж. Р. Єфіменко)

Ява V

Наталка (*сама*). Трудно, мамо, викинуть Петра із голови, а іще трудніше — із серця. Но що робить!.. Дала слово за першого вийти за муж — для покою матері треба все перенести. Скреплю серце своє, перестану журитися, осушу сльози свої й буду весела. Женихи, яким я одказала, у другий раз не прив'яжуться; возному так одрізала, що мусить одчепитися; більше, здається, нема на приміті. А там... ох!.. Серце моє чогось щемить... (*Почувши, що хтось наближається до дверей, береться до роботи.*) (...)

Ява VI

Увечері до Терпилихи приходять виборний і каже їй, що він знає одного багатого й поважного чоловіка, який уподобав Наталку. Терпилиха зраділа цьому й разом із виборним починає вмовляти дівчину вийти за возного заміж. Вибор-

ний каже непоступливій Наталці, що та зневажає рідну матір, яка бажає своїй дочці кращого життя. На ці слова Наталка обіцяє все зробити заради спокою й благополуччя матері. Задоволений виконаною місією Макогоненко мерщій іде порадувати Тетерваковського.

Ява VII

Залишившись на самоті в хаті, Наталка в муках розмірковує про своє майбутнє, усі її думки линуть до коханого Петра. Вона співає пісню «Прийди, милий, подивися...».

ДІЯ ДРУГА

Та сама вулиця до річки в селі над Ворсклою.

Ява I

Микола (*сам*). Один собі живу на світі, як билинка на полі; сирота — без роду, без племені, без талану й без приюту. Що робить — і сам не знаю. Був у городі, шукав міста, но скрізь опізнився. (*Думає*). Одважусь у пекло на три дні! Піду на Тамань, пристану до чорноморців. Хоть із мене й непоказний козак буде, та єсть же і негідніші од мене. Люблю я козаків за їх обичай! Вони коли не п'ють, то людей б'ють, а все не гуляють. Заспіваю лиш пісню їх, що мене старий запорожець Сторчогляд вивчив. (...)

Микола співає пісню «Гомін, гомін по діброві...».

Так і я із чорноморцями буду тетерю їсти, горілку пити, люльку курити й черкес бити. Тільки там треба утаїти, що я письменний: у них, кажуть, із розумом не треба висоватись; та се невелика штука. І дурнем не трудно покинутись.

Ява II

Петро виходить, він не бачить Миколи, співає. (...)

Микола (*набік*). Се не з нашого села та вовся мені незнакомий.

Петро (*набік*). Яке се село? Воно мені не в приміту.

Микола (*підходить до Петра*). Здоров, пане-брате! Ти, здається, нету-тешній.

Петро. Ні, пане-брате.

Микола. Відкіль же ти?

Петро. Я?.. (*Усміхається*). Не знаю, як би тобі й сказати — відкіль хочеш...

Микола. Та уже ж ти не забув хоть того міста, де родився?

Петро. О, запевне, не забув, бо й вовся не знаю.

Микола. Та що ж ти за чоловік?

Петро. Як бачиш: бурлака на світі; тиняюсь од села до села, а тепер іду в Полтаву.

Микола. Може, у тебе родичі єсть у Полтаві або знакомі?

Петро. Нема у мене ні родичів, ні знайомих. Які будуть знакомі або родичі в сироти?

Микола. Так ти, бачу, такий, як і я — безпритульний.

Петро. Нема у мене ні кола, ні двора: увесь тут.

Микола. О братику! (*Бере Петра за руку.*) Знаю я добре, як тяжко бути сиротою й не мати містечка, де б голову приклонити.

Петро. Правда твоя, брате; но я, благодареніє Богу, до сього часу прожив так на світі, що ніхто нічим мене не уразить. Не знаю, чи моя одинакова доля з тобою, чи од того, що і ти чесний парубок, серце моє до тебе склоняється, як до рідного брата. Будь моїм приятелем...

Ява III

Возний і виборний виходять із хати Терпилихи. У возного рука пов'язана шовковою хусткою; у виборного через плече старостинський рушник.

Микола й Петро відходять набік. Возний із задоволеним лицем походить.

Виборний (*стає на дверях і голосно говорить у хату*). Та ну-бо, Борисе, іди з нами! Мені до тебе діло єсть.

Терпилиха. Дайте йому покой, пане виборний! Нехай трохи прочумається.

Виборний. Та надворі швидше провітриться.

Терпилиха. У хаті лучче: тут ніхто не побачить і не осудить.

Виборний. За всі голови! (*Одходить од дверей.*) Не стидно, хоть на сватанні і через край смикнув окаянної варенухи. (*Побачив Миколу.*) Здоров, Миколо! Що ти тут робиш? Давно вернувся з города?

Возний. Не обритається лі в городі новинок каких курйозних?

Виборний. Адже ти був на базарі — що там чути?

Микола. Не чув, далєбі, нічого. Та в городі тепер не до новин; там так старі доми ламають та улиці застроюють новими домами, та криласи красять, та якісь пішоходи роблять, щоб у грязь добре, бач, ходити було пішки, що аж дивитися мило. (...)

Возний. По крайній мірі — тее-то як його — чи не чути чого об обидах, спорах і грабежах і — тее-то як його — о жалобах і позвах?

Виборний. Та що його питати: він по городу гав ловив і витрішки продавав... (*До Миколи.*) Чом ти, йолопе, не кланяєшся пану возному та не поздоровиш його? Адже бачиш — він заручився.

Микола. Поздоровляю вас, добродію... А з ким же Бог привів?

Возний. З найкращою зо всього села й усіх прикосновенних околиць дівцею.

Виборний. Не скажемо, нехай кортить! (*Одходить.*) А се що за парубок?

Микола. Се мій знакомий: іде з Коломака в Полтаву на заробіток.

Возний. Хіба-разві — тее-то як його — із Коломака через наше село дорога в город?

Петро. Я нарочно прийшов сюди з ним побачитися.

Виборний і возний виходять.

Ява IV

Петро і Микола.

Петро. Се старший у вашім селі?

Микола. Який чорт, він живе тільки тут; бач, возний — так і бундючиться, що помазався паном. Юриста завзятий і хапун такий, що з рідного батька злупить!

Петро. А то й другий?

Микола. То виборний Макогоненко; чоловічок і добрий був би, так біда — хитрий, як лисиця, і на всі сторони мотається: де не посій, там і уродиться, і уже де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже.

Петро. Так він штука! Кого ж вони висватали?

Микола. Я догадуюся; тут живе одна бідна вдова з дочкою, то, мабуть, на Наталці возний засватався, бо до неї багато женихів залицялися.

Петро (*набік*). На Наталці!.. (*Заспокоївшись*.) Но Наталка не одна на світі. (*До Миколи*.) Так, видно, Наталка — багата, хороша й розумна?

Микола. Правда, хороша й розумна, а до того й добра; тільки не багата. Вони недавно тут поселились і дуже бідно живуть. Я далекий їх родич і знаю їх бідне поживання.

Петро. Де ж вони перше жили?

Микола. У Полтаві.

Петро (*жахається*). У Полтаві!..

Микола. Чого ж ти не своїм голосом крикнув?

Петро. Микола, братику мій рідний! Скажи по правді; чи давно вже Наталка з матір'ю тут живуть і як вони прозиваються?

Микола. Як тут вони живуть... (*Говорить, розтягаючи, немов собі на думці вираховує час*). Четвертий уже год. Вони оставили Полтаву зараз по смерті Наталчиного батька.Петро (*скрикнув*). Так він умер!

Микола. Що з тобою робиться?

Петро. Нічого, нічого... Скажи, будь ласка, як вони прозиваються?

Микола. Стара прозивається Терпилиха Горпина, а дочка — Наталка.

Петро сплескує руками, закриває ними лице, схилиє голову,
стоїть непорушно.

Микола (*б'є себе по лобі й робить знак, наче щось одгадав*). Я не знаю, хто ти, і тепер не питаюся, тільки послухай. (...)

Микола співає пісню «Вітер віє горою...».

А що, може, не одгадав? (*Обнімає Петра*).

Петро. Так, угадав!.. Я — той нещасний Петро, якому Наталка припівала сю пісню, якого вона любила й обіщала до смерті не забути, а тепер...

Микола. Що ж тепер? Іще ми нічого не знаємо, може, і не її засватали.

Петро. Но серце моє замирає, начувається для себе великого горя. Брату Миколо, ти говорив мені, що ти їх родич, чи не можна тобі довідатися о сватанні Наталки? Нехай буду знати свою долю.

Микола. Чому ж не можна? Коли хочеш, я зараз піду й усе розвідаю. Та скажи мені, чи говорити Наталці, що ти тут?

Петро. Коли вона свободна, то скажи за мене, а коли заручена, то краще не говори. Нехай один буду я горювати й сохнути з печалі. Нащо їй вспоминати об тім, якого так легко забула!

Микола. Стережися, Петре, нарікати на Наталку. Скільки я знаю її, то вона не од того іде за возного, що тебе забула. Підожди ж мене тут. *(Іде до Терпилихи.)*

Ява V

Петро *(сам)*. Чотири годи уже, як розлучили мене з Наталкою. Я бідний був тогді й любив Наталку без всякої надєжди. Тепер, наживши кривавим пóтом копійку, спішив, щоб багатому Терпилові показатися годним його дочки; но вмíсто багатого батька найшов мать і дочку в бідності й без поміщі. Усе, здається, близило мене до щастя; но, як на те, треба ж опізнитись одним днем, щоб горювати всю жизнь! Кого безталання нападе, тому нема ні в чім удачі. Правду в тій пісні сказано, що сусідові все вдається, усі його люблять, усі до його лишнуть, а другому — усе як одрізано.

Петро виконує пісню «У сусіда хата біла...» про те, що в сусіда добре життя (і хата, і молодиця), усі його люблять, а він, безталанний, марно життя проживає.

Ява VI

Петро і виборний.

Виборний *(вийшов тим часом на вулицю, слухав-слухав, а тоді підходить до Петра)*. Ти, небоже, і співака добрий. (...)

Виборний спілкується з Петром.

Кадр із кінофільму «Наталка Полтавка» (реж. Р. Єфіменко)

Ява VII

Ті ж самі та возний.

Возний (*підходить до виборного*). Що ти тут, старосто мій, — теє-то як його — розглагольствуєш із пришельцем?

Виборний. Та тут диво, добродію; сей парняга був у театрі та бачив комедію і зачав було мені розказовати, яка вона, та ви перебили.

Возний. Комедія, сиріч лицедійство. (*До Петра.*) Продолжай, ващець...

Петро. На комедії одні виходять — поговорять, поговорять та й підуть; другі вийдуть — те ж роблять; деколи під му́зику співають, сміються, плачуть, лаються, б'ються, стріляються, колються та вмирають. (...)

Петро докладніше розповідає про театр.

Ява VIII

Петро (*сам*). Горько мені слухати, що Терпилиху кличе другий, а не я, тещею. Так Наталка не моя? Наталка, котру я любив більше всього на світі; для котрої одважовав жизнь свою на всі біди, для котрої стогнав під тяжкою роботою, для котрої скитався на чужині й заробленую копійку збивав докупити, щоб розбагатіть і назвать Наталку своєю вічно! І коли сам Бог благословив мої труди, Наталка тоді достається другому! О, злая моя доле! Чому ти не така, як у других? (...)

Петро співає пісню «Та йшов козак з Дону...» про козака, який, повертаючись із Дону, проклинає свою тяжку долю.

Ява IX

Петро і Микола.

Петро. А що, Миколо! Яка чутка?

Микола. Не успів нічого й спитати. Лихий приніс возного з виборним. Та тобі б треба притаїтися де-небудь. Наталка обіщала на час сюди вийти.

Петро. Як я удержуся не показатися, коли побачу свою милу?

Микола. Я кликну тебе, коли треба буде.

Петро ховається.

Ява X

Микола і Наталка.

Наталка (*швиденько виходить*). Що ти хотів сказати мені, Миколо? Говори швидше, бо за мною зараз збігаються.

Микола. Нічого. Я хотів спитати тебе, чи ти справді посватана за возного?

Наталка (*сумно*). Посватана... Що ж робити, не можна більше сопротивлятися матері. Я і так скільки одвильовалася і всякий раз убивала її своїм одказом.

Микола. Ну, що ж? Возний — не взяв його враг — завидний жених. Не бійся, полюбиться, а може, і полюбивсь уже?

Наталка (*докірливо*). Миколо, Миколо! Не гріх тобі тепер надо мною сміятися! Чи можна мені полюбити возного або кого другого, коли я люблю одного Петра. О, коли б ти знав його, пожалів би і мене, і його.

Микола. Петра? (*Співає.*) (...)

Наталка (*плаче*). Що ти мені згадав! Ти роздираєш моє серце. О, я бідна! (*Мовчить, потім показує на річку.*) Бачиш Ворсклу?.. Або там, або ні за ким.

Микола (*показує в той бік, де Петро сховався*). Бачиш ту сторону? Отже, і в Ворсклі не будеш, і журитись перестанеш.

Наталка. Ти, мені здається, побувавши довго в городі, ошалів і зовсім не тим став, що був.

Микола. Коли хочеш, то я так зроблю, що й ти не та будеш, що тепер.

Наталка. Ти чорт знає що верзеш, піду лучче додому. (*Хоче піти.*)

Микола (*не пускає її*). Пожди, одно слово вислухай, та й одв'яжись од мене.

Наталка. Говори ж — що таке?

Микола. Хочеш бачити Петра?

Наталка. Що ти? Перехрестися! Де б то він узвся?

Микола. Він тут, та боїться показатися тобі, потому що ти посватана за возного.

Наталка. Чого ж йому боятися? Нам не гріх побачитися, я іще не вінчана... Та ти обманюєш!..

Микола. Не обманюю — приглядайся! Петре, явися!

Наталка (*побачила Петра, скрикнула*). Петре!

Петро. Наталко! (*Обнімаються.*)

Микола (*співає.*) (...)

Наталка обіцяє Петрові бути вірною йому навіки.

Наталка. (...) Дай же мені свою руку! (*Узявши руки.*) Будь же бодрим і мені вірним, а я навіки твоя.

Микола. Ай Наталка! Ай Полтавка! От дівка, що і на краю пропасті не тільки не здригнулася, но й другого піддержує! (*До Наталки.*) За се заспіваю тобі пісню про Ворскло, щоб ти не важилась його прославляти собою: воно й без тебе славне. (...)

Микола співає пісню «Ворскло річка невеличка...» про битву зі шведами за Полтаву.

Петро. Отже, ідуть...

Микола. Кріпись, Петре, і ти, Наталко!.. Наступає хмара, і буде великий грім.

Ява XI

Виходять возний, виборний і Терпилиха.

Виборний. Що ви тут так довго роздабарюєте?

Возний. О чем ви — тее-то як його — бесідуєте?

Терпилиха (*побачивши Петра*). Ой, мені лихо!

Наталка. Чого ви лякаєтеся, мамо? Се Петро.

Терпилиха. Свят, свят, свят! Відкіль він узявся? Се мара!

Петро. Ні, се не мара, а се я — Петро, і тілом, і душею.

Возний (*до виборного*). Що се за Петро?

Виборний. Се, мабуть, той, що я вам говорив, Наталчин любезний, пройдисвіт, ланець.

Возний (*до Петра*). Так ти, вашець, Петро? Чи не можна б — тее-то як його — убиратись своєю дорогою, бо ти, кажеться, бачиться, видиться, здається, меж нами лишній.

Наталка. Почому ж він лишній?

Терпилиха. І відомо — лишній, коли не в час прийшов хати холодити.

Петро. Я вам ні в чім не помішаю, кінчайте з Богом те, що начали.

Наталка. Не так то легко можна окончити те, що вони начали.

Возний. А по какой би то такой резонной причині?

Наталка. А по такій причині: коли Петро мій вернувся, то я не ваша, добродію.

Возний. Однак ж, вашеці проше, ви рушники подавали, сиріч — тее-то як його — ти одружилася зо мною.

Наталка. Далеко іще до того, щоб я з вами одружилася! Рушники нічого не значать.

Возний (*до Терпилихи*). Не прогнівайся, стара. Дочка твоя — тее-то як його — нарушаєть узаконенний порядок. А понеже рушники та шовковая хустка суть доказательства добровольного й непринужденного єя согласія бить мою сожительницею, то в такому випадкі станете пред суд, заплатите пеню і посидите на вежі.

Виборний. О, так! Так! Зараз до волосного правлення та й у колоду.

Терпилиха (*зі страхом*). Батечки мої, умилюсь! Я не одступаю од свого слова. Що хочете, робіте з Петром, а Наталку, про мене, зв'яжіте й до вінця ведіте.

Наталка. Не докажуть вони сього. Петро нічого не виноват, а я сама не хочу за пана возного: до сього силою ніхто мене не принудить. І коли на те іде, так знайте, що я вічно одрікаюсь од Петра та й за возним ніколи не буду.

Микола. Що то тепер скажуть?

Виборний. От вам і Полтавка! Люблю за обичай!

Терпилиха. Вислухайте мене, мої рідні! Дочка моя до сього часу не була такою упрямою і смілою; а як прийшов сей (*показує на Петра*) шибеник, пройдисвіт, то й Наталка обезуміла та зробилася такою, як бачите. Коли ви не випровадите відсіль сього голодранця, то я не ручаюся, щоб вона й мене послухала.

Возний і виборний (*разом*). Вон, розбишако, із нашого села зараз... І щоб твій і дух не пах! А коли волею не підеш, то тудя запровторимо, де козам роги правлять.

Терпилиха. Ізслизни, маро!

Петро. Утихомиртеся на час і вислухайте мене: що ми любилися з Наталкою, про те і Богу, і людям ізвісно: но щоб я Наталку одговорював іти замуж за пана возного, научав дочку не слухати матері й поселяв несогласіє в сім'ї — нехай мене Бог накаже! Наталко, покорися своїй долі, послухай матері, полюби пана возного й забудь мене навіки! (*Одвертається та утирає сльози. Усі виявляють співчуття до Петра, навіть возний.*)

Терпилиха (*набик*). Добрий Петро! Серце моє против волі за його вступається!

Наталка плаче, возний замислюється.

Виборний. Що не говори, а мені жаль його.

Микола. На чім то все се окошиться?

Возний (*до Петра*). Ти, вашець, — теє-то як його — куда тепер помандруеш?

Петро. Я ішов в Полтаву, но тепер піду так, щоб ніколи сюди не вертатися... Іще пару слов скажу Наталці. Наталко! Я через тебе оставив Полтаву й для тебе в дальніх сторонах трудився чотири годи; ми з тобою вирости та згодовалися вкупі у твоєї матері, ніхто не воспретить мені почитати тебе своєю сестрою. Що я нажив — усе твоє: на, возьми! (*Виймає з-за пазухи загорнені в лубки гроші.*) Щоб пан возний ніколи не попрекнув тебе, що взяв бідну й на тебе іздержався. Прощай! Шануй матір нашу, люби свого судженого, а за мене одправ панахиду.

Наталка. Петре! Нещастя моє не таке, щоб грішми можна од його одкупитися: воно тут! (*Показує на серце.*) Не треба мені грошей твоїх. Вони мені не допоможуть. Но бідою нашою не потішаються вороги наші... І моїй житні кінець недалеко... (*Схилиється на плече Петрові.*)

Терпилиха (*підбігає та обіймає Петра*). Петре!

Наталка (*обіймаючи Петра*). Мамо! Кого ми теряємо!

Микола (*до виборного*). А тобі як він здається?

Виборний. Такого чоловіка, як Петро, я зроду не бачив!

Возний (*виходить наперед*). Размишлял я предовольно і нашел, что великодушний поступок всякої страсті в нас пересиливаєть. Я — возний і признаюсь, что от рожденія моего расположен к добрим ділам; но, за недосужностію по должности й за другими клопотами, доселі ні одного не зділал. Поступок Петра, толіко усердний і без примісу ухищрення, подвигаєть мене на нижеслідующеє... (*До Терпилихи.*) Ветхая деньми! Благословиш лі на благоє діло?

Терпилиха. Воля ваша, добродію! Що не зробіте, усе буде хороше: ви в нас пан письменний.

Возний. Добрий Петре та бойкая Наталко! Приступіте до мене! (*Бере їх за руки, підводить до матері.*) Благослови дітей своїх щастям і здоров'ям. Я одказуюсь од Наталки й уступаю Петру во вічне і потомственное владініє з тим, щоб зробив її благополучною. (*До глядачів.*) Поєліку же я — возний, то по привілегії, Статутом мені наданой, заповідаю всім: «Где два

Кадр із кінофільму «Наталка Полтавка» (реж. Р. Єфіменко)

б'ються — третій не мішайся!» — і твердо пам'ятовать, що насильно милим не будеш.

Петро і Наталка (*обнімають матір*). Мати наша рідная, благослови нас!

Терпилиха. Бог з'єднаєть вас чудом, нехай вас і благословить Своєю благодією...

Микола. От такі-то ваші полтавці! Коли діло піде, щоб добро зробити, то один перед другим хватаються.

Виборний. Наталка — по всьому полтавка, Петро — полтавець, та й возний, здається, не з другої губернії.

Петро. Наталко! Тепер ми ніколи не розлучимося. Бог нам поміг перенести біди й напасті, Він допоможе нам вірною любовію і порядочною життю бути приміром для других і заслужить прозвище добрих полтавців. Заспівай же, коли не забула, свою пісню, що я найбільше люблю.

Наталка. Коли кого любиш, то нічого не забудеш. (*Цілує Петра й співає.*)

Ой я дівчина Полтавка,
А зовуть мене Наталка:
Дівка проста, не красива,
З добрим серцем, не спесива.
Коло мене хлопці в'ються
І за мене часто б'ються,
Но я люблю Петра дуже,
А до других мні байдуже. (...)

Завіса.

9. Опрацюйте літературно-критичний матеріал до повісті «Наталка Полтавка».

«У чому вся сила п'єси, у чому її чаруюча душу краса? У надзвичайній простоті, у правді й, найголовніше, у любові автора до цього народу, у любо-

ві, котра із серця Котляревського перейшла на його твір» — цими словами висловив своє захоплення «Наталкою Полтавкою» український драматург І. Карпенко-Карий.

З «Наталки Полтавки» починається становлення національної драматургії. Тож запам'ятайте дату написання п'єси — **1819 р.**, від неї розпочинається й успішне сценічне життя цього твору. Особливістю драми є поєднання ознак кількох напрямів і жанрів тогочасної літератури: *сентименталізму*¹ з його прагненням викликати співчуття, почуття жалю, *просвітительського реалізму* й *класицизму*. Автор зберігає класицистичний закон єдності місця (село біля Ворскли), часу (дія відбувається протягом одного дня) і самої дії.

Сюжет п'єси. В основі сюжету — типовий для європейського сентименталізму конфлікт: нерівне кохання та намір нелюба одружитися з дівчиною. Заможний Терпило не хоче віддати свою дочку Наталку за названого сина Петра, хоча молоді й закохані, і виганяє його. Батько спивається, розорюється й помирає, а родина вимушена переїхати з Полтави до села (про цю історію читач-глядач дізнається з розповіді виборного). Аби зарадити скруті, Горпина Терпилиха хоче віддати Наталку за старого, проте заможного возного Тетерваковського. Хоча Наталка любить і чекає Петра, проте подає нелюбіву рушники, аби догодити матері. Саме в цей момент повертається із заробітків Петро. Хлопець розчулює возного тим, що готовий пожертвувати власним щастям заради благополуччя Наталки, тож старий багатій робить великодушний вчинок, відступившись від коханої дівчини.

Тема, ідея, жанр твору. *Основний мотив* п'єси — розлука дівчини з коханим-бідняком та одруження з осоружним багатієм. *Тематика* твору доволі широка: зображення побутових суперечностей українського села, соціальної нерівності; показ життя селян, бурлаків, чиновників; відтворення традицій, звичаїв і пісень. *Основна ідея*: оспівування духовної величч людини з народу. І. Котляревський один із перших в українській літературі взяв головну героїню з народу — просту дівчину — і показав її високі духовні якості (у цьому полягає новаторство автора). За *жанром* «Наталка Полтавка» — *соціально-побутова драма*, глибоконаціональна характерами й естетичною формою, перший твір нової української драматургії. І. Котляревський так визначив жанр твору: «*Опера малоросійська у двох діях*», що передбачає багато музики й пісень. Усього в тексті 20 пісень — арії, дуети, тріо, хор — як фольклорного походження («*Віють вітри, віють буйні...*», «*У сосіда хата біла*»), так і літературного («*Всякому гóроду нрав і права...*», «*Сонце низенько*»).

Дійові особи. У п'єсі всього 6 дійових осіб: Наталка, її мати Горпина Терпилиха, коханий Петро, Микола, возний Тетерваковський і виборний Макогоненко.

Наталка, центральний персонаж п'єси, наділена характеристиками ідеальної героїні: «*Золото — не дівка! (...) Крім того, що красива, розумна, моторна й до всякого діла дотепна, — яке в неї добре серце, як вона поважає матір*

¹ *Сентиментальний* — надмірно ніжний у вияві почуттів; здатний легко розчулитися.

свою, шанує всіх старших себе; яка трудяща, яка рукодільниця; себе й матір свою на світі держить». Це слова односельця виборного, який підсилює своє захоплення словами *яке, як, яка*. Крім того, що Наталка працююча, приклад для всього села, вона ще й вірна в любові, чекає свого коханого вже чотири роки: «*Наталка без душі його (Петра. — Авт.) любить, через його всім женихам одказує...*» Щоправда, возний дивується, як можна «*любить такого чоловіка, которого (...), может бить, і кістки погнили*».

Доволі складний образ Наталчиної матері — **Горпини Терпилихи**. Вона виховала дочку доброю, чесною та працюючою, проте щастя розуміє зовсім не так, як Наталка: їй краще вмерти, ніж жити в бідності, тому й умовляє доньку вийти заміж за багатого підстаркуватого нелюба. Під впливом мрій про багатство змінюється ставлення Горпини до Петра, якого вона з покійним чоловіком «*любили, як рідного сина*». Коли ж хлопець повертається із заробітків, Терпилиха зустрічає його не дуже тепло, наділяючи оцінними словами *голодранець, шибеник, пройдисвіт*. А коли возний, який раніше залякував наречену штрафом і тюрмою, відмовляється одружитися з Наталкою на користь молодого парубка, Терпилиха миттю схиляється серцем до благородного Петра.

Петро й Микола — сироти, без роду, без племені, без талану і без приюту. Вони однаково працюючі, щирі й безкорисливі натури. В обох розвинене почуття власної гідності, але мають різні характери. **Петро** — чесний, великодушний, здатний на самопожертву заради іншої людини, він кохає Наталку «*більше, як самого себе*», готовий усі гроші, зароблені тяжкою працею протягом чотирьох років, віддати Наталці, щоб возний ніколи не міг їй дорікати, що «*взяв бідну*».

Микола не такий м'якосердний, як Петро, твердішої вдачі, ніколи не впадає в розпач, дотепний. Він оптиміст, відчаю немає місця в його душі: мріючи про вільне життя, збирається податися на Тамань до чорноморців, бо любить козацьке товариство.

Возний Тетерваковський — сатиричний образ чиновника, хабарника, який страждає через те, що з кожним роком усе трудніше вибивати з людей гроші. Його інтереси — дріб'язкові й потворні: скарги, позови, пограбування. Це, за влучною характеристикою Миколи, «*хапун такий, що з рідного батька злупить*». Возний знає, що люди бачать його зловживання, тож виправдовується тим, що всі обманюють. Із цією метою він навіть переробив на свій лад пісню Г. Сковороди «*Всякому гóроду нрав і права...*», у якій співає, що «*хто не*

Кадр із кінофільму
«Наталка
Полтавка»
(реж. Р. Єфіменко)

Кадр із кінофільму
«Наталка
Полтавка»
(реж. Р. Єфіменко)

Сцена з вистави «Наталка Полтавка». Львівський національний академічний театр опери та балету ім. С. Крушельницької

лукавить, той ззаду сидить». Яскравим засобом характеротворення возного Тетерваковського є його мова, а точніше — жахливий суржик з українських і російських слів, словесний паразит *«теє-то як його»*. Його невігластво видає й розмова з Петром про театр. Хай там як, але в цій заскорузлій душі є місце й великодушності. Згадайте фінальний епізод п'єси, у якому він відступає від Наталки й просить Терпилиху благословити дітей на щастя та любов. Отже, образ возного неоднозначний: він і здирник, бюрократ і водночас — людина, спроможна на щирі почуття й добрі вчинки.

Неоднозначний образ і **виборного Макогоненка**. З одного боку, він *«хитрий як лисиця»*, *«де і чорт не зможе, то пошли Макогоненка, зараз докаже»*, нещирий, користолюбний, а з іншого боку, викликає неабияку симпатію через прихильність до бідних, замовляє добре слово про Наталку, а потім і про Петра (*«Такого чоловіка, як Петро, я зроду не бачив!»*), а найбільше через те, що зневажає чиновників-хабарників, отих *«п'явок»*, що з простого народу *«кров смочуть»*. Тож ставлення до виборного більше позитивне, аніж негативне.

До пері...

1890 р. М. Лисенко написав до п'єси «Наталка Полтавка» музику. Його однойменна опера стала шедевром світового мистецтва, класичним зразком українського оперного репертуару, що й нині не сходить зі сцени українських професійних театрів.

10. Виконайте завдання.

1. П'єса «Наталка Полтавка» починається з пісні
 - А «Видно шляхи полтавській...»
 - Б «Ой під вишнею, під черешнею...»
 - В «Всякому гóроду нрав і права...»
 - Г «Віють вітри, віють буйні...»

2. Установіть відповідність між реплікою та героєм (героїнею) твору.

Репліка	Герой (героїня) твору
1 «Стара Терпилиха не зсунулась іще з глузду, щоб вам одказати».	А виборний
2 «Юриста завзятий і хапун такий, що з рідного батька злупить!»	Б Наталка
3 «Горько мені слухати, що Терпилиху зовуть другий, а не я, тещею».	В Микола
4 «...От рожденія моего расположен к добрим ділам; но... доселі ні одного не здійлал».	Г возний
	Д Петро

3. Установіть відповідність між вчинком та героєм (героїнею) твору.

Вчинок	Герой (героїня) твору
1 допомагає в «сердечному ділі»	А Петро
2 погрожує штрафом і тюрмою	Б возний
3 іде з рідного села до козаків	В Микола
4 віддає всі свої гроші коханій	Г виборний
	Д Терпилиха

4. Як ви розумієте характеристику драматичного твору «єдність місця, часу й дії»? Аргументуйте свою думку, навівши приклади з тексту.
5. Які пісні з п'єси «Наталка Полтавка» ви чули раніше? Яку роль пісні відіграють у творі?
6. Чому автор вкладає в уста Наталки саме пісню «Віють вітри, віють буйні...»?
7. Як у п'єсі розкрито торжество народної етики? Через яких персонажів це реалізовано?
8. Майже всі персонажі п'єси мають певні позитивні риси й недоліки. Визначте й назвіть їх.
9. Чи актуальна своєю проблематикою п'єса «Наталка Полтавка» у наші дні?
10. У чому полягає новаторство І. Котляревського?

11. Визначте в п'єсі «Наталка Полтавка» сюжетні елементи.
12. Прочитайте яву XI (дія друга) за ролями.

11. Виконайте домашнє завдання.

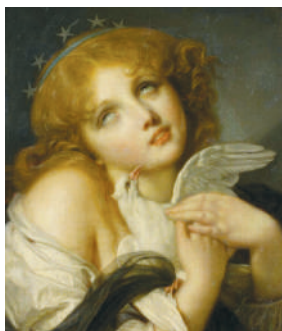
1. Випишіть у зошит цитатні характеристики до кожного персонажа п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка».
2. Вивчіть одну з пісень п'єси «Наталка Полтавка» напам'ять (за бажанням).

ГРИГОРІЙ КВІТКА-ОСНОВ'ЯНЕНКО

(1778–1843)

1. Розгляньте репродукції картин і виконайте завдання.

Ж. Б. Грюз.
Спогади

Е. Віже-Лебрен.
Автопортрет із дочкою

В. Боровиковський.
Княжни Гагаріни

- А.** Визначте, які героїні сконцентровані на собі та своїх почуттях, а які переймаються іншими проблемами.
Б. У цих роботах зображено події чи почуття?
В. Чи можна зображені мотиви назвати *сентиментальними*?

2. Прочитайте відомості про Г. Квітку-Оснoв'яненка та перекажіть цікаві епізоди з його життя.

Григорій Квітка-Оснoв'яненко (справжнє прізвище *Квітка*) народився 29 листопада 1778 р. на хуторі *Основа* поблизу м. *Харкова* в родині знатних поміщиків-дворян Федора Квітки та Марії Квітки (Шидловської, теж із багатого роду). Родовий маєток майбутнього письменника був його улюбленим місцем, яке він майже ніколи не залишав (у молодості побував у Києві й Москві, а з часом — далі Харкова нікуди не виїжджав). Жив скромно й розважливо, писав здебільшого після обіду, а ввечері читав написане дружині, Ганні Григорівні, яка, за його словами, була першим критиком і власним цензором. З вдячністю за щирість і любов письменник присвятив дружині свої найкращі повісті — «Марусю» та «Сердешну Оксану».

Григорій здобув початкову освіту під наглядом свого дядька, священника Паладія Квітки, а згодом закінчив Курязьку монастирську школу. Батько хотів, щоб син став військовим, тому в 1793 р. його записали на військову службу в кінний полк, проте хлопця не приваблювала така кар'єра. Згодом юнак іде у відставку в чині капітана, який здобув як дворянин. У 1804 р. подав заяву до Старо-Харківського Преображенського монастиря, але, роз-

чарувавшись у чернецтві, через півроку покинув його, нікого не попередивши про своє рішення.

У книжці «Григорій Квітка-Основ'яненко» І. Ільєнко описує цікавий і вражаючий епізод із дитинства письменника, який трапився на шостому році життя: «Коли він був ще дитиною, няня необачно зірвала на оці ячмінь, і його обсіла золотуха. Хворобу вилікували, та зору врятувати не змогли. Хлопчик осліп...

Одного разу Гриць поїхав із матір'ю в Куряж поклонитися відомій на всю Слобожанщину іконі Озернянської Богоматері, про яку йшла слава як про чудотворну.

Того пам'ятного дня в церкві Гриць несподівано відчув, що з очей спадає поволока. Спочатку замиготіли мінливі зеленувато-бурі плями, потім пішли кругами рожеві й жовтаві хвилі, і нараз у голубому тумані загойдалися людські постаті й ошатне вбрання церкви. Туман поволі розсіявся, погляд ковзнув по оздобленій золотом іконі.

Грицеві стало моторошно: а раптом це видиво зникне й знову все поглине темрява? Він боязко сіпнув матір за рукав і прошепотів:

— Мамо, хто це?

— Де, сину? Про кого ти?

— Хто це? Хто це? — залепетав хлопчик, показуючи рукою на ікону.

— Пресвята Богородиця... А ти що, бачиш? — сплеснула руками, аж озирнулися передні.

Синові ж карі, чисті й допитливі, як і раніше, очі були осяяні якимось вогнем і вже не сумні, не мертві, а живі, грайливі.

— Прозрів! Прозрів!

Мати впала на коліна й у нестямі простягла руки до ікони:

— Воістину чудотворна, воістину! Зглянулася на наше безталання...»

Григорій Квітка — багатогранна творча особистість. У 1812–1816 рр. був директором Харківського театру, керував танцювальним клубом, добре грав на флейті, фортепіано, поклав на музику чимало власних романсів, зокрема мелодійну «Кадриль», а його знаменитий «Марш» був надзвичайно популярним у роки війни з Наполеоном.

Сучасники розповідають про особливу роль Г. Квітки в прем'єрі п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка» у Харкові. Царська цензура не дала дозволу на постановку цього твору. Г. Квітка-Основ'яненко порадив М. Щепкіну схитрувати: призначити якусь іншу п'єсу, а перед спектаклем зіслатися на хворобу головного актора й просити замінити цю виставу на дозволену вже в Полтаві малоросійську оперу «Наталка Полтавка». Так у Харкові відбулася прем'єра знаменитої п'єси І. Котляревського.

Письменницьку діяльність Г. Квітка-Основ'яненко розпочав російськомовними творами. Особливу славу йому принесли прозові твори, написані українською мовою й видані в Москві в 1834 р. під заголовком «Малороссийские повести, рассказываемые Грыцьком Основьяненком». Він першим в історії української літератури утвердив оповідну манеру письма, за що Т. Шев-

ченко назвав його «батьком». Пізніше ці слова поширилися та закріпилися надовго: «батько української повісті» (*С. Єфремов*). За словами І. Франка, Г. Квітка — «творець людської повісті, один із перших того роду творців у європейських письменствах».

Г. Квітка-Основ'яненко помер *20 серпня 1843 р.* після тяжкої хвороби в *м. Харкові*, похований на *Холодній Горі*.

- 3.** Прочитайте короткий огляд творчої спадщини Г. Квітки-Основ'яненка та розкажіть, який твір вас найбільше зацікавив і чому (назва, сюжет, порушена проблема та ін.).

Г. Квітка-Основ'яненко розпочав літературну діяльність у сорокарічному віці. За 25 років творчої праці він написав російською та українською мовами майже 80 творів різних жанрів: фейлетони, листи, комедії, оповідання, романи, історично-художні нариси, літературно-публіцистичні статті.

Драматургія. Твір *«Шельменко-денщик»* — двомовна комедія, написана російською мовою, а головний персонаж Шельменко говорить по-українськи. Драматург створив захопливий сюжет про те, як хитрий слуга втручається в життя панів і пошиває їх у дурні.

«Сватання на Гончарівці» — перша п'єса серед «малоросійських опер» після *«Наталки Полтавки»* І. Котляревського. В основі сюжету — соціальний конфлікт: багач Кандзюба хоче одружити свого пришепелкуватого сина Стецька з Уляною, донькою Прокопа Шкурата й Одарки. У п'єсу органічно введені українські пісні, обряди та танці. Широке використання фольклору, обряду сватання, сцен народного життя надало комедії неповторного національного колориту. Музику до цієї опери написав композитор К. Стеценко.

Проза. Писати прозові твори російською мовою Г. Квітку-Основ'яненка надихнув неймовірний успіх земляка М. Гоголя. Але Г. Квітка вибрав свій шлях, створивши цікаві реалістичні повісті, романи з ознаками сентименталізму або гумористично-сатиричні: *«Пан Халевський»*, *«Жизнь и происхождения Петра Степанова, сына Столбикова»*, *«Ярмарка»*, *«Ганнуся»* та ін.

Поява творів українською мовою була обумовлена потребою, життям народу, розвитком національної культури, коли велися гострі суперечки про право на існування української мови та літератури. Пізніше, коли повісті письменника здобули визнання й славу, він зазначав: *«Щоб довести одному панові, який не вірив, що малоросійською мовою можна написати ніжне, зворушливе, я написав “Марусю”»*.

Україномовні твори Г. Квітки-Основ'яненка за способом зображення поділяють на дві групи: *сатирично-гумористичні* (*«Салдацький патрет»*, *«Конотопська відьма»*, *«Пархімове снідання»* та ін.) і *сентиментально-реалістичні* (*«Маруся»*, *«Сердешна Оксана»*, *«Козир-дівка»* та ін.).

Зауважте!

Творчість Г. Квітки-Основ'яненка високо оцінив П. Куліш. Автор *«Марусі»* належить до тих письменників, які «прикрасили б будь-яку літературу за вірністю

живописання з натури й глибиною сердечного почуття». Україна «ставить його поряд із найбільшими живописцями звичаїв і пристрастей людських». З літературних досягнень Г. Квітки П. Куліш виокремлює насамперед те, що він «нас увів у мужицьку хату», поставив за мету звеличити «внутрішній образ українського народу», що в його творах постає образ глибокоморального простолюдина. У цьому уособленні українського народу зосереджена висока суть загальнолюдських доблестей. Герой Квітиної повісті «Маруся» — простолюдин-українець, «людина в повному значенні слова... У всіх її поняттях і діях... уражає нас саме якась велич, у якій відчуваєш природну шляхетність натури людської».

4. Прочитайте повість Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся».

МАРУСЯ (1832)

*Повість
(Скорочено)*

(...) От як се було.

Наум Дрот був парень на все село, де жив. Батькові й матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні пів слова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водився, а до церкви? Так хоч би і маленький празник, тільки піп у дзвін — він уже й там: свічку обмінить, старцям грошенят роздасть і приньметься за діло; коли прочує яку бідність, наділить по своїй силі й світ добрий дасть. За його правду не оставив же його і Бог Милосердний: що б то ні задумав, усе йому Господь і посилав. Наградив його жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що, було, Наум не забажа, що не задума, Настя (так її звали) ночі не поспить, усюди старається, б'ється, достає, і вже зробить, і достане, чого мужикові хотілося. Поважав же і він її, скільки міг, і любив її, як свою душу. Не було меж ними не тільки бійки, та й ніякої лайки. Щодень хвалили Бога за Його милості.

В однім тільки була в них журба: не давав їм Бог діточок. Та що ж? Настя як здума про се, то зараз у сльози та в голос; а Наум перехреститься, прочита «Отче наш» — то йому й стане на серці веселіш, і пішов за своїм ділом чи в поле, чи на тік, чи у загороду або до батраків, бо був собі заможненький: було й воликів пар із п'ять, була й шкапа, були й батраки; було чим і панщину відбувати, і в дорогу ходити; була ж і нивка, одна й друга, ще дідівська, а третю він сам уже купив, так було йому чим орудувати.

Отим-то Настя, дивлячись на худобу, та й журилась: що кому-то воно, каже, після нас дістанеться? Не буде нам ні слави, ні пам'яті; хто нас поховає, хто нас пом'яне? Розтратять, що ми зібрали, а нам і спасибі не скажуть. А Наум їй, було, і каже: «Чоловікові треба трудитися до самої смерті; дасть Бог діточок — діткам зостанеться, а не дасть — Його воля святая! Він зна, для чого що робиться. Ніщо не наше, усе Боже. Достанеться наше добрее доброму — він за нас і на часточку подасть, і мисочку поставить, і старцям роздасть. А коли буде наслідувати недобрий — йому гріх буде, а нас усе-таки Бог Милосердний пом'яне, коли ми те заслужимо. Не журися, Насте, об худо-

В. Маковський.
Дівчина-українка.
1879 р.

бі: вона наша, а не ми її. Стережися, щоб вона тобі не перепинила дороги до Царства Небесного. Сатана зна, чим підштрикнути; молися Богу, читай «Ізбави нас од лукавого», то все гаразд буде».

Аж ось за отцевські й материнські молитви дав їм Бог і дочечку. Та й раді ж були обоє — і Наум, і Настя; таки з рук її не спускали. Коли ж, було, куди дитина побіжить — чи до сусідів, чи на вулицю, — то вже котрий-небудь, або батько, або мати, так слідком за нею й ходять. Та й що то за дитина була! Ще маленьке було, а знала й «Отче наш», і «Богородицю», і «Святий Боже», і половину «Вірую». А тільки, було, зачує дзвін, то вже ні заграється, ні засидиться дома й каже: «Мамо, піду до церкви, бач, дзвонять; грішка не йти; тату, дай шажок на свічечку, а другий — старцю божому подати». І в церкві вже не запустує і ні до кого не заговорить, та все молиться та поклони б'є.

От і виросла їм на віху. Та що ж то за дівка була! Висока, прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці — як тернові ягідки, бровоньки — як на шнурочку, личком червона, як панська рожа, що в саду цвіте, носочок так собі пряменький, з горбочком, а губоньки, як цвіточки розцвітають, і меж ними зубоньки — неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані. Коли, було, заговорить, то все так звичайно, розумно, так неначе сопілочка заграє стиха, що тільки б її слухав; а як усміхнеться та очицями поведе, а сама зачервоніється, так от неначе шовковою хусточкою обітреть смажніі уста. Коси в неї як смоль чорнії та довгі-довгі, аж за коліно; у празник або хоч і в неділеньку так гарно їх повбира, дрібушка за дрібушку та все сама собі запліта; та як покладе їх на голову поверх скиндячок вінком, та завітча квітками, кінці в ленти аж геть порозпуска; усі груди так і обнизані добрим намистом із червонцями, так що разків двадцять буде, коли й не більш, а на шиї... та й шия білесенька-білесенька, от як би з крейди чепурненько вистругана; поверх такої-то шиї на чорній бархатці, широкій, так що пальця, мабуть, у два, золотий єднус і в кольці зверху камінець червоненький... та так і сяє! Та як вирядиться в баєву червону юпку, застебнеться під саму душу, щоб нічогісінько не видно було, що незвичайно... уже ж пак не так, як городянські дівчата, що в панів понавчалися; цур їм! Зоґрішиш тільки, дивлячись на таких!

Не так було в нашій Марусі, Наумової та Настиної дочки, ось що я розкажую, а її, знаєте, звали Марусею. Що й було, то й було, та як прикрито та закрито, то й для дівчини чепурніш, і хто на неї дивиться, і хто з нею говорить, то все-таки звичайніш.

Сорочка на ній біленька, тоненька, сама пряла й пишнії рукава сама вишивала червоними нитками. Плахта на ній картацька, черчата, ще материнська — придана; тепер уже таких не роблять. І яких-то цвітів там не було? Батечку мій та й годі! Запаска шовкова, морева; каламайковий пояс, та як підперезеться, та

так рукою й обхватиш, — ще ж то не дуже й стягнеться. Хусточка в пояса мережована й вишитими орлами, і ляхівка з-під плахти тож вимережована та з китичками; панчішки сині, суконні, і червоні черевички. От така як вийде, то що і твоя панночка! Іде як павичка, не дуже по всім усюдам розгляда, а тільки дивиться під ноги. Коли із старшим себе зострілася, зараз низенько поклонилась і каже: «Здрастуйте, дядюшка!» або: «Здорові, тітусю!» І таки хоч би то мала дитина була, то вже не пройде просто, усякому поклониться й ласкаво заговорить. А щоб який парубок та посмів би її зайняти? Ну-ну, не знаю! Вона й не лягатиметься, і ні слова й не скаже, а тільки подивиться на нього так пильно, та буцім і жалібно, і сердитенько, — хто її зна, як-то вона там згляне, — так хоч би який був, то зараз шапку з голови схопе, поклонився звичайненько, і ні пари з уст не мовить, і відійде далш. О, там вже на все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж к тому тиха, і смирна, й усякому покірна.

На вулицю й не кажи, щоб коли з подругами пішла. Було, мати стане їй казати: «Пішла б, доцю, на вулицю: бач, тепер весна, вона раз красна. Пограла б з подруженьками в хрещика, пісеньок би поспівала». Так де ж! «Лучче я, — каже, — на те місце, упоравшись, та ляжу спати, ранше встану, заміню твою старість: обідати наварю й батькові в поле понесу. А на вулиці що я забула? Іграшки та пустота, та, гляди, станеться, хоч і не зо мною, хоч і аби з ким, яка причина, та опісля і страшно відвічати за те одно, що й я там була! Нехай їм виясниться, не піду!» А про вечорниці так і не споминай! Було, і других дівчат відводить та аж плаче та просить: «Будьте ласкаві, сестрички, голубочки, не ходіте на теє проклятеє зборище! Та там нема ніякогісінького добра; там усе зле та лихее! Збираються буцімто прясти, та замість того пустують, жартують та вчаться горілочку пити; від матерів курей крадуть та туди носять, та ще й таке там діється, що сором і казати. Чи мало ж то своєї слави загубили, ходячи на тую погань: от хоч би і Явдоха, і Кулина, і Пріська. Адже ж і піп-панотець не велить і каже, що гріх смертельний туди ходити. Та дивітеся ж і на мене: от я дома більш усіх вас напруду, чим ви ходячи».

Отак, було, говорить-говорить, то гляди, одна перестане ходити, далі друга, третя; а далі й зовсім мода перестане, щоб ходити. То й дякують добрі люди, а найбільше матері. А там опісля нечистий таки вп'ять силу озьме, підцюкне й потягне низку добру до погібелі.

Тільки, було, наша Маруся вряди-годи збереться до подруженьки на весілля в дружечки. Та й то не буде вона в суботу бігати з ними по вулиці та горло драти, мов скажена, як усі роблять; а прийде вже в неділеньку, посидить, пообіда, а як виведуть молодих надвір танцювати, вона тут чи побула, чи не побула, мерщій додому; розбіралася, роздяглася, давай піч топити та вечеряти наставляти, і вже мати за нею, було, ніколи не поспішиться.

Отак раз на клечальній неділі була Маруся у своєї подруги в дружках на весіллі й сиділа за столом. Проти дружечок, звичайно, сиділи бояри. Старшим боярином був із города парубок, свитник Василь. Хлопець гарний, русявий, чисто підголений; чуб чепурний, уси козацькі, очі веселенькі, як зірочки; на виду рум'яний, моторний, звичайний; жупан на ньому синій і китаєва юпка,

О. Кулаков. Весілля. 2010 р.

поясом з аглицької каламайки підперезаний, у тяжинових штанях, чоботи добрі, шкапові, з підковами. Як пришивали боярам до шапок квітки, то всі клали по шагу, хто-хто два, та й лакей із панського двора — і той п'ять шагів положив, що всі здивувалися, а Василь усе вижидав і в кишені довбався, а далі витяг капшучок, а там-таки дещо бряжчало, засунув пальці, достав та й положив на викуп шапки, за квітку, цілісінський гривеник!.. Як брязнув, так усі, хто був на весіллі, так і вжахнулися, а дружки аж співати перестали. А він собі й дарма: потряс патлами, та за ложку й став локшину доїдати, буцім тільки копійку дав.

От, сидючи за столом, як уже поприньмали страву, давай тогді Василь дівчат розглядати, що були в дружках. Зирк! І вздрів Марусю, а вона аж у третіх сиділа, бо старшою дружкою, скільки, було, її не просять, ніколи не хоче: «Нехай, — каже, — другі сідають, а мені й тут добре».

Став наш Василь і сам не свій і як там кажуть, як опарений. То був шутливий, жартовливий, на вигадки, на прикладки — поперед усіх: тільки його й чути, від нього весь регіт іде; тепер же тобі хоч би пів слова промовив: голову посупив, руки поклав під стіл і ні до кого нічирк; усе тільки погляне на Марусю, тяжко здихне й пустить очі під лоб.

Познімали страву та поставили горіхи на стіл. Дружечки зараз кинулись із боярами цятаться; щебечуть, регочуться, вигадують дещо проміж весільних пісеньок, а наш Василь сидить, мов у лісі, сам собі один: ні до кого не заговорить і нікуди не гляне, тільки на Марусю; тільки вона йому й бачиться, тільки об ній і дума; неначе увесь світ пропав, а тільки він із Марусею і зостався: ні до чого і ні до кого нема йому ніякого діла.

Що ж Маруся? І вона, сердешна, щось змінилася: то була, як і завжди, невесела, а тут вже притьмом хоче додому йти. Чогось-то їй стало млосно й нудно, і, як подивиться на Василя, так так їй його жаль стане! А чого, сама не зна. Хіба тим, що й він сидить такий невеселий. А ще найпуще, як один на одного разом зглянуть, так Марусю мов лихорадка так із-за плечей і озьме, і все б вона плакала, а Василь — мов у самій душній хаті, неначе його хто трьома кожуха-

ми вкрив і гарячим збитнем напува. От мерщій і відвернуться один від другого, і бачиться, і не дивляться, то й гляди, Василь тільки рукою поведе або головою мотне, то вже Маруся й почервоніла, і вп'ять іззирнуться меж собою. (...)

Маруся й Василь закохуються. Олена розповідає Марусі про Василя.

— (...) Він із города, він свитник, коли чула. Та що вже за завзятий! Уже де появиться, то всі дівчата коло нього. І танцювати, і жартувати, не узяв його біс. Та й красивий же! Бач, як вихиляється, за тин держачись! Спина так і гнеться, неначе молодий ясенок, а з виду як намальований: очі йому — як зірочки, а патли так і мотаються: бач — по-купечеському...

— Мабуть, ти його любиш, так тим і хвалиш, — ледве промовила Маруся, ховаючи очі в рукав, а сама як на вогні горіла від Олениних розказів.

— Потурай, що люблю! Пожалуй би, любила, так він на таких і не подивиться. Кажуть, що його хазяїн та хоче його в прийми узяти, а дочка красива й дуже багата. Він і сам має копійчину: адже ти бачила, що й за шапку та викинув аж гривеника; отак і усюди він робить. Уже якби не було...

Тут підбіг Денис і потяг Олену до танцю за рукав. Уже вона його й лаяла, і кулаччям у спину товкмачила, так нічого й не зробила: потяг і потяг. А їй пильно хотілось з Марусею посидіти та про парубків наговоритися.

Зосталася Маруся сама. Узяли її думки та гадки; а як згадала, що Олена казала, що його хазяїн та бере його в прийми й що віддає дочку, і красиву, і багату, та й зажурилася! Схилила головоньку на білуручку, а слізючки з очиць так і капотять! От обтерла їх хусточкою, закрилася рученькою та й дума: «Ох, лихо мені тяжке! Лучче б я його не бачила!.. Як то мені його забувати? Тим-то городянські дівчата... у них і парубки свої, не такі, як у нас, що ні на що дивитися... Піду швидше додому (а сама ні з місця), стану поратися, робити, то, може, і забуду! Так-то й забуду! Ох, доленько моя лихая!.. Тепер сих горішків ніде не подіваю, так при собі й носитиму, більш ні на що, тільки на пам'ять. Хоч би на сміх вони мені сказали...» Та, сеє думавши, потрясла в жмені горішки та голосно й промовила:

— Чи він мене любить? Чіт чи лишка?

— Чіт! І любить тебе від щирого серця! — обізвався Василь, що вже давно стояв біля неї і дивився на її смуту, та не знав, як зайняти.

— Ох, мені лишенько! — скрикнула Маруся й стрепенулася, як тая рибонька, ускочивши в ятір. — Хто такий? Про кого ви говорите? — пита й сама не знає, для чого й об чім.

— Той тебе любить... про кого... ти думала... — казав Василь, задихаючись від несміливості та з ляку, як почув, що вона має когось на думці.

— Та я... ні про кого... не думала... я так... — сказала бідна дівка та й злякалася гріха, що зроду вперше збрехала; а опісля й каже: — Хто б то мене й полюбив?..

— Марусю, Марусю! — каже Василь, тяжко, від серця здохнувши; та й вп'ять насилу дух перевів і каже: — Я знаю такого...

— Марусю, Марусю! А ходи сюди! — так кликнула її та ж Олена.

Маруся ні жива ні мертва! Злякалася того, що Василь став із нею говорити, та ще так голосно; а тут ще й то, що Олена бачить, що вона із чужим парубком розговорює, а опісля й сміятиметься їй; а що найбільш те їй було страшно, і жалко, і ніби досадно, що Василь каже про когось другого, що її любить; а їй би хотілося, щоб він їй сказав, що він сам її любить. От як злякалась, скочила з місця та й не може й ступити; а Олена, знай, її кличе: «Та йди сюди, ось-осьде я». А Василь теж став як укопаний і не знає більше, що й казати. На думці б то й багато дечого є, так язик не слухає, не пошевельнеш його; а тут ще, на біду, підслухав, що Маруся об комусь вже думає й що йому нічого тут убиватися, а тут ще Олена збила його з товку... От і стоять вони обое, сердешні, і не знають, на яку ступити, і чи йти їм куди, чи що робити? (...)

Дівчата домовляються на другий день іти до міста на базар.

(...) Ось вийшов і Василь із садка. Він добре чув, що Маруся з Оленою змовились укупі йти в місто, так він і не пішов уже додому в город, а в тім же селі, від города верстов із чотири, скитався всю ніч, і як стало світати, то він вже і беріг їх. Визиравши із садочка, побачив, що дві дівчини геть-геть відстали від прочого народу, тихенько ідуть собі й розговорюють; він зараз вгадав, що хто то йде, бо серце в нього тьохнуло й подало звістку; то він і пішов, буцімто в город, тихою ступою, похиливши голову, мов задумався; а у самого аж жижки трусяться, і дух йому захватує від радощів, що ще побачить Марусю та поговорить із нею.

От ідуть дівчата; Олена, як та сорока, скрегоче, що на ум збрече, а Маруся буцімто й слуха, та все про своє гадає... аж зирк!.. І пізнала свого Василя!.. Руки й ноги затрусилися, у животі похолонуло, і дух зайнявся, і сама ні з місця.

— Та йди-бо швидше! — крикнула до неї Олена. — Чого ти зопиняєшся? І так опізнилися.

— Та хто його знає, чи спіткнулася, чи що, — каже Маруся, сама ж ні з місця, хоч так би й летіла до Василя, як та голубка до голуба; бо вже й забула, що, мабуть, він не її любить, що він вже посватаний на хазяйській дочці... усе забула, а тільки того й бажа, щоб бути укупці зі своїм Василем.

От як почув Василь, що дівчата вже за ним гомонять, озирнувся до них, зняв шапочку, поклонивсь і каже:

— Добридень, дівчата. Боже вам помагай!

— Спасибі! Нехай і вам Бог помага! — сказали йому в один голос дівчата.

От їм і каже Василь:

— Чи не бігла проти вас яка собака?

— Цур їй, пек від нас! — каже Олена. — Ми її не бачили; хіба де бігла?

— Ось тутечки тільки перед вами кидалася на людей, — казав Василь, — то проженуть її, а вона відтіля забіжить, та й не знаєш, відкіля її і стеретися. Та така сердита, на всіх так і кидається. Так я отсе виломив собі коляку та йду й озираюся.

— Ох, лишечко, я її боюся. Вернімося, Марусю! — каже Олена.

— Не бійтеся, дівчатка; адже ви в город і я в город, то я з вами буду йти, а коли набіжить, то вас обороню.

— От за се спасибі! Тепер нам, Марусю, не страшно, — сказала Олена, а сама радієнька була, що з парубком буде йти всю дорогу.

Отак і пішли собі вкущі. (...)

Уже по дорозі додому Олена згадала, що забула забрати чоботи в шевця й повернулася в місто. Маруся з Василем залишилися самі. Хлопець освідчується Марусі в коханні. Наум Дрот не дає згоди на одруження, бо не хоче занастити життя своєї дочки, адже Василя мають забрати в рекрути. Василь прощається з Марусею та йде на заробітки.

(...) Аж ось двері — рип! — і Василь у хату. Маруся так і нестямилась і крикнула не своїм голосом: «Ох, мій Василечку!» — та й стала як укупана. Стара Настя теж зрадувалася, неначе бог зна чому, і кинулася до Василя і похристосувалася. От Наум бачить, що Василь із Марусею стоять і тільки поглядають він на неї, а вона на нього, неначе зроду вперше бачаться, от і каже їм:

— Чом же ви не христосуетесь?

А Василь і каже:

— Не смію, панотче!

— Чом не сміти? — каже Наум. — Закон повеліва христосуватися зо всяким, і хоч би із смертельним ворогом. Похристосуйтеся же по закону тричі, та нехай вас Бог боронить від усякої поганої думки! Тяжкий гріх у такому святому ділі думати лукаве!

От і похристосувалися гарненько.

Маруся кинулася до нього з розпросами:

— Де се ти, Василечку, був?..

— Знай-бо урем'я, — перебив її Наум, — одно що-небудь: або розговлятися, або говорити. Бог дав празник і паску свячену; дякуючи Бога Милосердного, треба розрешати без усяких хлопот і з веселою душею, а говорити будемо опісля. Сідайте лишень! Господи, благослови!

Стара Настя сіла за столом на лаві, а Маруся біля неї скраю, щоб ближче поратися, Василь сів на ослоні, старий на покуті, а батраки в кінці столу.

*М. Івасюк.
Козак з дівчиною
біля криниці. 1901 р.*

От, перехрестившись, Наум і, прочитавши тричі «Христос воскрес із мертвих», зараз відрізав паски свяченої і положив перед усяким по куску. Покуштувавши її бережно, щоб крихот не розсипати під стіл, усяк перехрестивсь і сказав: «Спасибі Богу Милосердному! Дай, Боже, і на той год діждать!» Тут же прийнялися за печене: поїли баранця, поросятини; а кісточок під стіл не кидали, а клали на стіл, щоб опісля покидати в піч. Далі їли ковбасу, сала кусочками нарізали, крашанок облупили й порізали на тарілочки. От, сеє скінчивши, Маруся все прибрала й із стола теж бережно змела й усі крихти, і кісточку, і лушпиння з яєць повкидала в піч, та тогді вже стала подавати страву.

Старий Наум випив чарку горілки перед обідом, а Василь не став, бо, каже, ще не починав її пити. От і подали борщ, а далі яловичину, покришили на дерев'яній тарілочки, посолили та й їли — уже звісно, що не по-панськи, бо виделок не водиться, — пальцями. Опісля подали юшку з хляками, печене було — баранина, а там молочна каша та й годі, більш і нічого.

Маруся чи їла, чи не їла: їй лучче усяких розговин — опріч празника святого — те, що Василь вернувся і жив, і здоров. Захилившись за матір, щоб батько не бачив, як ясочка, дивилася на свого Василечка, а сама будто ложкою достає з миски, аби б то неначе і вона їсть. Куди їй уже їсти! У неї одно на думці, як і у Василя! Так той уже через силу їв, бо біля Наума сидів і не можна було йому злукавнувати, щоб хорошенько подивитися на свою Марусю.

Пообідавши та подякувавши Богу й батькові з матір'ю, як поприбрала все Маруся, от Наум і каже:

— А в нас новий дяк сьогодні Апостола читав.

Настя зараз і питається:

— А хто такий і відкіля?

— Осьде він, пан Василь, — сказав Наум та й всміхнувся.

— Хіба ж Василь письменний, щоб йому Апостола читати? — спитала Настя; а Маруся так уха й насторожила, щоб чути усе, що будуть говорити.

— Був неписьменний, а тепер Бог йому розум послав, а як і що — я й сам не знаю. Розкажи мені, зділай милость, Василю, як се тобі світ відкрився? Се мені навдивовижу: ще й году нема, як ти пішов від нас, а навчився письма й співати вмієш, як і сам дяк. Де ти побував?

— Я, дядьку, не був дуже далеко, — став розказувати Василь. — От як ви мені відкрили світ і розтолкували мені, що й я буду пропащий і чужий вік заїм, коли не знайду за себе найомщика, то думав-думав і трохи з ума не зійшов. Правду ви казали, що за гроші вісімдесят рублів, що я від хазяїна брав? Тільки що на одежу. Що ж тут мені було робити? Як то Бог послав на думку: піти до купців, у них хороший заробіток. Прийшов я до залізняка: він мене трохи знав, розказав йому все своє лихо. Він, подумавши, прийняв мене за п'ятдесят рублів на год із тим, що коли буду у своїм ділі справний, то він мені й більш прибавить, і усе буде прибавляти, бачивши моє стараніє. Я зрадувався, почувши, що більше нічого не треба, щоб гроші заробити, як тільки бути чесним і своє діло, не лінуючись, справляти. З товаришами, хоч усе й москалі були, зараз поладнав. Тільки бачу, що вони всі письменні й хто більш чого зна, більш

получа жалування. От як сів, як сів... і правду вам, дядюшка, скажу, що ніч і день вчивсь, і Бог мені дарованіє послав; і те таки правду сказати, що нашого братчика куди не піткни — хоч у науку, хоч у яке ремесло, — то з нього путь буде; не пропащі за нього гроші. Ото я від Спасівки та до Різдва вивчився читати і церковне, і гражданське, писати потроху вмію, цихвіру знаю і на щотах хоч тисяч десять пудів уродздріб на хвунти, не помиляючись, положу; хурциків розщитаю і хазяйського добра гляджу як ока, щоб і копійка нігде даром не дівалася. Товариші, знаєте, охотники на криласі співати замість півчеської; от і мене, як побачили, що голос є, то й привчили трохи. Поки себе не поставив на путь, не йшов до вас, дядюшка; і як не тяжко мені було, не бачивши Марусі, та, пам'ятаючи ваше слово, сам себе морив і не ходив сюди. І тож таки, що хазяїн, знавши мою чесність, посилав мене не за великими ділами по маленьких ярмарках; а після Хрещенія посилав уже й дальш, і я тільки що перед празником оце привіз йому немалу суму грошей. Як же він мене потішив добрим словом і розвів мою тугу, то я вже певно й прийшов до вас на празник, а щоб ви увірилися, що я не зледащів, от і став я на криласі співати й Апостола прочитав.

Наум, вислухавши його, не стерпів та аж поцілував його у голову й дума: «Що за премила дитина! Недаром його люблю! Такий не пропаде». Далі й пита:

— Скільки ж ти жалування получаєш тепер?

— Жалування не щот, — каже Василь, — аби б стало на одежу, а те важніш усього, що хазяїн, знавши мою нужду, чого я боюся й через що ви не віддаєте за мене Марусі, сам хлопоче об мені: тепер посила мене з хурою в Одесу, а відтіля піду в Москву й на заводи та тільки вернуся сюди к Пречистій, а він мені сискає найомщика, каже, хоч п'ятсот рублів потеряю; увосени, як скажуть набор, сам і віддасть, а гроші, каже, будеш одслужувати.

— Нехай тобі Бог помага! — сказав Наум; а далі, подумавши, і каже: — Чого ж більше думати? Присилай у вівторок, післязавтра, людей, бери рушники; і тобі веселіше буде в дорозі, і Маруся тут світом не нудитиме. Тепер нічого боятися. Се вже певно, що ти найомщика поставиш. Дасть Бог, вернешся, увосени й весілля.

Не можна й розказати, як зраділи і Василь, і Маруся! Зараз кинулися аж до ніг батькових, і цілують їх, і руки йому цілують, і самі обнімуться, і знову до нього кинуться, і дякують йому, то до матері, то до матері, то вп'ять до нього, і не тямлять себе, і що робити, не знають.

Довго дивився на них Наум, та все нишком сміється, та дума: «То-то діти!» Далі й каже:

— Годі ж, годі! Пустіте ж мене; ми ляжемо із старою спати, бо всю ніч стояв на одіянії, аж поки Христа дочиталися; а ви хочете — дома сидіть або гуляти йдіте до колисок; та тільки самі не качайтеся, бо гріх для такого празника із сею пустотою возитися.

Як уже той день у Василя та в Марусі було, нам нужди мало, бо, звісно, чи ходили, чи сиділи, а усе об одним говорили: як одне без одного скучали, коли, що і як думав; як ні думано, ні гадано вони побачилися; яка ще радість буде, як уже посватаються, — отаке все говорили, та голубилися, та милувалися.

Отже, і вітторок настав. До вечора стали дожидати старостів: прибрали хату, засвітили свічку перед богами; старі нарядилися, як довг велить, а що Маруся прибралася, так вже нічого й казати. От постукали і раз, і вдруге, і втретє, і ввійшли старости, і подали хліб, і говорили старости законні речі про куницю, як і поперед сього було.

Зараз Наум — а раденький же такий! — і каже, буцімто із серцем:

— Та що се напасть така? Жінко! Що будемо робити? Дочко, а ходи сюди на пораду!

Маруся, вийшовши з кімнати, засоромилася — Господи! — почервоніла, що твій мак, і, не поклонившись, зараз стала біля печі та й колупа її пальцем.

От Наум і каже:

— Бачите, ловці-молодці, що ви наробили? Мене з жінкою смутили, дочку пристидили, що скоро піч зовсім повалить, мабуть, дума тут більш не жити! Гай-гай! Так ось що ми зробимо: хліб святий приймаємо, доброго слова не цураємося, а щоб ви нас не порочили, що ми передержуєм куницю та красної дівиці, так ми вас пов'яжемо й тогді все добре вам скажемо. Дочко! Прийшла й наша черга до прикладу казати: годі лишень піч колупати, а чи нема чим сих ловців-молодців пов'язати?

Ще не час було Марусі послухати — знай, колупа.

От вже мати їй каже:

— Чи чуєш, Марусю, що батько каже? Іди ж, іди та давай, чим людей пов'язати. Або, може, нічого не придбала та із сорому піч колупаєш? Не вміла матері слухати, не вчилася прясти, не заробила рушників, так в'яжи хоч валом, коли і той ще є.

Пішла Маруся в кімнату й винесла на дерев'яній тарілочці два рушники довгих та мудро вишитих, хрест-навхрест покладених, і положила на хлібові святому, а сама стала перед образом та й вдарила три поклони, далі отцю тричі поклонилася в ноги й поцілувала в руку, неньці так же; і, узявши рушники, піднесла на тарілочці перше старшому старості, а там і другому. Вони, уставши, поклонилися, узяли рушники й кажуть:

— Спасибі батькові й матері, що своє дитя рано будили й доброму ділу вчили. Спасибі й дівочці, що рано вставала, тонко пряла й хорошенькі рушнички придбала.

Пов'язавши собі один одному рушника, от староста й каже:

— Робіть же діло з кінцем, розвідайтеся з князем-молодцем: ми, приведені, не з-так винуваті; в'яжіте приводця, щоб не втік із хати.

От мати й каже:

— Ану, доню! Ти ж мені казала, що на те по п'ятінкам заробляла,

В. Маковський. Дівич-вечір. 1882 р.

щоб шовкову хустку придбати та нею пеню зв'язати. Тепер на тебе пеня напала, що не всіх пов'язала.

Винесла Маруся замість хустки шовковий платок, красний та хороший, як сама.

Наум їй і каже:

— Сьому, дочко, сама чіпляй, за пояс хустку затакай, та до себе притягай, та слухай його, та шануй; а тепер його й поцілуй.

От вони й поцілувалися, а Василь і викинув Марусі на тарілку цілкового.

Після сього староста звелів посватаним, щоб кланялися перш батькові в ноги тричі; а як поклонились утретє та й лежать, а батько їм і каже:

— Гляди ж, зятю! Жінку свою бий і вранці, й увечері, і встаючи, і лягаючи, і за діло, і без діла, а сварися з нею поусякчас. Не справляй їй ні плаття, ні одежі, дома не сиди, таскайся по шинках і по чужих жінках, — то з жінкою в парці й з діточками якраз підете в старці. А ти, дочко, мужичку не спускай і ні в чім йому не поважай; коли дурний буде, то поїде в поле до хліба, а ти йди в шинок, пропивай останній шматок; пий, гуляй, а він нехай голодує; та і в печі ніколи не клопочи; нехай паутинням застелеться піч, от вам і вся річ. Ви не маленькі вже, самі розум маєте, і що я вам кажу і як вам жити, знаєте.

А староста й крикнув:

— За таку науку цілуйте, діти, батька в руку! (...)

Далі описано обряд сватання з піснями й приказками.

(...) Сяк-так Василь насилу вирвався від старих, а Маруся пішла його провжджати. То було на самі проводи, і треба було через кладовище йти, де на гробах у той день усі поминають своїх родичів. От Маруся взяла й мисочку, щоб і своїх пом'янути. Положила курку варену, три в'язки бубликів, буханець, два книша та зверху п'ятаковий медяник, та взяла материну калитку з грішми, щоб старцям подати; а Василь теж із нею ніс у хустці аж три десятки крашанок.

Прийшли на гроби, аж панотець уже й там і збирається правити панахиду. Маруся поставила до гурту і свою мисочку, і граматку батюшці подала, щоб пом'янув її родичів.

Маруся, смутна й невесела, усе молилася та, знай, поклони била; як же заспівали дяки «ні печалі, ні воздыханія», так вона так і захлипала та й каже:

— Як ти вернешся, Василечку, то, може, мене на сім кладовищі будеш так поминати.

Василь аж здригнувся після такого слова й хотів її зупинити, щоб викинула таку думку з голови, так і в самого сльоза так і б'є, а на серці туга така пала, що йому дух так і захватує; і сам не зна, від чого йому се так є.

Одслужили панахиду, подала Маруся мисочку панотцеві, а старців божих обділила крашанками й грішми за Царство Небесне померших. Посідали люди на гробах трапезувати й поминати родичів, а Марусі вже не до того: Василь ледве промовив, що вже пора йому йти до хазяйства.

Батечки, як заголосить Маруся, та так і повисла йому на шию! Вицілувала його... що то? І в вічі, і в лоб, і в щоки, і в шию... далі, неначе хто її направив, разом покинула його, очиці засяяли, то була блідна, а тутечки почервоніла та так голосно, ніби не вона, сказала Василеві не зопиняючись:

— Василю! На кладовищі мене покидаєш, на кладовищі мене й знайдеш! Поминай мене, не вдавайся у тугу... прощай на віки вічні!.. Там побачимось!

Сее сказавши, не озираючись, пішла додому швидко, ступаючи так легесенько, неначе й до землі не доторкається. А Василь? Неначе грім біля його вдарив! Стоїть як укопаний... Далі дуже тяжко здохнув, підняв очі до Бога, перехрестився, ударив поклон і, припавши на те місце, де стояла Маруся, цілував землю замість її, боячись і самої думки об тім, що сказала йому Маруся, а далі промовив:

— Господи Милосердний! Нехай я один усі біди перетерплю, нехай я вмру, тільки помилуй мою Марусю! Дай нам пожити на сім світі, а втім — як Твоя воля свята! — та й пішов тихою ступою до господи.

Чи давно наша Маруся була веселенька, як весіння зоренька, говорлива, як горобчик, проворна й жартовлива, як ластівочка, а тепер точнісінько як у воду опущена. Говорити — мало й говорить; сяде шити, то чи стібнула голкою, чи ні, чи виведе нитку, чи ні, а зараз і задумається, і рученята посклада; піде в огород полоти, стане над грядкою та хоч цілий день стоятиме, нічого не зробивши, поки мати її не покличе; приставить обідати, то або в нетоплену піч, або забуде чого положити, або все в неї перекипить, що й їсти не можна; та до того довела, що — нічого робити! — узялась мати вп'ять сама поратися! Часто гримав на неї батько й ласкою уговорював, щоб не журилася, щоб у тугу не вдавалася, що туга з'їсть її здоров'я, зачакне, занедужа, і який одвіт дасть Богу, що ні найлуччу милость Божу — здоров'я, не вміла зберегти й занастила овсі. Що ж? Тільки її і речей:

— Таточку, батечку, і ти, матінко ріднесенька! Що ж мені робити, коли не можу забути свого горя! Не можу не думати про свого Василечка! Світ мені немилий, і ніщо не розвеселяє. Серце моє розривається, дивлячись на вас, що ви об мені убиваєтеся, та що буду робити! Я й сама своїй тузі не рада; тільки в мене й думки: де то тепер мій Василь? Знаю, що час, що день, він від мене — усе дальше; от мене туга й душить! Не ворухте мене, не займайте мене, неначе ви й не бачите нічого; не розважайте мене: мені неначе легше, як я журюся вволю та ніхто мені не міша!

Порадившись між собою, старі дали їй волю: нехай, кажуть, як собі зна, так із собою і робить. Наділив її Бог розумом, вона й богобоязлива, і богомольна, так її Отець Милосердний не оставить. Нехай поступа, як зна!

Ще з того дня, як проводила Василя, не надівала Маруся ніякої скиндячки, ніякої стрічки; як пов'язала голову чорним шовковим платком, так і пішло — усе чорний платок та й годі! То охоча була по неділях і по празниках до церкви ходити, а то й у будень, коли почує, що дзвонять, то мерщій і йде. Що божий день — любиме місце, куди, було, ходить, се у бір на озера, де з Василем уперше ходила; сяде там під сосонкою, розгорне платок, що

Василь їй залишив, дивиться на нього, та свої горішки пересипа в руці, та їй поплаче... Тільки ж що почне вечоріти, вона вже їй сидить на призьбі їй вигляда вечірньої зіроньки... Блисне вона... тут Маруся зараз і стане така рада, така рада, що не то що! «Онде мій Василь! — сама собі розмовляє. — Він дивиться на свою зірочку їй знає, що їй я дивлюся!.. Отак блистять і його очіці, як, було, біжу йому назустріч...» І вже тут її хоч клич — не клич, хоч що хоч роби, а вже ні з місця не піде їй очей від зірки не зведе, аж поки вона зовсім не знайде; тоді тяжко здохне їй скаже: «Прощай же, мій Василечку! Ночуй із Богом і вертайся швидше до твоєї бідної Марусі». Увійшовши ж у хату, перецілує усякий горішок і платок разів сто поцілує та, згорнувши, приложить до серця, та так і заночує; а вже їй не кажи, щоб спала добре, як треба!

Сяк-так, то з журбою, то з тугою, промаячила Маруся до Спасівки; а в Спасівку, на Пречисту, казав Василь, буде неодмінно. Хоч і не зовсім Маруся повеселішала, та все-таки неначе стала потроху оживати. Вона їй дома порається, вона їй з батьком у поле чи громадити, чи жати; бо вже їй Наум, дивлячись на неї, що вона стала розважатися, і собі повеселішав і дума: «Слава Тобі, Господи! Ще тільки Спасівка наступа, а вже Маруся зовсім не та, як знову народилася; туж-туж і Василь буде; тоді вдарю лихом об землю, мерщій справлю весілля, та їй нехай собі живуть». От коли куди їде на хазяйство, то їй дочку бере із собою, щоб її краще розважити. Коли ж вона часом зостанеться дома, то, попоравшись, їде у бір за грибами; та таки так сказати, що день за день і стала вп'ять і до роботи проворненька, і в усякім ділі моторніша, і що в Бога день, то все веселіша, усе розщитує: «От Пречиста недалеко, от-от Василь повернеться». (...)

Маруся, збираючи в лісі гриби, потрапляє під зливу, застуджується їй раптово помирає (за день до повернення Василя).

(...) Справляли Наум і Настя вп'ять і третини, і дев'ятини, і полусорочини, і сорочини, як треба по-християнськи... І що то за обіди були! На все село. Багато їй старцям милостини подавали. Василя ж не було та їй не було! І слух об нім запав! Найбільш журився за ним Наум, боячись, щоб він сам собі не заподіяв смерті. Сумуючи об сім, частенько плакав, а рано і вечір молився за нього Богу, щоб його сохранив і на розум навів, і привів би його до нього, щоб було кому їх доглядіти.

Уже їй год минув після Марусі. Старі відпоминали її як треба, і попам заплатили за сороковусти, що наймали аж у трьох церквах, а в четвертім монастирі їй дякам за Псалтир, що шість неділь, поки Марусина душа літала круг її гроба, читали над ним. Стара Настя журиться, неначе сьогодні поховала дочку, а Наум усе тільки її розважає і каже:

— Що ж робити? Молися Богу! Перетерпимо тут — буде добре там! Його свята воля! От Василя мені жалчіш, що — не дай Боже! — чи не пропав він і з тілом, і з душею. (...)

Через два роки до Насті їй Наума прийшов чоловік із міста, який розповів, що бачив там Василя, який постригся в ченці. Тяжко переживаючи втрату, він згодом помер.

5. Опрацюйте літературно-критичний матеріал до повісті.

За жанром «*Маруся*» — соціально-побутова й сентиментально-реалістична повість. У ній зображено життя українського селянства, працю, побут, звичаї українського народу (тема твору).

За основу сюжету повісті взято історію ідеального кохання сільської дівчини Марусі та міського хлопця Василя. Батько відмовляється віддати єдину доньку за сироту Василя: окрім того, що хлопець бідний, його ще й записано в рекрути. Парубок іде на заробітки, аби відкупитися від солдатчини. Якось під час бурі Маруся застудилася й згодом померла. Повернувшись із заробітків та не заставши Марусі живою, Василь іде в монастир і з горя невдовзі помирає.

У повісті багато позасюжетних елементів: українські народні звичаї, обряди — весілля, сватання з усталеним текстом, емоційними піснями, дотепними примовками. Уражає сцена похорону, народні голосіння в устах батьків виписані з етнографічною точністю. Майстерно змальовано в традиціях сентименталізму чудові пейзажі української ночі, елегійна картина ранку, що стали взірцем для багатьох поколінь письменників.

Композиція повісті відповідає різким змінам сюжетної лінії. Повість не поділяється на глави. Умовно в ній можна визначити три частини: позасюжетний вступ (роздуми автора про сенс життя людини), сюжет, моралізаторські висновки (епілог із повчальними настановами).

Герої твору уособлюють високі морально-етичні якості простої людини. Усіх їх автор наділяє ідеальними рисами: чесність, порядність, повага до батьків, працьовитість, віра в Бога. Ось як автор описує *Наума Дрота* в експозиції повісті: «*Наум Дрот був парень на все село, де жив. Батькові й матері слухняний, старшим себе покірний, меж товариством друзяка, ні пів слова ніколи не збрехав, горілки не впивавсь і п'яниць не терпів, з ледачими не водився,*

а до церкви? Та хоч би і маленький празник, тільки ніп у дзвін — він уже й там: свічку обмінить, старцям грошень роздасть і приньметься за діло; коли прочує якусь бідність, наділить по своїй силі й совет добрий дасть». Цього ідеального героя Господь наградив *Настею* — «*жінкою доброю, роботящою, хазяйкою слухняною; і що, було, Наум не забажа, що не задума, Настя (...) ночі не поспить, усюди старається, б'ється, достає і вже зробить і достане, чого мужикові хотілося».*

Не менш ідеальними рисами наділено і їхню дочку *Марусю*: «*на все село була і красива, і розумна, і багата, звичайна, та ще ж до тому тиха, і смирна, й усякому покірна».* Дівчина з великою шаною ставиться до батьків та односельців, її працелюбність

І. Гончар. В городі. 1974 р.

і покірність уражають. Коли мати радить доньці піти погуляти з подругами, вона відповідає: «*Лучче я (...) на те місце, упоравшись, та ляжу спати, раніше встану, заміню твою старість: обідати наварю й батькові в поле понесу. А на вулиці, що я забула?*»

Василь — «*та що вже зазавзятий! Уже де появиться, то всі дівчата коло нього. І танцювати, і жартувати, не узяв його біс. Та й красивий же!*» Заради своєї коханої Марусі він готовий на все: навчається читати й писати, іде на заробітки, а коли повертається, то не витримує втрати милої та із часом помирає. В образі Василя найяскравіше втілено риси сентименталізму: психологічний стан закоханого хлопця, віщування серця під час прощання пари на кладовищі, переживання смерті коханої, добровільний відхід від мирського життя.

Горе, що спіткає Василя та Марусю, здатне розчулити будь-яке серце. Саме таке завдання ставили перед собою сентименталісти. За *стильовими ознаками* — це *сентиментально-реалістична повість*.

6. Прочитайте відомості з теорії літератури й розкажіть, які з названих літературних ознак сентименталізму наявні в малярських творах, що вміщено на початку розділу (с. 100).

Теорія літератури

У світовій літературі **сентименталізм** виник у другій половині XVIII ст. й замінив класицизм як його заперечення: замість королів, лицарів та імператорів героями / героїнями творів стали вихідці з низів — селяни й ремісники; поглиблюється зв'язок з усною народною творчістю. Для *сентименталізму* характерні такі ознаки:

- підвищений інтерес до людських почуттів, співчутливий тон розповіді, який змушує розчулитися та плакати над долею героїв;
- проста композиція твору, у якій сюжет розгортається послідовно;
- герої / героїні ідеальні, наділені зовнішньою та внутрішньою красою, позбавлені негативних рис;
- персонажі з простого народу;
- змалювання побуту та звичаїв простих людей, акцент на їхній моральній вищості над панами;
- нездоланні перешкоди на шляху закоханих;
- увага до описів природи;
- наявність пророчої деталі чи епізоду, що натякає на трагічний кінець;
- дуже часто смерть героя / героїні від стихійного лиха, хвороби, нещасного випадку.

Г. Квітка-Основ'яненко теоретично осмислив і практично застосував у власній художній творчості новий на той час літературний напрям — *просвітительський реалізм*: «Пиши про людей, бачених тобою, а не вигадуй характерів небувалих, неприродних, дивних, диких, жахливих».

7. Виконайте завдання.

1. За жанром «Маруся» —

А роман
Б новела

В повість
Г оповідання

2. Установіть відповідність між героєм / героїнею та їхньою реплікою.

Герой / героїня твору	Репліка
1 Наум Дрот	А «На кладовищі мене покидаєш, на кладовищі мене й знайдеш!»
2 Настя	Б «Віддайте нашому князю куницю, вашу красную дівицю!»
3 Маруся	В «...як прийде набор, то, певно, тобі лоб забриють, бо ти сирота, за тебе нікому заступитися...»
4 Василь	Г «У нас іде по-божому та по-старосвітськи: він мені закон, а не я йому».
	Д «...я вас спроводжу аж додому, щоб оборонити вас від собаки...»

3. Установіть відповідність між подією та сюжетним елементом.

Подія	Сюжетний елемент
1 знайомство Василя з Марусею на весіллі	А експозиція
2 прощання закоханих на кладовищі	Б зав'язка
3 смерть Марусі	В розвиток дії
4 смерть Василя	Г кульмінація
	Д розв'язка

4. Стисло перекажіть сюжет повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся».
5. Яка тема й основна ідея повісті «Маруся»? Які проблеми порушено у творі?
6. Які позасюжетні елементи наявні в повісті «Маруся»? Наведіть приклади з твору.
7. Чим образи Марусі та Наталки Полтавки з однойменних творів Г. Квітки-Основ'яненка й І. Котляревського подібні?
8. Назвіть ознаки сентименталізму. Наведіть до кожної з них приклади з повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся».
9. У чому полягає новаторство Г. Квітки-Основ'яненка?
10. Прокоментуйте вислови П. Куліша про Г. Квітку-Основ'яненка (див. рубрику *Зауважте*).

11. Випишіть із повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» по 2–3 епітети, порівняння, персоніфікації, слова із зменшено-пестливими суфіксами в зошит. Які з них позначені фольклорним впливом?
12. Висловте свої міркування, що змінилося, а що збереглося в стосунках закоханих, у ставленні дітей до батьків за майже 200 років — від часу, зображеного в повісті «Маруся», до сьогодні.

8. Виконайте домашнє завдання.

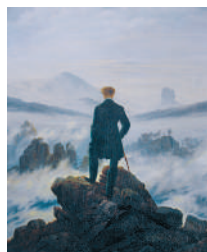

Знайдіть у повісті Г. Квітки-Основ'яненка портрети Марусі й Василя, випишіть їх у зошит.

ЛІТЕРАТУРА УКРАЇНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ

1. Розгляньте репродукції картин і виконайте завдання.
 - A. Розкрийте лексичне значення слова *романтика*.
 - B. Що романтичного ви помітили в цих роботах?
 - B. Чи використано елементи українського національного колориту в картині українського художника? Якщо так, то в чому вони виявляються?

Д. Ф. Каспар.
Мандрівник над морем туману

І. Айвазовський.
Буря. 1872 р.

А. Куїнджі. Ночне.
1905–1908 рр.

2. Прочитайте відомості з теорії літератури та випишіть визначення терміна «романтизм» та його ознаки в зошит.

Теорія літератури

Романтизм — це художній напрям у літературі й мистецтві, який виник наприкінці XVIII ст. в країнах Західної Європи, а в Східній Європі розвинувся на початку XIX ст. Цей напрям став запереченням класицизму.

Український романтизм виник під впливом творчості європейських письменників-романтиків: В. Скотта, Дж. Байрона, П. Б. Шеллі (*англійська література*), Ф. Шиллера, Г. Гейне, Й. В. Гете (*німецька*), В. Гюго (*французька*), П. Й. Шафарика, В. Ганки, Я. Коллара (*чеська*), А. Міцкевича, Ю. Словацького (*польська*), Ш. Петефі (*угорська*), В. Жуковського, О. Пушкіна, М. Лермонтова (*російська*).

Осередком поетів-романтиків став Харків. Великий внесок у становлення нової літератури в Західній Україні зробили представники «Руської трійці» — **Маркіян Шашкевич, Іван Вагилевич, Яків Головацький**. Гасло їхньої діяльності — «іти в народ, учитися в нього мудрості». Альманах «Русалка Дністровая», який вони впорядкували, став, за висловом І. Франка, «свого часу явищем наскрізь революційним». «Руська трійця» вважала фольклор історично правдивим відображенням життя народу, вираженням його внутрішнього світу. У *романтичному* стилі автори відображали героїчне минуле України.

Український романтизм мав і свої істотні особливості. На ранньому етапі утвердився фольклорний (або народний) романтизм із такими ознаками:

- незадоволення реальним життям, зосередження уваги на розкритті внутрішнього світу людини;

- поєднання просвітительських і романтичних ідейно-естетичних засад;
- ідеалізація патріархальних відносин, людських почуттів, наявність релігійної свідомості;
- посилення уваги до проблеми літературної мови, національно-історичної тематики;
- особливо тісний зв'язок із фольклором (сюжет, герої, художні засоби, стилістичні фігури);
- наявність символів, антитез, персоніфікацій, метафор для вираження тужливих настроїв;
- піднесена, емоційна, насичена яскравими народнопоетичними засобами художньої виразності мова.

Герой у творах романтизму має такі особливості:

- ліричний герой перебуває в гармонії з природою, у центрі — незвичайні, часто фантастичні обставини;
- романтичний герой пов'язує свою долю з долею народу, з боротьбою за національну незалежність;
- це люди сильної волі, мужні, духовно багаті (часто це самотня, але сильна особистість, яка протистоїть жорстокому світу).

У цей період особливо посилювався інтерес до дослідження фольклору після виходу у світ великої кількості різножанрових збірок усної народної творчості українців і фольклористичних наукових праць, адже, за словами М. Гоголя, «пісня для України все: і поезія, й історія, й батьківська могила».

- 3.** Прочитайте літературно-критичний матеріал про поетів-романтиків і виконайте завдання.

ПОЕТИ-РОМАНТИКИ

Харківська школа романтиків була найчисленнішою. Її представники — І. Срезневський, Л. Боровиковський, А. Метлинський, М. Костомаров, О. Корсун, Й. Бодяньський, О. Афанасьєв-Чужбинський, П. Гулак-Артемівський, В. Забіла, М. Петренко — збагатили українську літературу різножанровими творами. Серед них значного поширення й популярності набула *романсова лірика*, а також *лірика особистої журби* (елегії, послання, посвяти, медитації). У цих ліричних жанрах якнайповніше було розкрито внутрішній світ людини, її душевні переживання, настрої смутку, меланхолії.

В. Забіла

Віктор Забіла (1808–1869) народився *на хуторі під Борзною, що на Чернігівщині*, у поміщицькій родині. Навчався в Ніжині, служив у Київському драгунському полку. Після відставки повернувся жити на хутір.

З творчого доробку поета-романтика, який налічує майже 40 творів, за життя письменника було опубліковано лише 5, зокрема його знаменитий *«Соловей» («Не щебечи, соловейку...»)*.

Ця поезія у формі уявного монологу ліричного героя із соловейком оспіває не згасле до кінця життя кохання, його страждання через втрату милої дівчиноньки. Протиставний паралелізм розкриває мотив приреченості на страждання в коханні, в особистому житті: «...*Ти щасливий, спарувався / І гніздечко маєш! / А я бідний, безталанний, / Без пари, без хати...*»

Через образ природи (особливо соловейка), на тлі якої змальовано стан душі юнака, посилюється психологізм твору.

Для вірша «Соловей» характерні народнопоетичні образи-символи, змальовані більшою чи меншою мірою і в інших творах поетів-романтиків: *соловейко, зоря, ніч, гніздечко, тісня, серце, пугач*.

Багата мова, наспівний ритм, близькість поезики до народної пісні, глибокий ліризм твору В. Забіли «Соловей» сприяли тому, що він став улюбленим народним романсом «Не щечечи, соловейку...», який прикрашає репертуар багатьох усесвітньо відомих співаків.

Михайло Петренко (1817–1862) народився в м. *Слов'янську Харківської губернії* (тепер Донецька обл.). Закінчив юридичний факультет Харківського університету. Потім працював чиновником. Останні роки життя пройшли на Харківщині.

М. Петренко

Із спадщини М. Петренка збереглося майже 20 поезій, написаних протягом нетривалої творчої діяльності митця. Найвідоміший його твір — поезія «**Небо**» («**Дивлюсь я на небо...**») — покладений на музику Людмилою Александровою, випускницею Варшавської консерваторії, дочкою харківського поета й

військового лікаря Володимира Александрова. Вірш набув широкої популярності як українська народна пісня літературного походження.

Тема недолі, нарікання на життя, незадоволення земним буттям, бажання заховатися від сирітського горя — усім цим наповнений вірш. Тут переважають мотиви втечі від реалій, пошуку щастя. Ліричний герой, самотній сирота, скаржить на долю, для якої він *чужий, змалку нелюбий, наймит, хлопцюга прибудний*. Риторичні фігури («*Чому мені, Боже, ти крилець не дав?*», «*Хіба ж хто кохає нерідних дітей?*»), тавтології («*Чужий я у долі, чужий у людей*»), розлогі метафори підкреслюють приреченість на самотність.

Герой поезії є частиною природи й прагне злитися з нею, поривається до неба, хоче втекти від земних буднів: «*Я б землю покинув і в небо злітав! / Далеко за хмари, подальше од світу, / Шукать собі долі...*»

Тугу за гармонією реального життя й ідеалу, їхню несумісність автор передав через народнопоетичні образи-символи, характерні для романтизму: космічні символи (*небо* — високість, недосяжність; *сонце* — вища космічна сила, осяяння, слава, велич; *місяць* — символ циклічного ритму часу, вічності, постійного оновлення; аналізовані раніше образи-символи *зірки, зорі*), земні символи (*земля* — мати-годувальниця, багатство, щедрість, родючість, гріхопадіння; *світ* — приземленість, буденність), абстрактні

символи (*крила* — символ мрії, творчості, натхнення), птахи (*сокіл, орел* — символи відваги, сміливості, гордості, далекоглядності, духовного злету).

Твір пронизаний романтично-меланхолійним смутком, журливим настроєм нездійсненої мрії життя.

- А.** Прослухайте в інтернеті пісню «Дивлюсь я на небо...» у виконанні О. Пономарьова та EL Кравчука.
- Б.** Чия манера виконання вам більше сподобалася? Яка з них більш органічна за змістом, мелодикою та настроєм?

EL Кравчук

О. Пономарьов

П. Гулак-Артемівський

Петро Гулак-Артемівський (справжнє прізвище *Артемівський*) (1790–1865) народився в *містечку Городищі Київської губернії* (нині Черкаська обл.). Навчався в Києво-Могилянській академії, викладав у приватному пансіоні в Бердичеві, працював домашнім учителем у сім'ях польських поміщиків. Свою долю пов'язав із Харківським університетом — справжнім центром освіти й науки. Після закінчення університету захистив магістерську дисертацію, викладав польську словесність, історію, географію, статистику, працював деканом словесного факультету, потім ректором.

Визначним літературним досягненням П. Гулака-Артемівського стала поява першої віршованої байки в українській літературі **«Пан та Собака»** — блискучого зразка сатиричного твору. У ній автор порушив актуальне питання сучасності — безправне становище кріпаків, жорстокість і самодурство поміщиків.

З метою зображення ніжних людських почуттів П. Гулак-Артемівський переспівав німецьку баладу Й. В. Гете «Рибалка» (нім. «*Der Fischer*»). Сюжет його романтичного твору **«Рибалка»** побудований на українській народній демонології: русалка, міфічна водяна істота, застає парубка за звичним заняттям: *«На березі Рибалка молоденький / На поплавець глядить і примовля: / — Ловіть-ся, рибочки, великі і маленькі!»* Дівчина-русалка зачаровує рибалку за допомогою відомих засобів принади: *«косу зчісує, брівками моргає», «морга й співа»* — зваблює юнака таємничим підводним світом, у якому він безслідно й зникає.

Твір пройнятий елегійним настроєм, насичений народнопісними мотивами, фантастичними елементами. Усе це підкреслює неповторний націо-

нальний колорит у змалюванні романтичного поривання мрійливого юнака в незвіданий чарівний світ.

Органічний зв'язок балади з українським фольклором забезпечив їй тривале життя, авторові ж — визнання.

4. Прочитайте баладу «Рибалка» П. Гулака-Артемовського.

РИБАЛКА

Малоросійська балада

Das Wasser rauscht, das Wasser fließt,
Ein Fischer saß daran,
Sah nach der Angel ruhevoll,
Kuhl bis ans Herz hinan.

*Goethe*¹

Вода шумить!.. Вода гуля!..
На березі Рибалка молоденький
На поплавець глядить і примовля:
— Ловіться, рибочки, великі і маленькі!

Що рибка смик — то серце тьох!..
Серденько щось Рибалочці віщує:
Чи то тугу, чи то переполох,
Чи то коханнячко?.. Не зна він, — а сумує!

Сумує він, — аж ось реве,
Аж ось гуде, і хвиля утікає!..
Аж гульк!.. з води Дівчинонька пливе,
І косу зчісує, і брівками моргає!..

Вона й морга, вона й співа:
— Гей, гей! не надь, Рибалко молоденький,
На зрадний гак ні щуки, ні лина!..
Нащо ти нівечиш мій рід і плід любенький?

Коли б ти знав, як Рибалкам
У морі жить із рибками гарненько,
Ти б сам пірнув на дно к линам
І парубоцькеє оддав би нам серденько!

Ти ж бачиш сам, — не скажеш: ні, —
Як сонечко і місяць червоненький
Хлюпоцуться у нас в воді на дні
І із води на світ виходять веселенькі!

¹ Вода шумить, вода тече, коло неї сидить Рибалка й дивиться на вудку із спокійним серцем. Гете (нім.).

Ти ж бачиш сам, як в темну ніч
Блищать у нас зіроньки під водою,
Ходи ж до нас, покинь ти удку пріч, —
Зо мною будеш жить, як брат живе з сестрою!

Зирни сюди!.. Чи се ж вода?..
Се дзеркало, — глянь на свою уроду!..
Ой, я не з тим прийшла сюда,
Щоб намовлять з води на парубка невзгоду!

Вода шумить!.. Вода гуде...
І ніженьки по кісточки займає!..
Рибалка встав. Рибалка йде,
То спиниться, то вп'ять все глибшенько пірнає!..

Вона ж морга, вона й співа...
Гульк!.. — приснули на синім морі скалки!..
Рибалка хлюп!.. За ним шубовсть вона!..
І більше вже ніде не бачили Рибалки!..

Є. Гребінка

Євген Гребінка (1812–1848) зростав у дворянській сім'ї на *хуторі Убіжище Гребінківського району* (нині с. Мар'янівка), що на *Полтавщині*. Закінчив Ніжинську гімназію вищих наук, де навчалися М. Гоголь і В. Забіла. Тут були написані перші його твори. Після служби в 3-му Малоросійському козацькому полку працював чиновником у Петербурзі, а з 1834 р. почав викладати російську словесність у військових навчальних закладах столиці. У Петербурзі створив гурток мистецької та літературної інтелігенції. У той час надзвичайної популярності набули літературні вечори Є. Гребінки. Письменник узяв участь у вирішенні життєвої та творчої долі Т. Шевченка: у викупі його з кріпацтва, у першому виданні «Кобзаря» 1840 р.; в альманасі «Ластівка» надрукував окремі твори Т. Шевченка, допомагав у самоосвіті, матеріально сприяв його першій подорожі в Україну.

Є. Гребінка помер в Петербурзі ще зовсім молодим (у 36-річному віці від туберкульозу). Похований у с. *Мар'янівці* на *Полтавщині*.

В історії української літератури Є. Гребінка відомий насамперед як прославлений байкар зі своєю збіркою *«Малороссийские приказки»* (1834, 1836). І. Франко зазначав, що «як байкопис Гребінка посідає перше місце в наших письменстві. Його байки відзначаються яскравим національним і навіть спеціально лівобережним українським колоритом, здоровим гумором», наприклад: *«Ведмежий суд»*, *«Віл»*, *«Ячмінь»*, *«Рибалка»*, *«Мірошник»*, *«Дві пташки в клітці»*. Є. Гребінка писав також і прозові твори російською мовою — оповідання, нариси, повісті (*«Ніжинський полковник Золотаренко»*), історичний роман *«Чайковський»*, вірші, пісні, романси.

У байці *«Ведмежий суд»* змальовано панський суд у царській Росії, його сваволю й знуцання з простих людей, показано безправність людини перед цим судом. Значення алегоричних образів прозоре: *Ведмідь* і *Вовки* — хижаки — уособлюють усесильних судових чиновників, для яких суд — особиста нажива; *Лисиця* — дрібний прислужник царського суду, що живиться крихтами з панського стола; попеластий *Віл* — образ трудівника, сумлінної людини, яку несправедливо засуджують.

Балада *«Човен»* наповнена алегоричними образами: *човен* — людина; *море* — життя; *хмари, вітер, громи* — життєві труднощі й негаразди. Твір має автобіографічний характер, це роздуми молодого поета, який вирушає з рідного хутора в далекий Петербург, він ніби кидається в пінисті хвилі розбурханого житейського моря. Прикрашають романтичну баладу народнопоетичні порівняння: хвиля, *«мов чорнії гори»*; хмари, *«як темная нічка»*. Ліричність досягається й через використання зменшувально-пестливих слів: *нічка, весельце*. Алітерації *р, г* підсилюють сприйняття водної стихії.

Усесвітньо відомими стали романси Є. Гребінки *«Очи чёрные»* і *«Ні, мамо, не можна нелюба любить»* (*«Українська мелодія»*). До речі, його знаменита пісня *«Очи чёрные»* облетіла весь світ і стала загальнолюдським надбанням завдяки неповторному голосу Ф. Шаляпіна.

Щоб продемонструвати широкі можливості української мови, Є. Гребінка написав кілька віршів рідною мовою, передаючи найтонші, найніжніші порухи людської душі, сумні роздуми, настрої смутку, туги за щастям, нездійсненність мрій, один з яких — *«Українська мелодія»*.

5. Прочитайте байку «Ведмежий суд» і баладу «Човен» Є. Гребінки.

ВЕДМЕЖИЙ СУД

Лисичка подала у суд таку бумагу:
 Що бачила вона, як попеластий Віл
 На панській винниці пив, як мошенник, брагу,
 Їв сіно, і овес, і сіль.
 Суддею був Ведмідь, Вовки були підсудки.
 Давай вони його по-своєму судить
 Трохи не цілі сутки.
 «Як можна гріх такий зробити!»

Воно було б зовсім не диво,
 Коли б він їв собі м'ясиво», —
 Ведмідь сердито став ревіть.
 «А то він сіно їв!» — Вовки завили.
 Віл щось почав був говорити,
 Да судді річ його з починку перебили,
 Бо він ситенький був. І так визначили
 І приказали записати:
 «Понеже Віл признався попеластий,
 Що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласті,
 Так за такі гріхи його четвертувати
 І м'ясо розідрати суддям на рівні часті,
 Лисичці ж ратиці оддати».

ЧОВЕН

Заграло, зашуміло синє море,
 І буйні вітри по морю шумлять,
 І хвиля гуляє, мов чорні гори
 Одна за другою біжать.
 Як темна нічка, насупились хмари,
 В тих хмарах, мов голос небесної кари,
 За громом громи гуркотять.

І грає, і піниться синє море.
 Хтось човен на море пустив,
 Бурхнув він по хвилі, ниряє на волі,
 Од берега геть покотив;
 Качається, бідний, один без весельця.
 Ох, жаль мені човна, ох, жаль мого серця!
 Чого він під бурю поплив?

Ущухнуло море, і хвилі вляглися;
 Пустують по піні мавки;
 Уп'ять забілили, уп'ять простяглися
 По морю кругом байдаки;
 Де ж човен дівався, де плавле, мій милий?
 Мабуть, він не плавле, бо онде по хвилі
 Білють із його тріски.

Як човнові море, для мене світ білий
 Ізмалку здавався страшним;
 Да як заховатися? не можна ж вік цілий
 Пробути з собою, одним.
 Прощай, мій покою, пускаюсь у море!
 І, може, недоля і лютеє горе.
 Пограються з човном моїм.

6. Виконайте завдання.

1. Підзаголовок «Малоросійська балада» має твір
А «Човен» **В** «Пан та Собака»
Б «Рибалка» **Г** «Ведмежий суд»
2. Установіть відповідність між автором і назвою твору.

Назва твору	Автор твору
1 «Небо»	А Віктор Забіла
2 «Рибалка»	Б Євген Гребінка
3 «Соловей»	В Михайло Петренко
4 «Ведмежий суд»	Г Маркіян Шашкевич Д Петро Гулак-Артемівський

3. Установіть відповідність між назвою та уривком твору.

Уривок	Назва твору
1 «Аж гульк!.. з води Дівчинонька пливе, І косу зчісує, і брівками моргає!..»	А «Небо» Б «Човен»
2 «Заграло, запінилось синєє море, І буйнії вітри по морю шумлять...»	В «Рибалка» Г «Пан та Собака»
3 «І небо, і земля — усе одпочива, Все ніч під чорною запаскою хова».	Д «Ведмежий суд»
4 «Понеже Віл признався попеластий, Що він їв сіно, сіль, овес і всякі сласті...»	

4. Назвіть ознаки романтизму, проілюструвавши їх конкретними прикладами з вивчених творів.
5. Доведіть, що «Пан та Собака» за жанром — *віршована байка*.
6. Розкрийте алегоричне значення образу Рябка в байці П. Гулака-Артемівського.
7. Переспівом чийого твору є балада П. Гулака-Артемівського «Рибалка»? Стисло перекажіть сюжет балади.
8. Назвіть ознаки балади як жанру літератури й проілюструйте їх конкретними прикладами з твору П. Гулака-Артемівського «Рибалка».
9. Чому слова *Ведмідь*, *Вовки*, *Віл* і *Лисичка* написано з великої літери в байці Є. Гребінки?
10. Розкрийте алегоричне значення образів *човна*, *моря*, *хмар*, *вітру* й *громів* у баладі Є. Гребінки «Човен».

11. Придумайте й запишіть у зошит (у віршованій або прозовій формі) мораль до байки Є. Гребінки «Ведмежий суд».
12. Знайдіть і випишіть по 2–3 приклади епітета, персоніфікації й порівняння з балади Є. Гребінки «Човен».

7. Виконайте домашнє завдання.

Вивчіть напам'ять віршований твір одного з поетів-романтиків (*на власний вибір*).

МИКОЛА ГОГОЛЬ
(1809–1852)

1. Розгляньте репродукцію картини та виконайте завдання.

І. Рєпін. Запорозжці пишуть листа турецькому султану

- А.** Який період в історії України зображено на картині?
- Б.** Що ви знаєте про автора історичної повісті «Тарас Бульба»?
- В.** Що ви знаєте про Тараса Бульбу та його синів Андрія й Остапа?

2. Прочитайте відомості про життя та творчість М. Гоголя й виконайте завдання.

Микола Гоголь народився 1 квітня 1809 р. в с. Великих Сорочинцях (тепер Миргородського району) на Полтавщині. Дитинство минуло в маєтку батьків с. Василівці (нині с. Гоголеве).

Батько М. Гоголя, Василь Панасович Гоголь-Яновський, український письменник, автор водевілів «Собака-вівця» і «Простак, або Хитрощі жінки, перехитрені солдатом», був управителем маєтків і організатором домашнього театру українського поміщика Д. Трощинського (колишнього міністра юстиції Російської імперії) у с. Кибинцях, поблизу Миргорода. Він був праправнуком полковника козацького війська часів Б. Хмельницького Остапа Гоголя. Пізніше знаменитий нащадок звеличить його до легендарної постаті й оспіває в образі Тараса Бульби.

Мати Марія Іванівна назвала сина на честь чудотворної ікони Миколи Диканського. Багатий родич виділяв щороку в день народження Миколи 1200 карбованців на науку. У 3 роки хлопчик читав і писав, у 5 — складав вірші.

Мовно-музична культура рідної землі знаходила свій вияв у виховному впливі бабусі Тетяни Семенівни. Любов до української мови, відчуття слова

закладалися в М. Гоголя вже з дитячих літ. Згодом він захопився збиранням українських народних пісень, прислів'їв і приказок, готував матеріали до українсько-російського словника. Пізніше М. Гоголь так писав про українську пісню: «Якби наш край не мав такої скарбниці пісень, я б ніколи не зрозумів історії його, тому що не збагнув би минулого...» Мати допомагала синові з фольклорними матеріалами для його майбутніх книжок на українську тематику.

Разом із молодшим братом Іваном з 1818 по 1819 р. хлопець навчався в Полтавському повітовому училищі. Раптова смерть брата викликала в Миколі велике душевне потрясіння, тому освіту він здобував удома.

З 1821 по 1828 р. навчався в Ніжинській гімназії вищих наук князя Безбородька. Тут розпочинається його творча діяльність. Здібний, ініціативний учень організував гімназійний театр, ставши одночасно його директором, автором, художником-декоратором; активно працював у рукописній журналістиці, подаючи до журналів твори російською та українською мовами.

У 1828 р. М. Гоголь переїхав до Петербурга, де в 1829 р. опублікував свій перший твір — поему «Ганц Кюхельгартен», проте після негативної рецензії викупив увесь тираж книжки й спалив. Через рік у журналі «Отечественные записки» була надрукована повість «Басаврюк, або Вечір проти Івана Кунала», перша із циклу «Вечорів на хуторі біля Диканьки».

У червні 1832 р. М. Гоголь відвідав рідні місця. Письменник цікавиться історією України, фольклором, хоче стати професором історії в Київському університеті св. Володимира. Однак до Києва М. Гоголя не відпустили. У липні 1834 р. він був призначений професором Петербурзького університету, проте наступного року покинув викладацьку роботу, захопившись літературною творчістю. У цей час письменник працює над книжками «Арабески», «Миргород», у яких розвінчує бездуховність поміщицько-чиновницького провінційного містечка Миргорода й російської столиці Петербурга, а його прославлений «Тарас Бульба» продемонстрував високі зразки людського духу, патріотизму, ратної звитяги, бойового побратимства. Розраду від нездійснених планів письменник знаходив у творчості.

Другу половину 30-х років XIX ст. М. Гоголь присвятив драматургії та театру. Етапною в історії театру стала його соціальна комедія «Ревізор»

Національний музей-заповідник М. В. Гоголя.
с. Гоголеве, Полтавська область. Сучасне фото

(1836), у якій письменник затаврував хабарництво, сваволю, неуцтво чиновників Російської імперії. На прем'єрі комедії у квітні 1836 р. в Олександрійському театрі (м. Петербург) був присутній імператор Микола I. У травні п'єсу поставили в Малому театрі (м. Москва). Вистава викликала неоднозначний резонанс — від захоплення передових умів до гострого невдоволення й нападів панівної верхівки.

Невдовзі після прем'єри «Ревізора» М. Гоголь виїжджає на досить тривалий час за кордон (1836–1839). Він відвідує Німеччину, Швейцарію, Францію, Італію, активно працює над знаменитою поемою-романом «*Мертві душі*».

З 1842 до 1847 р. М. Гоголь проживає за кордоном, відходить від мистецтва. Останні роки життя письменника сповнені драматичних пошуків істини: вихід із суспільної та особистої кризи він шукав у самовдосконаленні, у вірі в Бога.

У 1848 р. митець повертається на батьківщину, посилено працює над другим томом «Мертвих душ», але незадовго перед смертю спалює рукопис.

Тяжка хвороба обірвала життя майстра слова 21 лютого 1852 р. Письменник похований у м. Москві на Новодівичому цвинтарі.

- А.** Письменник І. Малкович вважає, що «Микола Гоголь — це геніальний український митець, який став класиком російської літератури». Які факти з життя М. Гоголя підтверджують цю думку?
- Б.** Що ви знали про М. Гоголя до читання цього матеріалу?

Do peri...

Картина «Запорожці пишуть листа турецькому султану» була написана в 1891 р. Нині вона відома в усьому світі. Вільний козачий дух, гумор запорожців І. Репін зумів відшукати у своїх сучасниках, а портретні деталі — у найнесподіваніших людей, які його оточували.

Головною діючою особою картини є писар. Позував для цієї фігури історик Дмитро Яворницький, автор відомої «Історії запорозьких козаків».

Над писарем схилився січовий отаман Іван Сірко. Сучасники впізнавали в ньому популярного в ті роки генерала Драгомирова. За спиною Сірка — щербатий однокласник Голота. Цікава історія цього прототипу¹. Одного разу І. Репін переправлявся через Дніпро на поромі. Тут же був і поміщик Тарновський, який сидів у бричці. Ілля Юхимович звернув увагу на колоритний образ візника Нікішки. Художник зробив замальовку. Так, в одному дружному товаристві на полотні «зібралися» генерал, учений і візник. Ліворуч над писарем — молодий бурсак, який написаний із портрета українського художника Мартиновича. Праворуч від отамана Сірка регоче колоритний козак із довгими вусами. Усім своїм виглядом він нагадує гоголівського Тараса Бульбу. Позував для цієї фігури професор Петербурзької консерваторії Рубець.

З іншого боку картини — сини Тараса: красень Андрій і чорновусий Остап зі скривавленою пов'язкою на голові. Для фігури Андрія позував внучатий племінник композитора Глинки, а для Остапа — відомий силач і художник Кузнецов.

¹ *Прототип* — історична або сучасна письменникові особа, зовнішність і риси характеру якої є основою для створення персонажа.

Зверніть увагу на запорожця, який похилився на стіл від сміху. Цього козака І. Рєпін малював із простого селянина, якого зустрів на пристані в м. Олександрівську (нині Запоріжжя).

Січовики постають «перед нами в усій своїй красі та завзятості. У такому різношерстому гурті немає байдужих, усі захоплені написанням відповіді турецькому султану Мухаммеду IV.

Отже, на картині І. Рєпіна зображено бойове та дружнє товариство людей — простих, безмежно хоробрих, сильних і жартівливих» (М. Павлов).

3. Прочитайте уривки з повісті М. Гоголя «Тарас Бульба».

ТАРАС БУЛЬБА (1835)

*Повість
(Скорочено)*

I

— А повернися-но, синку! Цур тобі, який ти чудний! Що це за попівські підрясники на вас? І отак би то всі в академії й ходять?

Такими словами зустрів старий Бульба двох синів своїх, що вчилися в київській бурсі й оце приїхали додому.

Сини його щойно позлазили з коней. То були два здоровенні парубки, які дивилися ще з-під лоба, як усі семінаристи, що лишень покінчали науки. Здорові, рум'яні їхні лица укривав ніжний пух, що не знав іще бритви. Вони дуже завстидалися з такого батькового привітання й стояли нерухомо, потупивши очі в землю.

— Стійте, стійте! Дайте мені на вас гаразд роздивиться, — провадив він, обертаючи їх. — Ото які довгі свитки на вас! Ох же й свитки! Таких свиток ще й на світі не бувало. А ну ж, нехай котрийсь побіжить, а я подивлюся, чи не беркицьне він на землю, у полях заплутавшись...

— Перестаньте глузувати, батьку! — промовив нарешті старший із них.

— Ти диви, який пишний! А чого ж би то й не посміяться?

— А того! Бо хоч ви й батько мені, а сміятися будете — їй-богу, одлупцюю!

— Ох ти ж сякий-такий сину! Як то — батька?! — промовив Тарас Бульба й уражено відступив на кілька кроків назад.

— Та хоч би й батька, не подивлюся. Образи не подарую нікому.

— А як же ти будеш зо мною битися? Навкулачки чи що?

— Та вже як доведеться.

— Ну, то давай навкулачки! — промовив рішуче Бульба, засукуючи рукави. — Подивлюся я, що ти за мастак у кулаці!

І батько із сином, замість привітання після довгої розлуки, почали гамселити один одного й у боки, і в попереk, і в груди — то відступаючи й оглядаючись, то насадаючи знову.

— Дивіться, люди добрі: геть здурів старий, зовсім з глузду з'їхав! — дорікала, стоячи при порозі, бліда, худенька й добра їхня мати, що навіть не встигла ще обійняти своїх синів-соколів. — Діти додому приїхали, більше як

С. Овчаренко.

Ілюстрація до повісті
М. Гоголя «Тарас Бульба»

рік їх не бачено, а він вигадав казна-що: навку-
лачки битися!

— Та він добре б'ється! — промовив Бульба, зупинившись. — Їй-богу, добре! — додав він, обсмикуючись: — Так, що краще б з ним і не заводитися. Добрий буде козак!.. Ну, а тепер здоров, синку, почоломкаємося!.. — І батько із сином почали цілуватися. — Добре, синку! Отак же й лупцюй кожного, як мене молотив: нікому не даруй!.. А проте, що не кажи, а вбрання на тобі таки кумедне: і що воно за мотузка висить?.. А ти, бельбасе, чого стоїш, руки поспускавши? — звернувся він до меншого. — Чому ж ти, вражий синову, не пробуєш своїх кулаків на мені?

— Ще чого вигадай! — промовила мати, обіймаючи тим часом меншого. — І впаде ж йому в голову, щоб рідна дитина та батька била! І наче йому тепер до того: дитина здорожилася —

скільки світа проїхала, утомилася (дитина мала двадцять із чимось літ і рівно сажень зросту). Йому б саме відпочити та попоїсти чого, а він до бійки силує!

— Е-е, та ти, як я бачу, материн мазунчик! — промовив Бульба. — Не слухай, синку, матері: вона — баба, вона нічого не тямить! Які вам пестоці? Ваші пестоці — чисте поле та кінь добрий — ото ваші пестоці! А цю шаблю бачите? Оце ваша мати! А все решта — сміття! Оце, чим напихають ваші голови: й академія, і всі ті книжки — граматки, філософія — усе те, кажу, казна-що — чхать на те все! — Тут Бульба приточив таке слівце, що навіть не годиться до друку. — А найкраще, як я вас того ж таки тижня та одвезу на Запорозжя — от де наука, так наука! Там ваша школа; тільки там розуму й наберетеся.

— То тільки один тиждень і бути їм удома? — мовила жалібно, зі сльозами на очах, стара, сухенька мати. — Не доведеться їм бідолашним і погуляти як слід, не доведеться в хаті рідній обізнатися, та й мені не доведеться на них надивитися!

— Годі, стара, голосити! Не на те козак удався, щоб із бабами воловодитися. Ти ще б їх до себе під спідницю сховала та й сиділа на них, як квочка на яйцях. Гайда, краще неси нам на стіл усе, що там у тебе є. (...)

Тарас Бульба із синами наступного дня вирушили на Запорозьку Січ.

II

Усі три вершники їхали мовчки. Старий Тарас думав про давню давнину: перед ним проходила його молодість, його літа, — літа, що промайнули й не вернуться, згадуючи які, завжди тужить козак, бажаючи, щоб молодість тривала все його життя. Він думав про те, кого зі свого давнього товариства зустріне тепер на Січі. Гадав, хто вже помер, а хто живий зостався, і сльоза тихо туманила його зіницю, а посивіла голова журливо похилилася.

Сини його думали інші думи. Але треба спершу трохи більше розповісти про його синів. На дванадцятім році їх було віддано до Київської академії, бо вся значна старшина вважала своїм найпершим обов'язком віддавати своїх дітей у науку, хоч і робилося це лише задля того, щоб опісля зовсім її забути. Були вони тоді, як і всі, що потрапляли до бурси, дикі, викохані на волі, і там їх уже потроху обтісували на один копил, після чого ставали вони один на одного схожі. Старший, Остап, почав із того свою науку, що першого ж року втік додому. Його повернули, тяжко випарили й посадовили за книжку. Чотири рази закопував він свого букваря в землю й чотири рази, відшмагавши його немилосердно, купували йому нового. Запевне він зробив би те й уп'яте, коли б батько врочисто не запрягся віддати його на цілих двадцять років у монастирські служки й не пообіцяв привселюдно, що він довіку не побачить Запорожжя, якщо не навчиться в академії всякої науки. Цікаво, що це казав той самий Тарас Бульба, який шпетив усяку вченість і радив, як ми вже бачили, своїм дітям зовсім про неї й не дбати. З того часу Остап якнайстаранніше засів за нудотну книжку й незабаром став у перші лави. Тодішня наука геть розходилася з життям: оті схоластичні, граматичні, риторичні й логічні тонкощі аж ніяк не пасували до того часу, і ніколи нічого спільного з життям не мали. Усі, хто вчився тої науки, ні до чого не могли приточити свого знання, хоч би навіть і найменш схоластичного. Та й самі тогочасні вчені були чи не найбільшими невігласами, бо геть не мали життєвого досвіду. А ще той республіканський лад самої бурси та сила-силенна молодих, дужих, здорових людей — усе це спонукало їх до зовсім іншої діяльності, яка нічого спільного з наукою не мала. Іноді поганий харч, іноді часті кари голодом, іноді багато потреб, що закипали у свіжій, здоровій, молодій тілі, — усе це разом виробляло в них ту невгамовну моторність, яка вже потім розвивалася на Запорожжі. Голодна бурса шугала вулицями Києва й змушувала всіх мешканців бути наготові. Перекупки, які сиділи на базарі, ледь забачивши бурсака, закривали руками свої пироги, бублики, гарбузове насіння, як ті орлиці дітей своїх. Консул, що його обов'язком було наглядати за підлеглими йому товаришами, сам мав такі моторошні кишені у своїх шароварах, що зміг би впахати туди цілу перекупчину ятку, якби та на хвильку загавилася.

Ці бурсаки гуртувалися в зовсім осібну громаду; до вищого кола, з польських та українських шляхтичів, їм було зась. Сам воєвода Адам Кисіль, дарма що опікувався академією, не вводив їх у шляхетні кола, ще й наказував тримати їх якомога суворіше. Утім, ці настанови були зайві, бо сам ректор і професори-ченці не шкодували лози та канчуків, і частенько ліктори з їхнього наказу шмагали своїх консулів так немилосердно, що ті кілька тижнів чухали свої шаровари. Багатьом із них це було геть не страшно й видавалося лише трошки міцнішим від доброї горілки з перцем; іншим, нарешті, набридали такі безнастанні припарки, і вони тікали на Запорожжя, коли вміли знайти до нього шлях і коли їх не перехоплювали дорогою. Остап Бульбенко, хоч і почав пильно вчитися логіки й навіть богослов'я, ніяк не міг здихатися без-

жальних різок. Ясна річ, що все це мало якось загартувати його вдачу, надати їй жорсткої твердості, що була завжди прикметною в козаків. Остап мав славу одного з найкращих товаришів. Він рідко верховодив у зухвалих витівках — обтрусити чужий сад чи обібрати город, зате один із перших ставав під знамена спритних бурсаків і ніколи й ні за яких обставин не виказував своїх товаришів; ніякі канчуки й різки не присилювали б його таке вчинити. Він був твердий до всяких спокус, окрім війни та бучної гулянки; принаймні ніколи ні про що інше майже й не думав. Він був прямодушний із рівнею своєю. Він був добрий до такої міри, до якої міг бути добрий юнак із такою натурою і в такий суворий час. Його взяли за серце сльози бідної матері, і тільки це тепер його смутило й змушувало в задумі хилити голову.

Менший брат його, Андрій, мав живішу й трохи тоншу вдачу. Він був беручкіший до науки й опановував її легше, ніж тяжкі, дужі натури. А ще він був меткіший од свого брата; частіше верховодив у найнебезпечніших витівках і не раз завдяки своєму спритному розумові відкручувався від кари, тим часом як брат його Остап без зайвих хитрощів скидав із себе свитку й клався долі, навіть у думці не маючи прохати помилювання. Він також горів жадобою лицарського подвигу, але в душі його знаходилося місце й для інших почуттів. Потреба кохання гостро спалахнула в ньому, як тільки минуло йому вісімнадцять років. Жіноча постать часто витала в його розпалених мріях (...). Він пильно ховався перед своїми товаришами з тими поривами юнацької палкої душі, бо за тих часів соромно й ганебно було думати козакові про жіночі втіхи, не здобувши лицарської слави. Останніми роками він рідше верховодив у бурсацьких ватагах, а частіше блукав самотою де-небудь по затишних київських закутках, що тонули у вишневих садах, з яких звабливо визирали на вулицю низенькі хатки. Іноді він заходив і на панську вулицю, у теперішньому старому Києві, де жило українське й польське шляхетство, будинки якого було вже збудовано з певною вибагливістю. Одного разу, загавившись, він мало не потрапив під колясу якогось польського пана, і візник зі страшніючими вусами, що сидів на козлах, оперезав його з усього плеча пугою. Молодий бурсак скипів: з несамовитою відвагою ухопив він своєю дужою рукою за заднє колесо й зупинив колясу. Але візник, прочуваючи помсту, почав періщити коней, вони рвонули — й Андрій, на щастя, устигши відхопити руку, заорав носом просто в багнюку. Щонайдзвінкіший і гармонійний сміх долетів до його вух. Він підвів очі й побачив біля вікна панну такої краси, якої ще зроду йому не траплялося бачити: чорнооку й білу, як сніг, осяяний ранковим рум'янцем сонця. Вона щиро сміялася, і сміх надавав осяйної сили її сліпучій красі. Він сторопів, дивився на неї, геть збентежений, мимоволі обтираючи зі свого обличчя болото й ще дужче ним обмащуючись. Хто б вона була — оця красуня? Він хотів довідатися від челяді, що юрбою, пишно вбрана, стояла за ворітьми, оточивши молодого кобзаря. Та челядь, уздрівши його замурзану пику, пирснула сміхом і не пошанувала відповіддю. Урешті він дізнався, що то була дочка ковельського воєводи, який приїхав на якийсь час до Києва. Наступної ж таки ночі, з властивою

лише бурсакам зухвалістю, він проліз через огорожу до саду, виліз на дерево, що порозкидало свої широкі віти аж на дах; з дерева переліз на дах і через димар каміна пробрався просто в опочивальню красуні, яка саме сиділа перед свічкою та виймала з вух своїх дорогі сережки. Чарівна полька так злякалася, зненацька побачивши перед собою незнайомого чоловіка, що не могла вимовити й слова; однак примітивши, що бурсак стояв, потупивши очі, не сміючи навіть поворухнути рукою, пізнала в ньому того самого, що брязнув перед нею на вулиці, — і сміх знову опанував її. До того ж у рисах Андрієвих нічого не було страшного: він був дуже гарний на вроду. Вона від душі сміялася й довго потішалася над ним. Красуня була легковажна, як полька, але очі її, неймовірно гарні, пронизливі очі, кидали погляд довгий, як вічність. Бурсак не міг і рукою поворухнути, був наче зав'язаний у мішку, коли воеводівна сміливо підійшла до нього, наділа йому на голову свою блискучу діадему, повісила на губи йому сережки й оповила його серпанковою прозорою шемізеткою з фес-тонами, гаптованими золотом. Вона чепурила його й з дитячою розбещеністю, притаманною легковажним полькам, витворяла з ним силу всіляких дурниць, які ще дужче знітили бідного бурсака. Він являв собою досить кумедну постать, роззявивши рота й утупившись у її чарівні очі. Стук, що почувся біля дверей, злякав її. Вона звеліла Андрієві сховатися під ліжку та, як тільки страх минув, покликала свою покоївку, полонену татарку, і наказала їй обережно вивести його в сад, а звідтіля спровадити через паркан. Але цього разу наш бурсак не так щасливо перебрався через огорожу: пробурканий сторож гарненько вчистив його по ногах, а челядь, що збіглася на гвалт, таки довгенько лупцювала його вже на вулиці, аж поки прудкі ноги врятували його.

Після такої оказії проходити біля будинку було небезпечно, бо челяді у воеводи була сила-силенна. Він побачив її ще раз у костьолі: вона помітила його й дуже втішно всміхнулася, як давньому знайомому. Він бачив її мимохіть ще одного разу, і після цього воевода ковельський хутко виїхав, а замість прекрасної чорноокої польки виглядала у вікно якась товста пика.

Ось про що думав Андрій, схиливши голову й утупивши очі в гриву свого коня. (...)

III

Уже з тиждень Тарас Бульба жив зі своїми синами на Січі. Остап з Андрієм не дуже дбали про військову науку. Січ не любила турбувати себе військовими вправами й гаяти час надаремно; юнацтво виховувалося й набиралося досвіду тільки на ділі, у самому розпалі боїв, що з тієї причини були майже безнастанними. Козак занудився б, якби на дозвіллі навчався якої-небудь там дисципліни, опріч хіба що стрільби в ціль і зрідка кінських перегонів і гонитви за звіром у степах і луках; увесь інший час вони бенкетували — на ознаку широкого розмаху душевної волі. Уся Січ була якимсь надзвичайним явищем: це було безнастанне бенкетування, учта, що галасливо почалася й загубила свій кінець. Дехто, правда, брався за ремесло, інші тримали крамнички й крамарювали; але переважна більшість гуляла з ранку до вечора,

поки в кишенях ще бряжчала спроможність і здобуте добро ще не перейшло до крамарських і шинкарських рук. Це загальне бенкетування мало в собі якийсь чар. Не було це якимось збіговиськом гультяїв, що напиваються з горя, — ні, це було просто якесь шалене буяння веселощів. Кожний, хто сюди вскочив, тут же забував і покидав усе те, що його колись цікавило. Він, можна сказати, чхав на своє минуле й безжурно віддавався волі та товариству таких, як і він сам, гульвіс, що не мали ні рідні, ні кутка, ні сім'ї, опріч вільного неба й вічного бенкету душі своєї. Це витворювало ту шалену веселість, що не змогла б зародитися ні з якого іншого джерела. Оповідки та теревені, які чулися серед цієї юрби, що ліниво розкошувала на землі, були часто такі смішні й дихали такою силою живої оповіді, що треба було мати холонокровну поставу запорожця, щоб, слухаючи все це, зберігати на обличчі байдужу міну, не зморгнувши й вусом, — прикметна риса, якою й досі відрізняється від інших слов'ян українець. Веселість була п'яна, галаслива, а проте не був то чорний шинок, де чоловік, напившись, страчує навіть образ Божий; це було тісне коло шкільних товаришів. Тільки й різниці було, що тут вони не сиділи під указкою, слухаючи недолугих учителів, а вчиняли наскоки на п'ятьох тисячах коней; замість луку, де вони грали колись у м'яча, у них були безпечні, ніким не вартовані кордони, на підході до яких татарин витикав часто свою метку голову й суворо, без руху, зирив турчин у своїй зеленій чалмі. Тільки й різниці, що їх єднатися в школі силували, а тут вони самохіть, без чийогось примусу, кидали своїх батьків і матерів і тікали з батьківських хат; що тут мали притулок і ті, яким уже лоскотала шию мотузка та які замість кістлявої смерті побачили життя, і то життя на весь розмах; що сюди прибували й ті, які через широку натуру ніколи не могли вдержати в кишені ані шеляга; що були й ті, які досі червінець уважали великим багатством, у яких, з ласки жидів-орендарів, можна було вивертати кишені з певністю, що звідтіля ніщо не випаде. Тут

М. Дерезус. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба»

були всі бурсаки, що не витерпіли академічної лози й не винесли зі школи жодної букви; але разом із ними тут були й ті, які знали, що таке Горацій, Цицерон і Римська республіка. Тут було багато й старшини, що потім відзначалася в королівському війську; також була сила досвідчених вояків, які мали шляхетне переконання, що все одно, де б не воювати, аби лишень воювати, бо не гоже шляхетній людині жити на світі, не воюючи. Багато було й таких, які приходили на Січ лише задля того, щоб потім сказати, що, мовляв, і вони були на Січі й уже є лицарями гартованими. Та й кого тут не було? Ця дивовижна республіка була потребою саме того часу. Охочі до вояцького життя, до золотих келехів, коштовної парчі, дукатів і реалів повсякчас мали

змогу знайти собі тут роботу. Лише ті, хто упадає за жінками, не могли знайти тут нічого, бо навіть у присіччі не сміла з'являтися жодна жінка. (...)

IV

Козаки обрали нового кошового отамана й вирішили всім військом іти на Польщу, бо поляки притіснили українців і віру православну.

V

Поляків охопив страх перед запорожцями. Селами лютували пожежі, усе, що могло, рятувалося. У боях із польськими королівськими військами відзначалися молоді козаки. Тарасові *«любо було бачити, що обидва його сини були серед найперших»*. В Остапові вже помітні були риси майбутнього ватажка, Андрій був йому повною протилежністю: він не вмів холодно обмірковувати тактику бою, а кидався в гущу куль і мечів, убачаючи насолоду в битві. Запорожці взяли в облогу місто Дубно, прирікаючи його мешканців на голодну смерть. Облога тривала, а козакам уже набридла така бездіяльність.

Андрій обійшов козачі ряди. Багаття, біля якого сиділа сторожа, уже ледве блимало, і сама сторожа спала, видно, попоївши саламахи й галушок на весь козацький апетит. Він трохи здивувався з такої безпечності, подумавши: *«Добре, що близько немає ніякого сильного ворога й немає кого боятися»*. Нарешті й сам підійшов до одного з возів, виліз на нього й ліг горілиць, підклавши під голову руки, та не міг заснути й довго дивився на небо. Воно все було перед його очима; чисте й прозоре було повітря; купина Чумацького Шляху, що навскіс підперізував небо, уся потопала в сяєві. Хвилинами Андрій мовби неприпомнів, і якийсь легенький туман дрімоти затуляв на мить перед ним небо, а тоді воно знову прояснювалось і все знову йому розвиднювалось.

Аж це здалося йому, ніби перед ним промайнув якийсь чудний людський образ. Думаючи, що то йому просто примарилося вві сні й той образ зараз розвіється, він дужче розплющив очі свої й побачив, що над ним мовби нахилилось якесь змарніле, висохле обличчя та дивилося просто йому в очі. Довге й чорне, як вугілля, волосся, нечесане й розпатлане, вибивалося з-під темної, накинutoї на голову хустки. І чудний блиск у погляді, і мертвотна смаглявість обличчя з гострими рисами спонукали до думки, що це була мара. Він мимохіть ухопився рукою за самопал і майже судомно промовив:

— Хто ти? Коли дух нечистий — згинь з очей, а коли живий хто — погані жарти намислив: уб'ю з одного разу!

Замість відповіді мара приклала палець до уст і, здавалося, благала, щоб він мовчав. Він опустил руку й почав придивлятися до неї пильніше. З довгого волосся, шиї й напівоголених смаглявих грудей він упізнав жінку. (...)

— Скажи, хто ти. Мені здається, начебто я знав тебе чи бачив десь.

— Два роки тому, у Києві.

— Два роки тому... у Києві... — проказав за нею Андрій, намагаючись перевернути все, що ще вціліло в його пам'яті від колишнього бурсацького життя. Він ще раз пильно глянув на неї й раптом скрикнув на весь голос: — Ти — татарка! Служиш у панночки, воєводівни!..

— Тсс! — мовила татарка, благально склавши руки, тремтячи всім тілом і повернувши голову назад, щоб упевнитися, чи не прокинувся хто від такого гучного вигуку Андрієвого.

— Скажи, скажи, чого і як ти тут? — спитав пошепки, аж задихавшись, Андрій, щомиті уриваючи мову від внутрішнього хвилювання. — Де панночка? Чи жива ще?

— Вона тут, у місті.

— У місті? — вимовив він, знову ледве не скрикнувши, і відчув, як уся кров ураз ринула до серця. — Чого ж вона в місті?

— А того, що й сам старий пан у місті. Він уже півтора року як сидить лубенським воєводою.

— Що ж вона, заміжня?.. Та кажи ж, яка-бо ти чудна! Що вона тепер?..

— Вона другий день нічого не їла.

— Як?

— У місті вже давно немає й шматка хліба, усі давно їдять саму землю.

Андрій остовпів.

— Панночка бачила тебе з міського валу разом із запорожцями. Вона сказала мені: «Іди й скажи лицареві: коли пам'ятає мене, нехай прийде до мене, а коли забув нехай дасть тобі шматок хліба для старої моєї матері, бо я не хочу бачити, як на моїх очах помре мати. Хай краще спочатку я, а вона після мене. Благай, падай йому в ноги. У нього теж є стара мати — нехай заради неї дасть хліба!»

Багато чого збудилося й спалахнуло в молодих козацьких грудях.

— Але як ти тут? Як ти пройшла?

— Підземним ходом.

— Хіба є підземний хід?

— Є.

— Де?

— Ти не зрадиш, лицарю?

— Клянуся святим хрестом!

— Спустившись у яр, треба перебрести потік, там, де очерет.

— І він веде в саме місто?

— Просто до міського монастиря.

— Ходім, ходім зараз!

— Але заради Христа та святої Марії, шматок хліба!

— Добре, буде. Стій тут біля воза... або ні, краще лягай на нього: тебе ніхто не побачить, усі сплять; я зараз повернуся.

І він пішов до возів, де зберігалися запаси його куреня. (...)

Вітерець, який зірвався зі степу, давав знати, що незабаром світатиме. Але ніде не було чути, щоб співали півні: ні в місті, ні в поруйнованих околицях давно не зосталося жодного півня. По невеличкій колоді перейшли вони через потік, за яким прямовисною кручею здіймався протилежний берег, немовби вищий за той, що зостався ззаду. Здавалося, що в цьому місці фортеця була надійніша, ніж деінде, бо земляний вал тут був нижчий і з-по-

за нього не визирала фортечна зала. Зате трохи далі піднімався грубий монастирський мур. (...) Тут татарка скинула із себе черевики й пішла боса, обережно підібгавши спідницю, бо місцина була грузька й пойнята водою. Пробиваючись поміж очеретом, вони зупинилися перед купою хмизу й лози. Відгорнувши хмиз, знайшли склепистий отвір у землі, лише трохи більший за вирло варистої печі. Татарка, схиливши голову, увійшла перша, за нею Андрій, зігнувшись якомога нижче, щоб пролізти зі своїми мішками, і незабаром опинилися обоє в непроглядній темряві.

VI

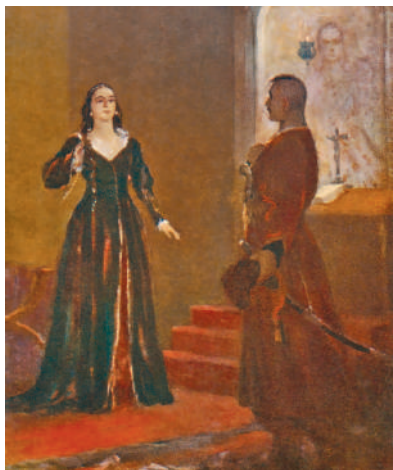
Андрій ледве посувався в темному та вузькому коридорі, ідучи слідом за татаркою й несучи на собі мішки з хлібом.

— Скоро буде видніше, — промовила провідниця, — ми підходимо до місця, де я поставила ліхтар.

І справді, темні земляні стіни почали потроху прояснюватися. Вони дійшли до невеличкої місцини, де, мабуть, була капличка; принаймні під стіною стояв вузький столик, подібний до престолу у вітварі, а над ним виднівся майже зовсім затертий, полинялий образ католицької Мадонни. Невеличка срібна лампадка, що висіла перед ним, ледве-ледве освітлювала його. Татарка нахилилася й підняла із землі покинутого мідного каганця на тонкій високій ніжці, з поначіплюваними круг нього на ланцюжках кліщиками, протичкою, щоб направляти гноти, і гасильцем. Узявши каганця, вона засвітила його від лампадки. (...)

По дорозі до будинку на кожному кроці траплялися страшні жертви голоду.

(...) Вони увійшли в коридор, а тоді до покою, який він почав пильно оглядати. Світло, прорізаючись крізь щілини віконець, торкнулося малинової завіси, позолоченого карнизу та живопису по стінах. Тут татарка попросила Андрія зостатися й відчинила двері до іншого покою, з якого блимнуло світло. Він почув шепіт і тихий голос, і від того голосу все в ньому затремтіло. Він бачив крізь прочинені двері, як майнула струнка жіноча постать із довгою розкішною косою, що спадала на зведену догори руку. Татарка повернулася й сказала йому зайти. Він не пам'ятав, як увійшов і як зачинилися за ним двері. У кімнаті горіло дві свічки; лампада перед образом ледь жевріла; перед ним стояв високий столик, за католицьким звичаєм зі східцями, щоб уклякати під час молитви. Та не того шукали його очі. Він обернувся в другий бік і побачив жінку, що ніби завмерла та скам'яніла в якомусь швидкому рухові. Здавалося, немовби вся вона хотіла кинутися до нього й раптом зупинилася. І він теж вражено завмер перед нею. Не такою він уявляв її: це була не вона, не та, яку він знав колись; нічого не було в ній схожого з тією, але вдвічі краща й чарівніша, як давніше, була вона тепер. Тоді було в ній щось недокінчене, недовершене, а тепер це був витвір, якому художник віддав останній помах пензля. То було прегарне, легковажне дівча; це була красуня — жінка

М. Дерезус. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». (Фрагмент)

але та блідість не потьмарила чарівної вроди її; навпаки, наче додала їй чогось стрімкого, непоборно-переможного. І відчув Андрій у душі своїй побожний страх, і став як стій перед нею. Вона, здавалося, теж була вражена виглядом козака, що постав у всій красі та силі юнацької мужності, що ніби й у самій завмерлості своєї постави виявляв розкуту вільність рухів; ясною твердістю сяяли його очі, сміливою дугою вигнулись оксамитові його брови, засмагли щоки пашили всією ясністю чистого вогню, і, як шовк, вилискував молодий чорний вус.

— Ні, не маю змоги я нічим віддячити тобі, великодушний лицарю, — промовила вона, і заколихалося все срібне звучання її голосу. — Лише Господь може віддячити тобі; не мені, слабосилій жінці... — Вона понурила свої очі; чарівними сніжними півкружальцями насунулися на них повіки, облямовані довгими, мов стріли, віями. Нахилилося її чарівне обличчя, і знизу відтінив його тонкий рум'янець. Нічого не вмів на це відповісти Андрій. Він хотів висловити все, що було в його душі, — висловити так само палко, — і не міг. Відчув, як щось зціпило йому уста: голос відсахнувся від слова; відчув він, що не йому, вихованому в бурсі та у вояцькому кочовому житті, відповідати на такі речі, і запалився гнівом на свою козацьку натуру.

Тієї миті ввійшла до покою татарка. Вона вже встигла нарізати скибками принесений лицарем хліб, принесла його на золотій тарелі й поставила перед своєю панною. Красуня глянула на неї, на хліб і звела очі на Андрія — і багато було в тих очах... Цей зворушений погляд, що свідчив про безсилля та неспроможність висловити почуття, які її огорнули, був зрозумілий Андрієві більше, ніж усі слова. Його душі враз стало легко; здавалося, з нього спали всі пута. Поривання та почуття, які досі ніби хтось утримував тяжкою вуздечкою, тепер відчули себе на волі й уже хотіли вилитися нестримним потоком слів, коли це раптом красуня, обернувшись до татарки, стурбовано спитала:

у всій своїй квітучій красі. Повне почуття виявлялося у її зведених догори очах — не уривки, не натяки на почуття, а все почуття. Ще сльози не встигли висохнути в них та оповивали їх блискучою рососою, що пройшла крізь душу. Груди, шия й плечі набули обрисів, притаманних найдовершенішій красі; волосся, що колись розсипалося дрібненькими кучерями по лиці, тепер сплелося в густу розкішну косу, частина якої була зібрана, а частина розкинулася по всій довжині руки й тоненькими, довгими, чарівно закучерявленими пасмами спадала на груди. Здавалося, кожнісінька рисочка її змінилася. Марно він намагався відшукати в них хоч би одну з тих, що закарбувалися в його пам'яті, — жодної! Хоч яка була вона бліда,

— А мати? Ти віднесла їй?

— Вони сплять.

— А батькові?

— Віднесла. Вони сказали, що прийдуть самі подякувати лицареві.

Вона взяла хліб і піднесла його до уст. У невимовному щасті дивився Андрій, як вона ламала його лілейними пальцями своїми та їла; аж раптом згадав божевільного, що сконав на його очах, проковтнувши шматок хліба.

Він зблід і, ухопивши її за руку, закричав:

— Годі! Не їж більше! Ти так довго не їла... тепер тобі хліб може стати отрутою.

І вона зараз одвела свою руку, поклала хліб на тарелю та, як покірنا дитина, глянула йому в очі. І нехай би чиєсь слово... та не можуть ні різець, ні пензель, ні всемогутнє слово виявити того, що бачиться іноді в очах дівчини, окрім невимовно солодкого почуття, яке огортає того, хто заглядає в такі очі.

— Князівно! — вигукнув Андрій, наповнений і сердечними, і душевними, і всілякими пориваннями. — Що тобі треба? Чого ти хочеш? Накажи мені! Загадай мені найнеможливішу послугу, яка тільки є на світі, — я кинуся виконувати її! Загадай мені зробити те, чого не в силі зробити жодний чоловік, — я зроблю, себе занапащу. Занапащу, занапащу! І занапастити себе задля тебе, святим хрестом присягаюся, так мені солодко... та несила всього сказати! У мене три хутори, половина батьківських табунів — мої; усе, що принесла батькові в посаг моя мати й що навіть ховає вона від нього, — усе мое. Такої ні в кого тепер у козаків наших зброї, як у мене, немає: за самий держак моєї шаблі дають мені найкращий табун коней та овець три тисячі. І всього того я зречуся, покину, спалю, потоплю за одне твоє слово, за один тільки порух твоєї тонкої чорної брови! Але знаю, що, може, верзу дурниці, і не до речі, негаразд усе це, що не мені, вихованцеві бурси й Запорожжя, висловлюватися так, як зазвичай висловлюються там, де бувають королі, князі й усе, що є найкращого з-поміж вельможного лицарства. Бачу, що ти інше творіння Боже, ніж усі ми, та й куди їм до тебе, усім тим нашим шляхтянкам та їхнім дочкам-павам. Ми не гідні навіть рабами твоїми бути, тільки янголи небесні можуть служити тобі.

З щораз більшим подивом, уся обернувшись у слух, не зронивши жодного слова, слухала дівчина щиру, сердечну мову, у якій, мов у дзеркалі, виявлялася молода, сповнена сили душа. І кожне просте слово, сказане голосом, що добувався із самого дна його серця, було оповите силою. І подалося вперед усе її чарівне обличчя, відкинула вона далеко назад набридливе волосся, розтулила уста й довго сиділа так, з розтуленими устами. Тоді хотіла була щось сказати й ураз зупинилася, згадавши, що інше призначення провадить лицарем, що батько, брати й уся Вітчизна його стоять позад нього суворими месниками, що місто оточили страшні запорожці, а самі вони з тим своїм містом приречені на люту смерть... Й очі її враз потуманилися сльозою; швидко вхопила вона хустинку, шиту шовком, затулила нею своє лице, і за мить хустинка стала вогка; і довго сиділа вона, закинувши назад свою прегарну голову,

прикусивши білосніжними зубами свою прекрасну нижню губу, — мовби зненацька відчувши отруйне жало змії, — і не здіймаючи з обличчя хусточки, щоб не виявити перед ним свого печучого жалю.

— Скажи мені одне слово! — промовив Андрій і взяв її за єдвабну руку. Іскристе полум'я перебігло по його жилах від того дотику, і стиснув він руку, що, безвладна, лежала в його руці.

Але вона мовчала, не відтуляючи хустинки від свого лица, і сиділа непо-рушно.

— Чом же ти така сумтна? Скажи мені, чом ти така сумтна?

Кинула геть вона від себе хустинку, відгорнула своє довге волосся, що упало їй на очі, і вся розлилася жалощами, вимовляючи їх тихим-тихим голо-сом, немов той вітрець, що, знявшись теплого вечора, промайне гущиною прибережного очерету: зашелестять, забринять і полинуть раптом сумно-жа-лібні звуки, і ловить їх із незбагненим смутком замілілий перехожий, не чуючи ані тихого згасання вечора, ні веселих здалеку пісень, що їх співають, вертаючи з поля, жінці, ні далекого торохтіння возів.

— Чи ж не судилися мені довічні жалі? Чи не бідолашна мати, що поро-дила мене на світ? Чи не гірка доля мене колисала? Чи ж не лютий ти кат мій, моя жорстока доле? Усіх ти привела до моїх ніг: найкращих із-поміж шляхетства, найбагатіших панів, графів, чужоземних баронів і весь цвіт нашого лицарства. Усім їм було вільно мене кохати й за велике щастя кожний із них мав би моє кохання. Досить мені було тільки махнути рукою, і кожний із них — найвродливіший і найкращого роду — міг стати моїм чоловіком. І до жодного з них не причарувала ти мого серця, жорстока моя доле; а причарувала моє серце, обминувши найкращих лицарів землі нашої, до чужого, до ворога нашого. За віщо ж ти, Пречиста Божа Мати, за які грі-хи, за які тяжкі провини так невблаганно й немилосердно мене караєш? У достатку, у розкошах минали мої дні; найкращі, найдорожчі страви й солод-кі вина були мені до вибору. І навіщо все те було? Задля чого? Задля того, щоб нарешті померти лютою смертю, якою не помирає навіть останній жеб-рак у королівстві? Та мало, що судилася мені така страшна доля; мало того, що перед своїм сконом я мушу бачити, як мають померти в невимовних муках батько з матір'ю, за яких я двадцять разів життя своє віддала б; мало цього всього: треба ж було, щоб перед своїм кінцем довелося мені почути слова й побачити кохання, яких ще зроду я не бачила й не чула. Треба ж, щоб він своїми словами розшматував надвоє моє серце, щоб гірка його час-тина була ще гіркіша, щоб іще жалькіше було мені мого молодого віку, щоб іще страшнішою здавалася мені моя смерть і щоб ще більше, умираючи, дорікала я тобі, жорстока моя доле, і тобі, — прости мої провини, — Свята Божа Мати!

І коли змовкла вона, глибока безнадія проступила на її обличчі; болю-чим жалем заговорила кожна його рисочка, і все, від сумно похиленого чола й спущених очей до сліз, що завмерли й висохли на тихо спломенілих її щоках, усе, здавалося, промовляло: «Немає щастя на цьому обличчі!»

— Не чувано у світі, не можна, не бувати тому, — промовив Андрій, — щоб найвродливіша й найкраща з-поміж усіх жінок зазнала такої тяжкої долі, коли вона народилася на те, щоб перед нею, як перед святинею, схилялося все, що є найкращого на світі. Ні, ти не помреш! Не тобі помирати! Присягаюся своїм народженням і всім, що мені миле на світі, ти не помреш! А коли випаде так, що вже нічим — ні силою, ні молитвою, ані мужністю — незмога буде відвести гіркої долі, то ми помремо разом, і перше помру я, помру перед тобою, біля твоїх прекрасних колін, і хіба вже мертвого розлучать мене з тобою.

— Не дури, лицарю, ні себе, ні мене, — промовила вона, тихо хитаючи прекрасною головою своєю. — Знаю, на превеликий мій жаль, дуже добре знаю, що не вільно тобі кохати мене; і знаю, який обов'язок і заповіт твій, — тебе кличуть батько, товариші, Вітчизна, а ми — твої вороги.

— А що мені батько, товариші й Вітчизна? — мовив Андрій, стрепенувши головою й випроставши стрункий, як явір над водою, свій стан. — Тож коли так, то ось що: немає в мене нікого! Нікого, нікого! — промовив він тим самим голосом і підтвердив мовлене таким рухом руки, яким упертий, непоборний козак виявляє звагу вчинити справу нечувану й для когось іншого неможливу. — Хто сказав, що моя Вітчизна — Україна? Хто дав мені її за Вітчизну? Вітчизна є те, чого шукає наша душа, що для неї наймиліше. Моя Вітчизна — ти! Ось моя вітчизна! І понесу я вітчизну цю в серці моїм, понесу її, доки стане мого віку, і подивлюся — хай хто-небудь із козаків вирве її звідтіля! Я все, усе, що є на світі, продам, віддам, занашаю за таку вітчизну!

На мить скам'янівши, як прекрасна статуя, дивилася вона йому у вічі, тоді раптом заридала й з тією дивовижною жіночою відвагою, на яку буває здатна лише безкорисливо великодушна жінка, створена для прекрасного сердечного поривання, кинулася вона йому на шию й, обійнявши його білосніжними, дивовижними руками, заридала. Тієї миті на вулиці почулися невиразні крики в супроводі сурми й литаврів. Але він не чув їх. Він чув лише, як її чудові уста обвівали його запашним теплом свого дихання, як її сльози потоками стікали йому на лице, а її пахуче розсипане волосся оповило його всього своїм темним блискучим шовком.

Тієї хвили вбігла до них з радісним криком татарка.

— Урятовані, урятовані! — нестямно вигукувала вона. — Наші пробілися в місто, привезли хліб, пшоно, борошно та зв'язаних запорожців!

Та не чув ніхто з них, які то «наші» пробілися в місто, що привезли із собою та яких зв'язали запорожців. Сповнений неземних почувань, Андрій поцілував духмяні уста, що припали до його щоки, і не zostалися без відповіді духмяні уста. Вони одізувалися тим самим, і в цьому, злитім в одно, поцілункові відчулося те, що один лише раз у житті дається відчутти людині.

І пропав козак! Пропав для всього козацького лицарства! І не бачити йому вже ані Запорожжя, ані батьківських хуторів своїх, ані церкви Божої! А Україні не бачити найхоробрішого із синів своїх, що взялися її боронити. Вирве старий Тарас сиве пасмо зі своєї чуприни й прокляне і день, і час, коли породив на свою ганьбу такого сина.

VII–VIII

Частина польських королівських військ змогла прорватися в місто й узяти в полон п'яних козаків. Від єврея Янкеля, який побував у місті, Тарас дізнався, що Андрій перейшов до ворогів. Він поклявся помститися полячці, яка причарувала його сина.

Через звістку про те, що татари напали на Січ, пограбували її та забрали в полон козаків, козацьке військо розділилося на дві частини. Одна вирушила наздоганяти татар, а друга залишилася, обравши наказним отаманом Тараса Бульбу.

IX

У місті ніхто не довідався, що половина запорожців погналася за татарами. З магістратської вежі вартові помітили тільки, що частина козацьких возів потяглася за ліс; але подумали, що то козаки готували засаду; те саме думав і французький інженер. А тим часом кошовий сказав правду, і в місті забракло харчів; за тодішнім звичаєм, військо не розраховало, скільки йому потрібно буде. Спробували вискочити за браму, але половину сміливців було враз перебито, а друга ледве вскочила в місто ні з чим. Проте жиди скористалися тим вискоком і пронюхали все: куди й чого пішли запорожці, і з якими отаманами, які курені й скільки їх пішло, і скільки зосталося, і що вони думають робити, — одне слово, про все дізналися, і в місті через кілька хвилин уже все знали. Полковники, підбадьорені звісткою, готувалися до бою. Тарас уже із самого руху та гомону в місті бачив усе те й моторно робив, що треба: будував, давав накази, поставив у три табори курені й сточив їх возами, зробивши з них немов рухомі фортеці, у яких козаки були нездоланні; двом куреням звелів стати в засідку, повтикав частину поля гострими кілками, поламанними списами й поламанною зброєю, щоб при нагоді нагнати туди ворожу кінноту. І коли вже все було зроблене як слід, промовив слово до козаків, — не

на те, щоб їх підбадьорити, бо знав він, що й без того міцний дух мають козаки, а просто самому кортіло висловити все те, що було в нього на серці.

— Хочу сказати вам, панове, що таке наше товариство. Ви чували від батьків і дідів, як колись шанували всі нашу землю: і грекам вона далася взнаки, і з Царгорода брала червінці, і міста в нас були пишні, і церкви, і князі були нашого роду, свої князі, а не католицькі недовірки. Та ба, усе сплюндрували бусурмени, усе пропало; тільки й zostалися ми, сироти, та, як та вдова після смерті доброго чоловіка, також сирота, як і ми, земля наша! Ось у який час подали ми, братове, руку на братерство! Ось на чому стоїть наше товариство!

*М. Дерзгус. Ілюстрація до повісті
М. Гоголя «Тарас Бульба».
(Фрагмент)*

Нічого святішого й немає від товариства! Батько любить свою дитину, мати любить свою дитину, діти люблять батька й матір, та це не те: і звір любить свою дитину. Але поріднитися душею, а не по крові, може тільки людина. Бували й по інших землях товариства, а такого, як на нашій землі, не було ніде. Не одному з вас траплялося довго пропадати на чужині; бачиш — і там люди! Також Боже сотворіння, і розбалакаєшся з ним, немовби зі своїм; а коли дійде до того, щоб вилити йому душу, — бачиш: ні! І розумні люди, та не ті; немовби й такі люди, та не такі! Ні, пани-браття, так любити, як козацька душа, — любити не тільки розумом чи ще чим, а всім, що дав тобі Бог і що тільки є в тобі, — еге! — промовив Тарас і махнув рукою, похитав сивою головою, моргнув вусом і додав: — Ні, так любити ніхто не зможе! Знаю, погано тепер повелось на землі нашій: думають тільки про те, щоб у них були стіжки й скирти хліба та коней табуни, та щоб були цілі в льохах запечатані дорогі меди; переймають казна-які бусурменські звичаї, цураються своєї мови, свій зі своїм не хоче розмовляти, свій свого продає, як бездушну тварину на ринку. Ласка чужого короля, та й не короля, а якого-небудь паскудного магната польського, що своїм жовтим чоботом б'є їх у пику, дорожча їм од усякого братерства. Але навіть в останнього падлюки, хоч би який він був, хоч би весь запаскуджений у сажі й низькопоклонстві, є й у того, братове, хоч крихта почуття до свого рідного. І прокинеться воно колись, і вдариться він, бідолашний, об поли руками, ухопить себе за голову, і прокляне він нице життя своє, готовий муками спокутувати ганебні діла. Хай же знають вони всі, що означає в нашій землі товариство! Бо коли вже так станеться, що нам доведеться вмерти, то ніхто ж так не здолає вмерти, як ми, ніхто! Бо не вистачить у них на те мишачої відваги їхньої! (...)

А з міста вже виступало вороже військо, б'ючи в литаври й сурмлячи в сурми; і пани, узявшись у боки, виїздили, оточені незчисленною челяддю. Дебелий полковник віддавав накази. І почали наступати вони тісно на козацький табір, погрожуючи, націляючись із мушкетів, блискаючи очима й сяючи мідяним обладунком. Як тільки побачили козаки, що вже підійшли вони на мушкетний постріл, усі разом гримнули із семип'ядних пищалів своїх і, не зупиняючись, усе смалили з них. Далеко розляглася голосна стрілянина по всіх довколишніх полях і нивах, зливаючись у безперервний гук; димом поїнялось усе поле. А запорожці все стріляли безперестанку: задні тільки набивали пищалі й передавали переднім, дивуючи тим ворога, що ніяк не міг зрозуміти, як це вони стріляють, не набиваючи зброї. Уже не видно було за густим димом, що оповив і те, і те військо, не видно було, як то одного, то другого не ставало в лавах; але почували ляхи, що густо літають кулі й що не до шмиги прихопиться; і коли відступили назад, щоб вийти з диму й озирнутися, то багатьох не долічилися у своїх лавах, а в козаків, може, два-три було вбито на сотню. І все палили з пищалів козаки, ні на хвилину не даючи собі передиху. Сам чужоземний інженер подивувався з такого небаченого способу, промовивши тут-таки при всіх:

— Ох же й добрі вояки, ці запорожці! Отак треба воювати й іншим в інших землях!

І зразу порадив повернути на табір гармати. Тяжко ревнули широкими горлянками чавунні гармати; затремтіла й далеко загула земля, і ще дужче встелило димом поле. Почули дух пороху по майданах і вулицях, по ближчих і далеких містах. Але гармаші взяли дуже високо: розпечені ядра шугнули великою дугою, страхітливо завили в повітрі, перелетіли через голови всього табору й увігналися глибоко в землю. Ухопив себе за чуб французький інженер, коли побачив таких нікчемних гармашів і взявся сам наводити гармати, незважаючи на те, що козаки ненастанно сипали кулями, як горохом.

Тарас побачив ще здалеку, що біда буде Незаймайківському та Стебликівському куреням, і гукнув на всі груди:

— Вибирайтеся мерщій із-за возів і сідайте на коней!

Але не встигли б зробити цього козаки, коли б Остап не кинувся в саму середину: вибив гноти в шістьох гармашів, тільки не встиг вибити в чотирьох: одігнали його назад ляхи. А тим часом чужоземний капітан сам узяв у руку гніт, щоб вистрілити з найбільшої гармати, якої козаки ніколи ще й не бачили. Страшно дивилася вона широчезною горлянкою, і тисяча смертей виглядала звідти. І як гуркнула вона, а за нею ще три інші, глухо здригнулася чотири рази земля, — багато наробили вони лиха! Не по одному козакові заплаче стара мати, б'ючи себе кістлявими руками в старі груди; не одна вдова зостанеться в Глухові, Немирові, Чернігові й по інших містах. Буде, бідолашна, щодня на ринок вибігати, кожного подорожнього хапати, заглядаючи кожному в вічі, чи немає поміж них найдорожчого з усіх; але багато пройде через місто всякого війська, і довіку не побачить вона поміж ним того одного, наймилішого з усіх.

Мов не було половини Незаймайківського куреня! Як градом вибиває враз цілу ниву, де, наче щирозлотний червінець, пишався кожний колос, так їх вибило й поклато.

Як же стрепенулися козаки! Як схопилися всі! Як скипів курінний отаман Кукубенко, побачивши, що кращої половини куреня його немає! Урізався він з останніми своїми незаймайківцями в саму середину. Спересердя посік на капусту першого, що трапився під руку; багатьох вершників збив із коней, доставши списом і вершника, і коня, добувся до гармашів і відбив одну гармату. А там уже, бачить, пораяється уманський курінний отаман і Степан Гуска вже відбиває головну гармату. Полишив він їм цю роботу й повернув зі своїми незаймайківцями в другу ворожу гуцу: там, де пройшли незаймайківці, там уже вулиця; де повернулися, то вже й провулок! Так і видко було, як танули ряди та, мов снопи, лягали ляхи! А біля самих возів Вовтузенко, а спереду Черевиченко, а біля далеких возів Діхтяренко, а за ним курінний отаман Вертихвіст. Двох шляхтичів уже підняв на списа Діхтяренко, та наскочив нарешті на непоступливого третього. Верткий і міцний був лях, пишною зброєю озброєний, і півсотні самої челяді привів із собою. Пом'яв він добре Діхтяренка, звалив його на землю й уже, замахнувшись на нього шаблею, закричав:

— Немає поміж вас, собак-козаків, ні одного, щоб посмів би проти мене стати!

— А отже, і є! — промовив і, мов із землі, виріс перед ним Мусій Шило. Дужий був він козак, не раз отаманував на морі й багато натерпівся всякої біди. Захопили їх були раз турки біля самого Трапезунда й усіх забрали невільникими на галери, закували їм руки й ноги в залізні кайдани, не давали цілими тижнями каші й напували бридкою водою морською. Усе стерпіли бідні невільники, аби не відректися православної віри. Не стерпів отаман їхній Шило Мусій, потоптав ногами святий закон, поганою чалмою обкрутив грішну голову, здобув довіру в паші, став ключником на кораблі й старшим над усіма невільниками. Дуже засумували бідні невільники, бо добре знали, що коли вже свій продасть віру й пристане до гнобителів, то ще тяжче й гірше бути під ним, ніж під усяким іншим бузувіром. Так воно й сталося. Усіх Мусій Шило закував у нові кайдани, посадивши по три в ряд; прикрутив їм аж до білої кості тверді мотузи, усім шиї понабивав, частуючи запотиличниками. І коли турки, раді, що здобули собі такого вірного служника, почали бенкетувати, і, забувши свій закон, усі повпивалися, він усі шістдесят і чотири ключі приношав, невільникам роздавав, щоб себе відмикали, кайдани й пута в море кидали, а самі шаблі брали та турків рубали. Багато тоді здобичі козаки набралися, зі славою додому верталися, і довго за те кобзарі Мусія Шила прославляли. Вибрали б його й кошовим, та якийсь він удався чудний: іншого разу зробить таке діло, що й наймудрішому не снилось, а іноді якийсь сказ нападе на козака. Пропив він і прогуляв усе, у всіх напозичав у Січі, а до того ще й прокрався, як останній злодій: уночі поцупив із чужого куреня всю козацьку зброю й заставив шинкареві. За такий ганебний вчинок прив'язали його на майдані до палі й покляли кия, щоб кожний погладив його тим кием від щирого серця; але не знайшлося серед усіх запорожців такого, щоб підняв на нього кия, пам'ятаючи колишні його заслуги. Отакий був козак Мусій Шило.

— То є ж такі, що б'ють вас, собак! — промовив він і кинувся на ляха.

Ну й рубалися вони! І наплічники, і нагрудники повгиналися в обох. Розрубав на ньому вражий лях залізну сорочку й дістав лезом самого тіла; зачервоніла козацька сорочка. Але не звернув уваги на те Шило, замахнувся жилавою рукою (важка була козацька рука!) і торохнув його зненацька по голові. Розскачався надвоє мідяний шолом, захитався лях і гримнув на землю; а Шило почав рубати й хрестити вже очамрілого.

— Не добивай, козаче, ворога, краще назад оглянйся!

Не оглянувся козак назад, й один із челядників убитого загнав йому ножа в шию. Повернувся тоді Шило й уже досягнув був його шаблею, але той зник, потонувши в порохівім диму. З усіх боків знялася тріскотня із самопалів. Похитнувся Шило, почувуючи, що рана його смертельна. Упав він, затулив рукою свою рану й промовив, звертаючись до товаришів:

— Прощайте, пани-браття, прощайте, товариство! Хай же вічно стоїть православна земля козацька й хай буде вічна їй честь!

І заплющив ослаблі свої очі, і полинула козацька душа із суворого тіла.

А там уже вискочив зі своїми козаками Задорожний, трощив ворожі лави курінний Вертихвіст і виступав Балабан.

М. Дерезус. Ілюстрація до повісті
М. Гоголя «Тарас Бульба».
(Фрагмент)

— А що, панове? — спитав Тарас, перегукуючись із курінними. — Чи є ще порох у порохівницях? Не ослабла ще козацька сила? Ще не гнуться козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях! Не ослабла ще козацька сила, ще не гнуться козаки!

І натиснули дуже козаки: геть поламали всі лави. Низенький полковник дав гасло збиратися до гурту та звелів підняти вісім мальованих корогів, щоб зібрати своїх, що далеко розсипалися по цілому полі. Усі ляхи почали збігатися під корогви; але не встигли вони ще й вишикуватися, як уже курінний отаман Кукубенко вривався знову зі своїми незаймаківцями в саму середину й насів просто на череватого полковника. Не видержав полковник і, повернувши коня, пустився

щодоуху тікати; а Кукубенко далеко гнав його через усе поле, не даючи йому з'єднатися з полком. Забачив те з бокового куреня Степан Гуска й кинувся йому навперейми з арканом у руці, припавши коневі до гриви, вибравши слушну хвилину, ураз накинув йому на шию аркан. Почервонів полковник, аж посинів, ухопився за мотузку обома руками, силкуючись розірвати її, але дужа рука загнала йому в самий живіт смертельного списа. Так і залишився він, мов цвяхом прибитий до землі. Але не поталанило й Гусці! Не встигли оглянутися козаки, як уже побачили піднятого на чотири списи Степана Гуску. Тільки й устиг промовити неборака:

— Хай же згинуть вороги й пишається на віки вічні козацька земля!

І тут же таки вилинула його козацька душа з тіла. Озиралися козаки, а вже збоку козак Метелиця частує ляхів, гамселиє то того, то іншого, а з другого боку натискає зі своїми козаками курінний отаман Невеличкий, а біля возів шаткує ворога Закругигуба, а біля дальших возів третій Писаренко розігнав цілу ватагу; а ще в іншому місці зчепилися й б'ються вже на самих возах.

— А що, панове? — гукнув отаман Тарас, проїхавши попереду всіх. — Є ще порох у порохівницях? Чи міцна ще козацька сила? Ще не гнуться козаки?

— Є ще, батьку, порох у порохівницях; ще міцна козацька сила, не гнуться ще козаки!

А вже впав із воза Бовдюг. Просто під саме серце влучила його куля; та зібрав свою останню силу й промовив старий:

— Не жаль мені прощатися зі світом. Дай Боже всякому такої смерті! Хай же славна буде довіку козацька земля!

І полинула у високості Бовдюгова душа, щоб розповісти там старим товаришам, які давно відійшли на той світ, як уміють битися в землі українській, а ще краще, як уміють умирати за святу віру.

Балабан, курінний отаман, невдовзі після того також гримнув на землю. Три смертельні рани дісталися йому: від списа, від кулі та від важкого палаша. А був він один із найхоробріших лицарів, багато разів водив під своїм отамануванням козаків у море, але найславетнішим був похід його до анатолійських берегів. Багато набрали вони тоді цехинів, дорогої турецької габи, кинджаків і всякого вбрання, та зазнали біди, повертаючись: потрапили, бідолахи, під турецькі ядра. Як ударили по них із турецького корабля — половина козацьких байдаків закруtilись і перевернулися, не одного в воді потопивши, але прив'язані до човнів очеретяні кулики не дали потопитися човнам. Балабан на всіх веслах одплив далі й став проти сонця, через що його не видно було з турецького корабля. Потім цілу ніч черпаками й шапками вибирали вони воду та латали пробиті дірки; з козацьких штанів поробили вітрила й таки втекли від найпрудкішого турецького корабля. І не тільки щасливо повернулися на Січ, а ще й привезли шиту золотом ризу архимандритові Межигірського монастиря та Покрові, що на Запорожжі, шати зі щирого срібла. І славили довго потім кобзарі козацьке щастя. Похилив Балабан тепер голову, відчувши передсмертну муку, і стиха промовив:

— Здається мені, пани-браття, що помираю доброю смертю: семеро зарубав, дев'ятох списом проткнув, потоптав конем чимало, а вже не пригадаю, скільки кулею поклав. Хай же вічно цвіте козацька земля!..

І полетіла у вирій його душа.

Козаки, козаки! Бережіть найкращий цвіт свого війська!.. Уже обступили Кукубенка; уже тільки семеро зосталося з усього Незаймаківського куреня; уже й ті ледве відбиваються; уже закривавилася на ньому одежа... Сам Тарас, уздрівши Кукубенкове лихо, поквапився на допомогу. Але пізно надбігли козаки; уже встромили йому під самісіньке серце списа вороги, перше ніж відігнали їх Тарасові козаки. Тихо схилився він на руки козакам, що підхопили його, і ринула струменем молода його кров, немов те дорогоцінне вино, що його несли в склянній посудині з льоху необережні служники, підковзнулися на порозі й розбили коштовну сулію: усе розлилося на землю вино та, прибігши туди, ухопив себе за голову хазяїн, що беріг його на найкращий у житті випадок, щоб коли приведе Бог на старість зустрітися з товаришем із молодих літ, то щоб було чим згадати разом із ним минулий, давній час, коли інакше й краще веселилася душа... Повів Кукубенко навколо себе очима й промовив:

— Дякую Богові, що довелося мені вмерти на ваших очах, товариство! Хай же після нас живуть ще кращі, ніж ми, і хай красується вічно люба Христові козацька земля!.. (...)

— А що, панове, — перегукнувся Тарас із тими, які залишилися, куренями, — чи є ще порох у порохівницях? Не пощербилися ще шаблі козацькі? Не втомилася ще козацька сила? Не гнуться ще козаки?

М. Дерезус.
Ілюстрація до повісті
М. Гоголя «Тарас
Бульба»

— Вистачить ще, батьку, пороху; ще годящі шаблі; не втомилася ще козацька сила; ще не гнуться козаки!

І рвонулися знову козаки так, наче б і втрати в них не було. Уже тільки три курінних отамани залишилися живі; червоніли вже скрізь криваві річки; високо гатилися греблі з козацьких і ворожих тіл. Глянув Тарас на небо, а по ньому вже лине низка кречетів. Ну, буде комусь пожива! А вже он підняли на списи Метелицю; уже голова другого Писаренка крутнулася і закліпала очима; уже підламався й гримнув на землю начетверо порубаний Охрім Гуска.

— Ну, — промовив тихо Тарас і махнув хусткою. Зрозумів той знак Остап і стрімко рвонув, вихопившись із засідки, на кінноту. Не витримали дужого натиску ляхи, а він їх гнав і нагнав просто на те місце, де були повбивані в землю кілки й

оцупки поламаних списів. Пішли спотикатися коні й летіти через їхні голови ляхи. А тієї миті корсунці, які стояли останні за возами, побачивши, що вже можна дістати з мушкета кулею, стрілили враз із самопалів. Збилися, розгубилися ляхи, і підбадьорилися козаки.

— От і наша взяла! — почувлися з усіх боків голоси запорожців. Вони засурмили в сурми та підняли переможну корогу. Скрізь тікали й ховалися ляхи.

— Ба ні, ще не зовсім наша взяла! — сказав Тарас, дивлячись на міську браму, і сказав правду.

Брама відчинилася, і вилетів із неї гусарський полк, окраса всіх кінних полків. Під вершниками були всі як один руді аргмаки. Попереду полку летів лицар, дужчий і кращий за всіх. З-під мідяного шолома вибивався неслухняний чорний волос; розвівалася зав'язана на руці дорога хустка, яку вишила своїми руками перша красуня. Так і остовпів Тарас, як уздрів, що то Андрій. А він тим часом, охоплений запалом бою, бажаючи заслужити пов'язаний на руку подарунок, помчав, як молодий хорт, найкращий, найпрудкіший і наймогутніший у зграї. Тюгукнув йому досвідчений ловчий, і він понісся, витягнувши просто над землею свої лапи, усім тілом похилившись набік, здійснюючи куряву зі снігу й десять разів випереджаючи самого зайця в розпалі свого лету. Зупинився старий Тарас і дивився на те, як він чистив перед собою дорогу, розганяв, рубав і сипав удари на обидва боки.

Не стерпів Тарас і закричав:

— Як?.. Своїх?.. Своїх, чортів сину, своїх б'єш?.. — Та Андрій не бачив, хто перед ним був, свої чи якісь інші; нічого не бачив він. Кучері, кучері він бачив, довгі, довгі кучері, і, мов той лебідь на воді, груди, і білу, як сніг, шию, і плечі, і все, що створене для нестямних поцілунків.

— Гей, хлоп'ята! Заманіть мені тільки його до лісу, тільки заманіть мені його! — гукнув Тарас.

І тут же зголосилося тридцятєро наймоторніших козаків заманити його. І, поправивши на собі високі шапки, миттю погналися кіньми навперейми гусарам. Ударили збоку на передніх, збили їх і відрізали від задніх, дали по гостинцю одному-другому, а Голокопитенко угрів плазом по спині Андрія, і враз кинулися тікати від них, скільки було козацької сили. Як скипить Андрій! Як забунтується по всіх його жилах молода кров! Ударив він гострими острогами коня й щодуху полетів за козаками, не оглядаючись і не бачачи, що позад нього тільки яких двадцятєро ледве встигали за ним. А козаки летіли щосили на конях і просто повернули до лісу. Розігнався на коні Андрій і вже був трохи не догнав Голокопитенка, як ураз чиясь дужа рука вхопила за поводи його коня. Озирнувсь Андрій — перед ним Тарас! Затремтів він усім тілом і раптом пополотнів... Так школяр, необачно зачепивши товариша й діставши від нього за те лінійкою по лобі, спалахує, як вогонь, осатаніло вискакує з-за лавки й женеться за зляканим товаришем своїм, ладний роздерти його на шматки, і раптом натикається на вчителя, який входить до класу: миттю вщухає його запал і спадає безсила лють. Так миттю згас, як і не було його, гнів Андріїв. І бачив він перед собою тільки страшного батька.

— Ну, що тепер ми будемо робити? — сказав Тарас, дивлячись йому просто в вічі.

Але не промовив ні слова на те Андрій і стояв, утупивши в землю очі.

— Що, синку, помогли тобі твої ляхи? — Андрій мовчав. — Отак прода-ти? Продати віру? Продати своїх?.. Стій же, злазь із коня!

Покірно, як дитина, зліз він із коня і стояв ні живий ні мертвий перед Тарасом.

— Стій же й не ворущися! Я тебе породив, я тебе й уб'ю! — промовив Тарас і, відступивши крок назад, зняв із плеча мушкета. Білий як полотно стояв Андрій: видко було, як тихо ворущились уста його, як він вимовив чиєсь ім'я; але не було то ім'я Вітчизни, чи матері, чи брата — то було ймення красуні-польки. Тарас вистрілив.

Як колос пшеничний, підрізаний серпом, як молоде ягня, що почуло під серцем смертельне лезо ножа, схилив він голову й упав на траву, ані слова не промовивши.

Зупинився синовбивець і довго дивився на бездыханне тіло. Він і мертвим був прекрасний; мужнє лице його, ще недавно повне сили й непереможного для жіночого серця чару, і тепер виявляло чудову красу; чорні брови, як жалобний оксамит, відтінювали його зблідлі риси.

— Чим не козак був? — промовив Тарас. — І станом високий, і чорнобривий, й обличчя, як у шляхтича, і рука міцна була в бою!.. А пропав, пропав без слави, як поганий пес!

М. Дерєгус. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба»

— Батьку, що ви нарobili! Це ви вбили його? — спитав, під'їхавши тієї хвилини, Остап.

Тарас кивнув головою.

Пильно глянув мертвому в вічі Остап. Жаль йому стало брата, і промовив він чуло:

— Поховаймо ж його, батьку, чесно, щоб не глумилися над ним вороги й не шматувало його тіло хиже птаство.

— Поховають його й без нас! — промовив Тарас. — Знайдуться в нього й голосільниці, і жалібниці! (...)

— На коня, Остапе! — гукнув Тарас, кваплячись застати ще козаків, щоб подивитися ще на них, та й щоб вони глянули перед смертю на свого отамана. Та не встигли вони виїхати з лісу, як уже ворожа сила оточила з усіх боків ліс і поміж деревами скрізь з'явилися вершники із шаблями й списами.

— Остапе! Остапе, не піддавайся! — гукнув Тарас, а сам вихопив шаблю з піхов та й ну чесати на всі боки кожного, хто траплявся йому під руку. А на Остапа вже наскочило раптом шестеро; та лихої години, видко, наскочили: з одного скотилася голова, другий перевернувся, відступивши; списом проколото ребро третьому; четвертий був одважніший, ухилив голову від кулі, і поцілила коневі в груди гаряча куля, — звівся дибки скажений кінь і впав навznak, задушивши під собою вершника.

— Добре, синку!.. Добре, Остапе!.. — гукав йому Тарас. — А ось і я слідом за тобою!..

А сам усе відбивався від нападників. Рубає та б'ється Тарас, роздає гостинці й тому, й іншому, а сам дивиться все вперед на Остапа та бачить, що вже знову зчепилося з Остапом мало не восьмеро разом.

— Остапе!.. Остапе! Не давайся!

Але вже замагають Остапа; уже один накинув йому на шию аркан, уже беруть, уже в'яжуть Остапа.

— Ех, Остапе, Остапе! — кричав Тарас, пробиваючись до нього та рубаючи на капусту кожного, хто тільки трапиться. — Ех, Остапе, Остапе!..

Та немов важким каменем ударило його самого тієї ж миті. Усе закрутилося й перевернулося в очах у нього. На мить безладно спалахнули перед ним голови, списи, дим, вогонь, сучки, листя з дерева, що мигнуло йому просто в вічі. І бабахнувся він, як підрубаний дуб, на землю. І повіло туманом йому очі.

Х

Вірний товариш відвіз посіченого, ледь живого Тараса до Січі, вилікував його. Через півтора місяця він став на ноги, але був похмурим, адже загинули всі його давні товариші. Знаючи, що поляки оцінили голову Остапа у дві тисячі червінців, Тарас заховався на дні воза, завантаженого цеглою й дістався Варшави. Допоміг йому Янкель. Бульба не зміг побачитися із сином і визволити його з в'язниці. Переодягнутий в іноземного графа, він прийшов на майдан, де мали стратити Остапа.

XI

(...) Майдан, де мала відбутися кара, не важко було знайти: люд валом сунув туди з усіх кінців. За тодішніх лютих часів це було одне з найцікавіших видовищ не тільки для простолюду, а й для шляхетного панства. Багато старих найпобожніших жінок, сила молодих панночок і пань, найбоязкіших, яким потім цілу ніч увижалися закривавлені трупи, які кричали спросоння так, як може тільки п'яний гусарин кричати, — не пропускали, проте, нагоди задовольнити цікавість.

— Ох, які муки! — кричали декотрі в істеричній пропасниці, заплющували очі й одвертались і все ж таки вистоювали досить довго. Інший і рота роззявить, і руки простягне вперед, ладен вискочити всім на голови, щоб звідтіля краще роздивитися. З юрби вузеньких, невеличких і звичайних голів висовував свою товсту пику різник, що спостерігав за всією справою оком знавця й перемовлявся короткими словами зі зброярем, якого звав кумом через те тільки, що у свято напивалися з ним в одному шинку. Інші розмовляли палко, ще інші навіть бились об заклад; але більшість було таких, що на весь світ Божий і на все, що в ньому твориться, дивляться, колупаючи пальцем у носі.

Спереду, біля самих прудивусів, що становили міську гвардію, стояв у військовій одежі молодий шляхтич чи, може, тільки схожий на шляхтича, який надяг на себе геть усе, що мав, так що в нього вдома зосталася тільки подерта сорочка та старі чоботи. Два ланцюжки, один поверх другого, висіли в нього на шії з якимсь дукачем. Він стояв із коханкою своєю Юзею та все озирався, щоб хто-небудь не забруднив її шовкового вбрання. Він їй пояснив геть усе так, що вже нічого не можна було додати.

— Оце, серденько Юзю, — почав він, — увесь цей люд, що ви тут бачите, прийшов, щоб подивитися, як каратимуть на смерть злочинців. А он той, серденько, що, як ви бачите, держить сокиру й інші причандали, — то кат, і він буде їх карати. І як почне їх колесувати й інших тортур завдавати, то злочинець іще буде живий; а як одрубає йому голову, то він, серденько, зараз же й помре. Перше буде кричати й рухатися, ну, а як тільки одрубають йому голову, тоді вже йому не можна буде ні кричати, ні їсти, ні пити — це через те, серденько, що в нього вже не буде більше голови.

І Юзя все це слухала з ляком і цікавістю. Дахи будинків були всіяні людом. З віконць на горищах визирали якісь гідкі пики з вусами й немовби очіпками на головах. На балконах під наметами сиділо магнатство. Гарненькою ручкою панна-реготуха, сяючи, немов білий сніг на сонці, держалася за поруччя. Ясновельможні пани, добре вгодовані, дивилися поважно.

Служник у білому вбранні, з рукавами, що відкидалися назад, розносив найдки та всякі напої. Часто чорноока панна, жартуючи, брала своєю білою ручкою тістечка або щось із садовини й кидала в народ. Юрба голодних лицарів підставляла свої шапки, і який-небудь довгий шляхтич, що витикався з-поміж усіх головою, у полинялім червонім кунтуші з почорнілими, колись золотими шнурами перший хапав своїми довжелезними руками здобич, цілував її, притуляв до серця, а тоді клав у рот. Сокіл, що висів у золотій клітці під

балконом, теж був глядачем: перехиливши набік дзьоба й піднявши лапу, він пильно роздивлявся юрбу. Ось вона враз загула, і зо всіх боків почулося:

— Ведуть, ведуть! Козаки!

Вони йшли без шапок, з довгими чубами; бороди теж у них повідростали. Вони йшли не боязко, не понуро, а навпаки — з якоюсь тихою гордістю; їхня одежа з коштовного сукна подерлась і теліпалася на них лахміттям; вони не дивилися на люд і не кланялися йому. Попереду йшов Остап.

Що відчув старий Тарас, коли побачив свого Остапа? Що було тоді в нього на серці?.. Він дивився на сина з юрби й не пропустив жодного його руху. Вони підійшли вже до самого місця карі. Остап зупинився. Йому першому належало випити цю гірку чару. Він глянув на своїх, підняв руку вгору й гучно промовив:

— Дай же, Боже, щоб усі, які тут стоять еретики, не почули, нечестивці, як мучиться християнин! Щоб жодний із нас не промовив жодного слова!

Після цього він підійшов до помосту.

— Добре, синку, добре! — тихо мовив Бульба й похилив на груди свою сиву голову.

Кат зірвав з Остапа старе лахміття; йому зв'язали руки й ноги в навмисне зроблені диби і... (...)

Остап терпів тортури й катування, як велетень: ні крику, ні стогону не було чути навіть тоді, коли почали перебивати йому руки й ноги, коли страшний хряскіт кісток почувся серед мертвої тиші до найдальших глядачів, коли панянки відвернули свої очі, — нічого навіть подібного до стогону не вирвалося з його уст, і не здригнулося його лице. Тарас стояв у юрбі, схиливши голову й водночас гордо піднявши свої очі, тихо, схвально промовляв:

— Добре, синку, добре!

М. Дерезус. Ілюстрація до повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». (Фрагмент)

Але як узяли його на останні смертельні муки, здалося, немовби почала підупадати його сила й повів він навколо себе очима. «Боже, усе невідомі, усе чужі люди! Хоч би хто-небудь із рідних, близьких його серцеві був тут, при його смерті!»

Він не хотів би чути плачу та жалів слабосилої матері чи несамовитого голосіння жінки, що рве на собі волосся та б'є руками в білі груди; хотів би він тепер побачити з твердою волею чоловіка, який мудрим своїм словом підбадьорив би його й потішив. І впав він на силі й вигукнув у скруті душевній:

— Батьку! Де ти? Чи чуєш ти мене?

— Чую! — залунало серед мертвої тиші, і весь мільйон народу разом здригнувся.

Частина кінних жовнірів кинулася пильно оглядати юрбу.

Янкель побілів як смерть, і коли жовніри трохи від'їхали від нього, він з острахом озирнувся назад, щоб глянути на Тараса; але Тараса вже коло нього не було: і слід його немов вода змила.

ХІІ

Тарас керував відбірним полком під час повстання на чолі з гетьманом Остріяницею. Він зі своїм полком вирушив далі гуляти Польщею, справляючи «поминки по Остапові». Польський уряд доручив Потоцькому з п'ятьма полками спіймати Тараса. Потоцький наздогнав козаків на березі Дністра. Близько тридцяти поляків повисли на Бульбі... Потім постановили спалити його, прикувавши кайданами до дерева. Тарас на полум'я не дивився, він спрямував погляд у той бік, де відстрілювалися козаки. Його очі спалахнули радістю: «Прощайте, товариство! Згадуйте мене й на ту весну, прибувайте знову сюди та добре погуляйте!..»

(За редакцією І. Малковича та Є. Поповича
на основі перекладу М. Садовського)

4. Опрацюйте літературно-критичний матеріал до повісті «Тарас Бульба».

Жанр і композиція твору. «Тарас Бульба» — історична повість, хоча за широтою епічного охоплення дійсності, ґрунтовності в зображенні народного життя й багатоплановістю побудови твір близький до історичного роману. Композиційно повість поділена на 12 глав. У зав'язці твору колишні бурсаки Остап та Андрій повертаються в батьківський дім. Кульмінаційних моментів у творі кілька. Загибель Тараса Бульби є розв'язкою повісті.

Тема, ідея, проблематика твору. Повість розповідає про боротьбу українського народу з польською шляхтою — це тема твору. Широке епічне зображення цієї боротьби визначає патріотичний нафос розповіді. Основна ідея — єдність, заснована на християнській вірі, патріотизмі, товаристві й вольності. У повісті порушено проблеми патріотизму, благородства, сміливості, кохання, вірності й зради.

Прототип головного героя. Прототипом Тараса Бульби був предок відомого українського дослідника М. Миклухи-Маклая — курінний отаман Війська Запорозького Низового Охрім Макуха. Його дядько по батьковій лінії навчався й товаришував із М. Гоголем. Той, у свою чергу, зацікавився родинними переказами Миклух. Виявляється, їхній предок, Охрім Макуха, мав трьох синів — Омелька, Назара й Хому, які воювали за визволення України з-під польської шляхти. Назар закохався в шляхетну панночку та сховався в обложеної запорожцями фортеці. Зганьблені брати вирішили викрасти зрадника, але на зворотному шляху натрапили на варту. Хома загинув у нерівному бою, а Омелькові з бранцем удалося втекти. Курінний власноруч стратив сина-зрадника.

Герої повісті. Головний герой *Тарас Бульба* «був одним із давніх полковників, ніби тільки й з'явився на світ задля військової справи». Це — тверда натура. Хоч у той час шляхетський вплив уже позначився на українському козацтві й панстві (багато хто переймав польські звичаї: заводили розкоші та пишноту,

цілу юрбу служок), проте «Тарасові це було не до серця». Він любив просту козацького життя й пересварився з усіма своїми товаришами, які тягнулися до пишного життя та схилилися перед Варшавою, називаючи їх «підніжками лядських панів». Невгамовний курінний мав за обов'язок захищати православу віру. Тарас не був створений для сімейного вогнища: побачившись після тривалої розлуки із синами, він уже на другий день поспішає з ними на Січ – саме тут його справжня стихія. Людина величезної волі й незвичайного природного розуму, зворушливо ніжний до товаришів і нещадний до ворогів, Тарас карає польських магнатів та орендарів, захищаючи пригноблених. У ньому немає нічого корисливого, егоїстичного й дрібного, його душа перейнята лише одним прагненням – здобути свободу для свого народу.

Остап наділений богатырськими рисами, він продовжує батьківську справу. Тарас пишається його вдачею, завзяттям і силою. Для Остапа немає нічого дорожчого за рідний край, для якого він готовий разом з усіма на найстрашніші муки й навіть на смерть. Чого варта його витримка під час страти: переживаючи нелюдські тортури, він зціплює зуби, демонструючи свою незламність і водночас зневагу до ворогів.

Андрій — більш тонка натура, він уміє цінувати красу. Щира, глибока пристрасть, що спалахнула в його душі, уступила в трагічне протиріччя з почуттям обов'язку перед своїми товаришами й Батьківщиною. Закоханий у молоду польську панночку, він переходить на сторону ворога, зрадивши батька, брата, своїх товаришів і рідний край. Тарас сам стратив свого сина-зрадника: «Я тебе породив, я тебе й уб'ю!»

Образи Остапа й Андрія — це два можливі життєві шляхи: героїзм, безсмертя імені, народна шана й безславна смерть зрадника, який у пам'яті народу буде пов'язаний лише з ганьбою та зневагою.

5. Покажіть на карті (с. 156) місця, де відбувалися події в повісті М. Гоголя «Тарас Бульба», у тій послідовності, у якій розгортається сюжет.

6. Виконайте завдання.

1. У реченні «*І чуло далеко поле, як поминали козаки свою матір Січ*» використано

A епітет	B оксиморон
B гіперболу	Г персоніфікацію
2. Татарка провела підземним ходом Андрія в місто

A Київ	B Дубно
B Канів	Г Варшаву
3. Словами «*...летів лицар, дужчий і кращий за всіх. З-під мідяного шолома вибивався неслухняний чорний волос; розвіталася зав'язана на руці дорожка хустка, яку вишила своїми руками перша красуня...*» описано

A Мусія Шила	B Андрія
B Кукубенка	Г Остапа

4. Розкажіть про те, як М. Гоголь був пов'язаний з Україною в житті та творчості.
5. Доведіть, що твір «Тарас Бульба» за жанром — *історична повість*.
6. Що ви знаєте з уроків історії про період, відображений у повісті «Тарас Бульба»?
7. Хто із синів був більше схожий на Тараса Бульбу — Андрій чи Остап? Аргументуйте свою думку.
8. Охарактеризуйте Тараса Бульбу як людину й воїна.
9. Хто такий *Янкель*? Чому його пожалів і врятував від козацької люті Тарас Бульба? Як будуть пов'язані ці два персонажі в останніх главах повісті?
10. Пригадайте ознаки романтизму як літературного напрямку й доведіть, що повість М. Гоголя «Тарас Бульба» — *романтичний твір*.

11. Візьміть участь у дискусії на тему «Чи не надто жорстко Тарас Бульба покарав Андрія за зраду?».
12. Доберіть заголовки до кожної глави повісті М. Гоголя «Тарас Бульба».

7. Виконайте домашнє завдання.

1. Підготуйтеся до стислого усного переказу повісті М. Гоголя «Тарас Бульба».
2. Підготуйте мультимедійну презентацію про Запорозьку Січ та її героїв (за бажанням).

ТАРАС ШЕВЧЕНКО (1814–1861)

1. Розгляньте світлини та виконайте завдання.

- A. Яким ви більше звикли бачити Т. Шевченка на фотографіях і картинах — у селянському вбранні чи в діловому костюмі?
- B. Поміркуйте, чому в різних виданнях минулого століття його здебільшого зображали як селянина, хоча значно більшу частину життя він провів у містах, зокрема в Петербурзі.
- B. Що ви знаєте про Шевченка-містянина?

2. Опрацюйте відомості про життєвий та творчий шлях Т. Шевченка. Підготуйте за цим матеріалом складний план і запишіть його в зошит.

Тарас Шевченко народився 9 березня 1814 р. в с. Моринцях Звенигородського повіту Київської губернії (нині Звенигородський район Черкаської області) у родині Григорія Шевченка й Катерини Бойко. Батьки поета були кріпаками магната-поміщика генерал-лейтенанта Василя Енгельгардта. Через рік після народження Тараса родина переїздить із Моринців до Кирилівки.

У сім'ї було семеро дітей: старші сестри Катерина й Марія, брат Микита, молодші сестри Ярина, Марія (названа на честь старшої померлої сестри) і брат Йосип. Батько був не тільки хорошим хліборобом, а ще й стельмахував і чумакував, крім того, він умів читати й писати. Мати померла, коли Тарасові минуло 9 років, а ще через 2 роки хлопчик залишився круглим сиротою: помер і тато. Малий Тарас став шукати кращої долі: допомагав у школі кирилівському дякові *«носити воду школярам»*, де його життя було напівголодним; утік у Лисянку до диякона-живописця навчатися малярського ремесла.

Навесні 1829 р. разом з обслугою-кріпаками Т. Шевченко як козачок молодого пана Павла Енгельгардта виїздить до м. Вільна (нині — Вільнюс), у 1831 р. — до Петербурга. У списку дворових був запис навпроти прізвища Т. Шевченка: *«Здатний на кімнатного живописця»*, що значною мірою вирі-

Батьківська хата
Т. Шевченка
(реконструкція).
с. Моринці,
Черкаська область.
Сучасне фото

шило його подальшу долю. Енгельгардт відправив Тараса на 4 роки навчатися малярства до художника В. Ширяєва. У 1836 р. Т. Шевченко разом із художниками розписував театр у Петербурзі. Тоді ж юнак познайомився з учнем Академії мистецтв Іваном Сошенком. Цю зустріч, за словами першого біографа митця О. Кониського, «треба вважати за найважливіший момент у житті нашого Кобзаря: вона перевела його через той Рубікон, що межував людей із кріпаками, темряву зі світлом, волю з неволею». Пізніше І. Сошенко познайомив його з Є. Гребінкою, О. Венеціановим, В. Жуковським, К. Брюлловим, М. Вієльгорським — відомими культурними діячами того часу, які відіграли визначну роль у подальшій долі Т. Шевченка. У лютому 1837 р. Товариство заохочення художників дозволило юнаку неофіційно відвідувати навчальні класи Академії мистецтв, а у квітні К. Брюллов, знаменитий російський художник, намалював портрет В. Жуковського, який було продано за 2500 руб. — величезну на той час суму. За ці гроші Т. Шевченка викупили з кріпацтва. 25 квітня 1838 р. на квартирі К. Брюллова В. Жуковський вручив Т. Шевченку відпускну.

Відтоді він із великим бажанням слухав лекції в Академії, займався самоосвітою, користувався бібліотекою К. Брюллова й багато читав, зокрема вивчав історію України. Писав поезії, відвідував театр, виставки, музеї, швидко здобував нові знання, став надзвичайно освіченою людиною. Прийшло й визнання: нагорода срібною медаллю 2-го ступеня за першу картину олійними фарбами «Хлопчик-жебрак дає хліб собаці», третя срібна медаль 2-го ступеня за картину «Циганка-ворожка». Одночасно митця захопила літературна творчість.

1840 р. побачила світ поетична збірка Т. Шевченка **«Кобзар»**, яка містила лише 8 творів: *«Думи мої...»*, *«Перебендя»*, *«Катерина»*, *«Тополя»*, *«Думка»*, *«До Основ'яненка»*, *«Іван Підкова»*, *«Тарасова ніч»*. Т. Шевченко став відомою людиною в Петербурзі. Слава про нього поширилася й в Україні.

Після 14 років розлуки з Україною поет разом з українським письменником Є. Гребінкою 19 травня 1843 р. вирушив до рідного краю. Під час перебування в Києві познайомився з М. Максимовичем, П. Кулішем, М. Костомаровим, із поміщиками-меценатами, які підтримували розвиток української літератури й мистецтва.

У лютому 1844 р. поет повернувся до Петербурга, щоб закінчити навчання в Академії мистецтв. У листопаді цього ж року побачив світ перший випуск «Живописної України», до якого ввійшло шість офортів¹. Художник мав намір на гроші за альбом викупити рідних із кріпацтва — не судилося...

У березні 1845 р., після закінчення навчання в Академії мистецтв, Т. Шевченкові було присвоєно звання художника.

У квітні 1845 р. поет приїхав в Україну з наміром постійно тут жити й працювати. Отримавши від Київської археографічної комісії доручення зарисувати історичні пам'ятки, він мандрував Україною, виконуючи це завдання. Створив поеми «Наймичка» і «Кавказ». Перенісши хворобу, Т. Шевченко написав знаменитий вірш «Як умру, то поховайте...». Ці й інші твори 1843–1845 рр. він об'єднав у рукописний альбом «Три літа», до якого ввійшли блискучі зразки політичної лірики: поеми «Сон» («У всякого своя доля...»), «Кавказ», послання «І мертвим, і живим...», поезії «Розрита могила», «Чигрине, Чигрине...», «Минають дні, минають ночі...», «Давидові псалми».

Навесні 1846 р. деякий час митець жив у Києві, де познайомився із членами Кирило-Мефодіївського братства: М. Гулаком, О. Марковичем, Д. Пильчиковим, В. Білозерським. Їх об'єднувала ідея духовної єдності слов'янських народів на засадах рівності й братерства, пробудження національної самосвідомості українського народу, бачення розвитку суспільства шляхом реформ. Вони вважали поширення освіти головною метою своєї діяльності.

Арешт і заслання (1847–1857)

Наприкінці березня 1847 р. розпочалися арешти членів Кирило-Мефодіївського братства. Причиною став донос студента університету О. Петрова попечителеві Київського навчального округу О. Траскіну про існування таємної антиурядової організації. Син жандармського офіцера Петров завоював довіру кириломефодіївців, ознайомився з програмними документами, підслуховував розмови через стіну (жив по сусідству з квартирою М. Гулака). У доносі він написав і про «вірші Шевченка, що мали своїм змістом узагалі думки явно протизаконні». Генерал-губернатор Д. Бібіков доповів про це головному начальникові III відділу царської канцелярії О. Орлову з проханням дозволу на арешти, слідство й допити. Першим у Петербурзі заарештували М. Гулака, у Києві — О. Марковича. М. Костомарова забрали перед власним весіллям. Не добув своєї весільної закордонної подорожі й П. Куліш, якого разом із братом дружини, В. Білозерським, заарештували у Варшаві. Т. Шевченко був заарештований 5 квітня 1847 р. на дніпровській переправі, коли повертався до Києва й мав бути старшим боярином на весіллі в М. Костомарова; жандарми відібрали в нього рукописну збірку «Три літа». Поет їхав до Києва зі світлими надіями: отримав дозвіл викладати малювання в Київському університеті св. Володимира, планував друге видання «Кобзаря», мріяв поїхати на стажування до Італії... Проте 17 квітня 1847 р. Т. Шевченка привезли до

¹ *Офорт* — гравюра на міді або цинку з малюнком, протравлена кислотами.

Петербурга й ув'язнили в казематі. Тут він написав 13 поезій, об'єднавши їх у цикл «В казематі», серед яких шедевр світової лірики — «Садок вишневий коло хати...». Документом для обвинувачення поета був рукописний альбом поезій «Три літа». Шеф жандармів О. Орлов радив цареві Миколі I заборонити поширення творів Т. Шевченка, бо «з улюбленими віршами в Україні могли б посятися й згодом закорінитися думки про вигадане блаженство часів гетьманщини, про те, що буде щастям повернути ті часи, і про можливість існування України як окремої держави». Вирок для 33-річного письменника й художника був жорстоким: «Шевченка призначити рядовим до окремого Оренбурзького корпусу... під найсуворіший нагляд, із заборонаю писати та малювати».

У складних умовах заслання, незважаючи на заборону, митець виконав понад 300 малюнків, у яких розвинув найкращі реалістичні традиції образотворчого мистецтва: акварельні пейзажі, портрети казахів, автопортрети. Казахи надзвичайно шанують Т. Шевченка й уважають його основоположником казахського національного живопису. В останній рік заслання він створив серію малюнків «Притча про блудного сина».

Т. Шевченко відновив поетичну творчість незадовго до звільнення, записував вірші у «захалявну¹ книжку», усупереч забороні, створив кілька повістей російською мовою, з яких збереглося 9, проте в них панує український тип художнього мислення, образотворення, національно-естетичний образ світу.

Лише 1857 р. завдяки клопотанню друзів поета звільнили із заслання.

Життя та творчість останніх років (1857–1861)

Дорогою із заслання художник малював краєвиди й портрети. У Нижньому Новгороді довідався, що йому заборонено в'їзд до обох столиць. За зиму 1857–1858 рр. створив багато портретів, малюнків, редагував і переписував свої поезії періоду заслання, написав нові поетичні твори, серед них — триптих «Доля», «Муза», «Слава». Діставши дозвіл на проживання в столиці, 8 березня поет покинув Нижній Новгород і виїхав через Москву до Петербурга. Він жив у відведеній йому майстерні Академії мистецтв. Як художник, Т. Шевченко після заслання найбільшу увагу приділяв гравіруванню, у цьому жанрі він став справжнім новатором.

На початку 1859 р. вийшла друком збірка «Новые стихотворения Пушкина и Шевченко». У травні поет отримав дозвіл про в'їзд в Україну. За ним установили суворий таємний нагляд. Т. Шевченко кілька днів жив у Кирилівці, бачився з рідними, написав чимало поезій і малюнків. Він мав намір купити ділянку землі, щоб збудувати хату й оселитися в Україні.

Пам'ятник Т. Шевченку на Чернечій (Тарасовій) горі. м. Канів

¹ *Захалявний* — від халяви — верхня частина чобота.

1860 р. вийшло друком нове видання «Кобзаря». Рада Академії мистецтв присвоїла Т. Шевченкові звання академіка гравірування. Поет дбав про поширення освіти серед народу, тож 1861 р. видав підручник для недільних шкіл «Букварь южнорусский».

На початку 1861 р. поет захворів. Т. Шевченко помер 10 березня 1861 р. Його було поховано спочатку на Смоленському кладовищі в Петербурзі. Друзі Т. Шевченка відразу ж почали клопотатися, щоб виконати поетів заповіт і поховати його в Україні. 26 квітня 1861 р. домовину з тілом Т. Шевченка поїздом повезли до Москви. В Україну труну везли кіньми. Упродовж усієї подорожі люди проводжали Кобзаря в останню путь, щоб поховати «на *Вкраїні милій*». Спочатку прах Т. Шевченка привезли до Києва, а потім переправили пароплавом до Канева, і тут, на Чернечій горі (тепер Тарасова), поета поховали 22 травня.

3. Виконайте завдання.

1. Тарас Шевченко закінчив Академію мистецтв у
А Києві **В** Харкові
Б Вільні **Г** Петербурзі
2. Для викупу Т. Шевченка з кріпацтва було виручено гроші за портрет із зображенням
А М. Вієльгорського **В** В. Жуковського
Б О. Венеціанова **Г** К. Брюллова
3. Установіть відповідність між датою та подією.

Дата	Подія
1 1838 р.	А надруковано збірку «Кобзар»
2 1840 р.	Б арешт Т. Шевченка в Києві
3 1846 р.	В викуп із кріпацтва
4 1847 р.	Г повернення поета із заслання
	Д участь у Кирило-Мефодіївському братстві

4. Перекажіть найцікавіші події життя Т. Шевченка.
5. Розкажіть про родину поета.
6. Що ви знаєте про кріпацтво в Україні?
7. Назвіть основні періоди життя та творчості Т. Шевченка.
8. Розкажіть про життя та творчість митця в роки заслання.
9. Хто з представників української та російської інтелігенції відіграв важливу роль у житті Т. Шевченка?
10. Які твори поета ви вивчали в попередніх класах? Про що вони? Прочитуйте їх.

11. Як пов'язані між собою «Заповіт» Т. Шевченка й Чернеча гора в Каневі? У відповіді використовуйте цитати із «Заповіту».
12. Розкажіть про Шевченка-художника (у розповіді прокоментуйте найвідоміші його малярські роботи).

4. Виконайте домашнє завдання.

1. Прочитайте твори Т. Шевченка «Причинна» і «Гайдамаки».
2. Підготуйте мультимедійну презентацію на тему «Тарас Шевченко — художник» (за бажанням).

До речі...

Прізвище Шевченко походить від загальної назви *швець*. Чи знаєте ви, хто такий швець? Перегляньте в інтернеті експрес-урок «Хто такий швець?» (автор О. Авраменко) і дайте відповідь на це запитання.

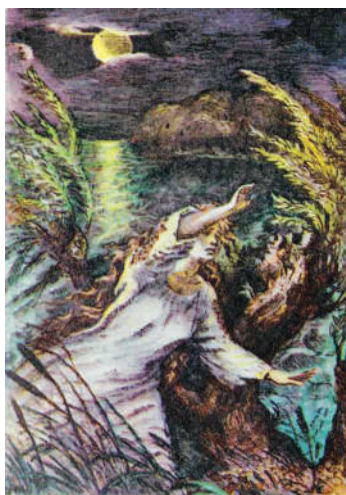

Рання творчість Т. Шевченка

1. Спочатку прочитайте баладу «Причинна» й елегію «Думи мої, думи мої...», а потім їхній огляд. Розкажіть, чи допомогла ця інформація краще зрозуміти зміст прочитаних творів.

Сюжет у баладі **«Причинна»** (1837) незвичайний і загадковий. У ній наявні всі основні ознаки балади як літературного жанру: похмурий колорит, казково-фантастичні елементи, романтичний пейзаж, трагічний фінал. Початок балади *«Реве та стогне Дніпр широкий...»* став народною піснею. Картина бурі з персоніфікованими образами (*реве, стогне*) змінюється картиною спокійної ночі. Біля гаю блукає біла постать — дівчина, котра не витримала розлуки зі своїм коханим козаком, який пішов у похід. Аби вона так сильно не сумувала, ворожка зробила її причинною (божевільною). З води виринають русалки — душі нехрещених дітей. Вони й залоскотали дівчину. А вранці повернувся козак і, побачивши свою кохану мертвою, з горя закінчує життя самогубством. Смерть дівчини й козака схвилювала все село — їх поховали всією громадою. Поетика балади «Причинна» багата на народно-поетичні художні засоби: епітети (*біле личко, карі очі*), символи (*китайка, явір, сич, зозуля*) тощо.

Поезія **«Думи мої, думи мої...»** (1839) за жанром — *елегія*. Елегія — вірш журливого змісту. З цього вірша починається збірка «Кобзар». *Думами* Т. Шевченко називає свої твори, тобто поезія для майстра слова — це перенесення на папір глибоких роздумів про світ, людей, правду, причини зла, сенс буття. Називаючи думи *дітьми, квітами*, він натякає на те, що вони йому особливо дорогі. Але чому саме думи «стали на

В. Касян. Ілюстрація до балади Т. Шевченка «Причинна»

папері / Сумними рядами...»? Причина — людські страждання, яких так багато у світі. Ліричного героя хвилюють не тільки свої страждання, а й інших людей та всього суспільства. Цей елегійний твір на початку «Кобзаря» дає зрозуміти, що у своїй творчості автор не байдужий до проблем тогочасного суспільства. У цьому ви відразу переконаєтеся, прочитавши твори Т. Шевченка за шкільною програмою.

2. Законспекуйте матеріал про Шевченкові твори на історичну тему.

Поема «**Тарасова ніч**» (1838) — перший із відомих творів Т. Шевченка, у якому він звернувся до поетичного осмислення історичного минулого України. В основі твору — історична подія: перемога козаків на чолі з Тарасом Федорівичем над польсько-шляхетським військом гетьмана С. Конєцпольського під час селянсько-козацького повстання 1630 р. Протиставлення героїчного минулого, свободолюбства, мужності й нескореності учасників визвольного народного повстання принизливому рабському становищу Шевченкових сучасників — провідний *мотив* цієї поеми.

Поема «**Іван Підкова**» (1839) присвячена легендарному козацькому ватажку, який водив своїх вояків-побратимів у морські походи (Іван Підкова — реальна історична постать). Цей ліро-епічний твір складається з 2 частин: у першій оспівано козацькі часи в Україні, а в другій безпосередньо зображено морський похід запорожців до столиці султанської Туреччини — Царграда. Якщо перша частина оповита смутком за минулими козацькими часами, то друга — велична й пафосна. На тлі грізної морської стихії козаки співають, ідуть визволяти своїх братів із неволі, тож і настрої піднесені. Морський пейзаж, яскрава сильна особистість козацького ватажка, фольклорні елементи — ознаки романтичного твору.

В основі поеми «**Гайдамаки**» (1841) — події, пов'язані з гайдамацьким рухом в Україні, зокрема з найбільшим повстанням 1768 р., яке відоме в історії під назвою *Коліїщина* (тема твору). Ватажки повстання — Іван Гонта й Максим Залізняк (вони ж — і головні герої твору). Коліїщина була відповіддю на жорстокі дії конфедератів — польської шляхти, яка рішуче виступала проти православ'я.

Поема має дві *сюжетні лінії*: гайдамацький рух під проводом Максима Залізняка й кохання Оксани та Яреми. Головний герой поеми — *повсталий народ*, він конкретизований в індивідуальних образах-персонажах Яреми, Гонти, Залізняка, Волоха, кобзаря, запорожця тощо. Т. Шевченко розвіяв міф істориків про гайдама-

О. Сластiон. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Гайдамаки»

ків як розбійників і лиходіїв. Для змалювання образів Залізняка й Гонти поет використав фольклорні джерела, зокрема перекази й пісні. Наймит Ярема (Галайда), ставши повстанцем, борцем за справедливість, відчув, що в боротьбі за волю в нього *«виросли крила, / Що неба достане, коли полетить»*. Уражає чистота й глибина його любові до Оксани — дочки титаря, якого закатували до смерті конфедерати. Митець особливо тонко ліризував ті місця, у яких показано стосунки закоханих, використовуючи весь арсенал народнопоетичних засобів. *Композиційно* поема складається з 2 вступів, 10 розділів і епілогу (розв'язка відсутня). *Основні ідеї* поеми «Гайдамаки» — необхідність перегорнути трагічну сторінку історії, по-сучасному оцінити минуле; заклик до єднання слов'янських народів; усвідомлення того, що здобуття незалежності — ідеал історичного розвитку нації; осмислення можливостей вирішення конфліктів між народами-сусідами, історичного примирення народів; складність історичної долі українського народу.

- 3.** Прочитайте матеріал про історію написання послання «До Основ'яненка» та художні особливості цього твору, а потім і сам текст твору.

Поштовхом до написання романтично-величального послання *«До Основ'яненка»* (1839) стала публікація в «Отечественных записках» нарису Г. Квітки-Основ'яненка «Головатий», який справив на Т. Шевченка глибоке враження. Поет заохочував свого старшого побратима висвітлювати історико-героїчну, патріотичну тематику, спонукав відтворювати в усій своїй величі героїку минулого України, щоб розбудити пасивних сучасників для боротьби за соціальне й національне розкріпачення народу, не розриваючи вісь безперервності історичного часу.

Послання пройняте народнопоетичною символікою: *місяць, вітер, чайка, степ, могили*. Тропи також мають фольклорне походження: порівняння (*«Чайка скиглить літаючи, / Мов за дітьми плаче...»*), персоніфікація (*«На тім степу скрізь могили / Стоять та сумують...»*), постійні епітети (*«синє море»*, *«червоні жупани»*, *«слава козацькая»*). Усе це допомагає наголосити на ідеях послання: минуле має дати відповіді, як вирішити проблеми сучасності, щоб дізнатися, *«Чия правда, / чия кривда / І чий ми діти»*; заклик поета оспівувати героїчне минуле народу; віра в безсмертя рідного народу, його мови, культури.

ДО ОСНОВ'ЯНЕНКА (1839)

Послання
(Скорочено)

Б'ють пороги; місяць сходить,
Як і перше сходив...
Нема Січі, пропав і той,
Хто всім верховодив!
Нема Січі; очереті
У Дніпра питають:

«Де-то наші діти ділись,
Де вони гуляють?»
Чайка скиглить літаючи,
Мов за дітьми плаче;
Сонце гріє, вітер віє
На степу козачім.

На тім степу скрізь могили
 Стоять та сумують;
 Питаються у буйного:
 «Де наші панують?
 Де панують, бенкетують?
 Де ви забарились?
 Вернітеся! Дивітеся —
 Жита похилились,
 Де па́слися ваші коні,
 Де тирса шуміла,
 Де кров ляха, татарина
 Морем червоніла...
 Вернітеся!» — «Не вернуться! —
 Заграло, сказало
 Синє море. — Не вернуться,
 Навіки пропали!»
 Правда, море, правда, синє!
 Така їх доля:
 Не вернуться сподівані,
 Не вернеться воля.
 Не вернуться запорожці,
 Не встануть гетьмани,
 Не покриють Україну
 Червоні жупани!
 Обідрана, сиротою
 Понад Дніпром плаче;
 Тяжко-важко сиротині,
 А ніхто не бачить...
 Тільки ворог, що сміється...
 Смійся, лютий враже!
 Та не дуже, бо все гине —
 Слава не поляже;
 Не поляже, а розкаже,
 Що діялось в світі,
 Чия правда, чия кривда
 І чий ми діти.

Наша дума, наша пісня
 Не вмре, не загине...
 От де, люде, наша слава,
 Слава України!
 Без золота, без каменю,
 Без хитрої мови,
 А голосна та правдива,
 Як Господа слово.
 Чи так, батьку отамане?
 Чи правду співаю?
 (...)
 Співай же їм, мій голубе,
 Про Січ, про могили,
 Коли яку насипали,
 Кого положили.
 Про старину, про те диво,
 Що було, минуло...
 Утни, батьку, щоб нехотя
 На весь світ почули,
 Що діялось в Україні,
 За що погібала,
 За що слава козацькая
 На всім світі стала!
 Утни, батьку, орле сизий!
 Нехай я заплачу,
 Нехай свою Україну
 Я ще раз побачу,
 Нехай ще раз послухаю,
 Як те море грає,
 Як дівчина під вербою
Гриця заспіває.
 Нехай ще раз усміхнеться
 Серце на чужині,
 Поки ляже в чужу землю,
 В чужій домовині.

4. Запишіть визначення терміна «послання» як літературного жанру в зошит.

Теорія літератури

Послання — вірш, написаний у формі звернення до певної реальної особи («До Основ'яненка»), іноді — до багатьох осіб («І мертвим, і живим, і ненарожденним...»). Зміст віршових послань може бути найрізноманітнішим: від дружнього обміну думками до політичних декларацій, філософських узагальнень, естетичних програм. Цей жанр широко представлений в українській літературі.

5. Виконайте завдання.

1. Козацький морський похід на Царград — мотив твору
 - А «Гайдамаки»
 - Б «Тарасова ніч»
 - В «Іван Підкова»
 - Г «До Основ'яненка»
2. Нарис «Головатий» став поштовхом для написання твору
 - А «Думи мої, думи мої...»
 - Б «До Основ'яненка»
 - В «Гайдамаки»
 - Г «Причинна»
3. Установіть відповідність між жанром твору та його сюжетним елементом.

Жанр твору	Сюжетний елемент
1 поема	А «Заповіт»
2 елегія	Б «Причинна»
3 балада	В «Гайдамаки»
4 послання	Г «До Основ'яненка»
	Д «Думи мої, думи мої...»

4. Які казково-фантастичні (міфологічні) елементи наявні у творі Т. Шевченка «Причинна»?
5. Розкрийте значення образу дум у творі Т. Шевченка «Думи мої, думи мої...». У чому полягає елегійність цього вірша?
6. Хто головний герой поеми Т. Шевченка «Тарасова ніч»? Який провідний мотив цього твору?
7. Чому перша частина поеми Т. Шевченка «Іван Підкова» має сумне звучання, а друга — величне?
8. Доведіть, що поема Т. Шевченка «Гайдамаки» — романтичний твір.
9. Охарактеризуйте образи гайдамацьких ватажків.
10. Які композиційні особливості має поема «Гайдамаки»?

11. Випишіть із ліричного вступу до балади «Причинна» приклади художніх засобів. Поміркуйте, яку роль вони виконують у творі.
12. Розкрийте значення символів послання Т. Шевченка «До Основ'яненка»: чайки, степу, вітру, місяця.

6. Виконайте домашнє завдання.

Підготуйтеся до виразного читання послання Т. Шевченка «До Основ'яненка».

СОН («У ВСЯКОГО СВОЯ ДОЛЯ...») (1844)

1. Опрацюйте літературно-критичний матеріал до поеми «Сон» («У всякого своя доля...»).

На початку 1844 р. в Москві, повертаючись з України до Петербурга з метою закінчити Академію мистецтв, Т. Шевченко написав вірш «Чигрине, Чигрине...». Проте вражень і висновків від побаченого в поета було стільки, що він вирішив написати великий твір-узагальнення, що викриває політичний устрій царської Росії. Так з'явився шедевр світової політичної сатири — поема «Сон» («У всякого своя доля...»). До речі, саме Т. Шевченко започаткував цей різновид ліро-епосу у світовій літературі. Авторський підзаголовок — *комедія* — указує не лише на жанр твору, а й на спосіб відображення дійсності в ньому.

Тема поеми — зображення справжньої суті російського імперського режиму. Щоб художньо висловити у творі багатогранну проблематику — засудження самодержавства та кріпосництва в Російській імперії, вірнопідданства й аморальності земляків-перевертнів, Т. Шевченко використав прийом сну (*фрескова будова*). Саме такий композиційний прийом (подорож уві сні) дав можливість автору у відносно невеликому творі зобразити широку панораму життя в тогочасній Росії. В основі композиції поеми — 4 частини (хоча на розділі автор твір не поділяє): вступ і 3 частини — зображення України, Сибіру й Петербурга.

Перші два рядки вступу звучать іронічно (пригадайте, що таке *іронія*, цей сатиричний засіб ви вивчали у 8 класі): «У всякого своя доля / І свій шлях широкий...», але те, що це іронія, стає зрозуміло читачеві з таких рядків:

Той мурує, той руйнує,
Той неситим оком
За край світа зазирає,
Чи нема країни,
Щоб загарбать і з собою
Взять у домовину.

Не лише початок, а й майже вся вступна частина пронизана тонкою іронією, вона звучить чи не в кожному художньому засобі (епітет, метафора, анафора):

А той, щедрий та розкошний,
Все храми мурує;
Та отечество так любить,
Так за ним бідкує,
Так із його, сердешного,
Кров, як воду, точить!..

А ось останній рядок звучить уже з відкритою ненавистю — саркастично: «Кров, як воду, точить!..»

Якщо у вірші «Чигрине, Чигрине...» Т. Шевченко вводить образ юродивого, то в поемі «Сон» ліричний герой постає в іншій іпостасі — у бурлескній масці простака. Пригадайте цей образ у вступі до «Гайдамаків», періодично автор одягає маску селянина-простака й у поемі «Сон»: у вступі, потім у петер-

бурзькому епізоді — звідси й селянська манера оповіді (Петербург — город на болоті, у царя Петра I «якимсь листом / Голова повита»). Саме простакові вдається досягнути істини, яку не здатні побачити вчені й царські вельможі.

Маскування та форма сну розширили можливості зобразити широку панораму Російської імперії. Фантастичний політ оповідача за совою переносить читача з України в Сибір, а звідти — до Петербурга. Здавна наш народ сприймає сову як віщого птаха, який накликає смерть, цей образ ніби навіює тривогу. Справді, пролітаючи над Україною, ліричний герой милується теплим пейзажем, який викликає в читача радість й естетичне задоволення, але ненадовго, адже чарівна природа різко контрастує з картинами життя простих людей:

Он глянь, у тім раї, що ти покидаєш,
Латану свитину з каліки знімають,
(...) бо нічим обуть
Княжат недорослих (...).

А найбільш трагічно та контрастно звучать рядки про багату й розкішну картину української природи:

(...) під тином
Опухла дитина, голоднее мре,
А мати пшеницю на панщині жне.

У поемі «Сон» Т. Шевченко використав прийом *контрасту* (різкого протиставлення рис характеру, властивостей предметів чи явищ): чарівний пейзаж і страхітливі картини злигоднів покріпаченого народу; дитина хлібороба, яка не має й шматка хліба, хоча навколо неозорі поля пшениці.

Далі спостерігаємо не літній, а зимовий пейзаж, який уже не контрастує з описом життя народу, а, навпаки, підсилює його, будучи співзвучним із ним: на тлі холодної пустелі чути гул кайданів багатьох тисяч людей, засланих у Сибір на каторжні роботи. Хто такий *цар волі*, про якого урочисто говорить оповідач?

А меж ними, запеклими,	В муці, в каторзі не просить,
В кайдани убраний	Не плаче, не стогне!
Цар всесвітній! Цар волі, цар,	Раз добром нагріте серце
Штемпом увінчаний!	Вік не прохолоне!

Дослідник творчості Т. Шевченка Ю. Івакін зазначає, що в образ царя волі вкладено щось більше, ніж може вмістити образ дворянина із Сенатської площі, це образ величезної узагальнювальної сили: адже відомо, що декабристів не таврували розпеченим залізом, а Шевченків «цар волі (...), / Штемпом увінчаний...». Цей образ ототожнений із Христом, розп'ятим між

В. Касіян. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»)

двома розбійниками, у нього від тернового вінця рани, які нагадують сліди від припікання металом.

У третій частині поеми ліричний герой переноситься до Петербурга — міста, збудованого на кістках козаків. Душі померлих на будівництві столиці символізують білі птахи (*білий птах* — символ Нового Заповіту, уособлення Святого Духа), а одна з пташок символізує Павла Полуботка, якого дуже поважав Т. Шевченко.

Автор поеми піддає різкому висміюванню свого земляка, якого зустрів перед царським палацом. Цей дрібний чиновник-хабарник відцурався рідної мови, так і не навчившись літературної російської — тут суржик є засобом характеристики героя, глузування з нього:

(...) «Так як же ти
Й говорить не вмієш
По-здешньому?» (...)

Нищівній критиці підлягають у Т. Шевченка й інші українці-запруданці, яких у Петербурзі багато:

Україно! Україно!
Оце твої діти,
Твої квіти молодії,
Чорнилом політі.
Московською блекотою
В німецьких теплицях
Заглушені!.. (...)

Для викриття звиродності й зажерливості панівної верхівки Т. Шевченко використовує різні сатиричні засоби, а найбільше — сарказм: він наділяє панів емоційно-оцінними епітетами — *пикати, пузати*, порівнянням — мов *кабани годовані*, називає їх *блюдолизами*. Їхню суть розкриває гротескна картина. У цьому епізоді узагальнено державно-бюрократичну машину імперії, її політичний устрій, у якому вирішальним є кулак. Саркастичними коментарями ліричний герой наділяє царицю, називаючи її *цяцею*, він розчарований, бо раніше повірив її *віршемазам*, описує її зовнішність, удаючись до карикатури — сатиричного засобу: «*Мов опеньок засушений, / Тонка, довгонога...*» З осудом ставиться оповідач до Петра I та Катерини II, які зруйнували Запорозьку Січ і запровадили кріпацтво:

Це той *первий*, що розпинав
Нашу Україну,
А *вторая* доканала
Вдову сиротину.

Гротесковим є й кінцевий епізод поеми, у якому від безглузкого крику царя провалюється під землю його челядь, без якої він стає жалюгідним, безсилим і смішним, саме в цей момент розкривається примарна сила царизму.

I. Франко назвав поему «Сон» «сміливим маніфестом слова проти темного царства», «першим у Росії сміливим і прямим ударом на гниль і неправду кріпацтва».

2. Прочитайте відомості з теорії літератури й запишіть у зошит визначення нових для вас термінів.

Теорія літератури

Сарказм, гротеск, карикатура — це засоби сатири.

Сарказм (від грецьк. *sarkasmos* — терзання) — їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті й гнівного презирства. Сарказм, на відміну від іронії, виражається прямо й не має подвійного, прихованого значення. Саркастично звучать такі рядки поеми:

А братія мовчить собі,
Витріщивши очі!
Як ягнята. «Нехай, — каже, —
Може, так і треба».

На рабську заяву «братії» ліричний герой, сповнений обурення, саркастично відповідає: «*Так і треба!*»

Гротеск (від іт. *grotta* — печера, грот) — сатиричний художній прийом у літературі, заснований на явному спотворенні, перебільшенні чи применшенні зображуваного, на поєднанні різних контрастів: фантастичного з реальним, трагічного з комічним. Гротеск — найвищий ступінь комічного. Перечитайте сцену «генерального мордобиття» (так назвав її І. Франко), яку вважають класичним зразком гротеску, адже в ній зображено й перебільшення, і контраст трагічного та комічного.

Карикатура (від іт. *caricare* — перебільшувати) — сатиричний малюнок загостреного критично-викривального характеру; переносно-смішне наслідування, перекручування оригіналу. Отже, карикатура пов'язана із зоровими образами:

А в городах, мов журавлі,
Замоштрували москалі;
Нагодовані, обуті
І кайданами окуті,
Моштруються...

По-особливому карикатурно зображено в поемі царицю:

Мов опеньок засушений,
Тонка, довгонога,
Та ще, на лихо, сердешне,
Хита головою.

Зверніть увагу, аби підсилити негатив у змалюванні цариці, автор використовує прийом, що полягає в порушенні узгодження іменника з прикметником за родовою ознакою: *цариця-небога — тонка, довгонога, але сердешне*.

У поемі «Сон» («У всякого своя доля...») Т. Шевченко вдається до умовності. У літературі **умовність** — це нетотожність образу до відповідного об'єкта зображення, характерна для іншої дійсності, сформованої в процесі творчості. Цей прийом полягає у свідомому порушенні правдоподібності з метою зробити зримим те, що з якої-небудь причини не може бути назване прямо. Зображення побаченого як сну і є художньою умовністю в поемі Т. Шевченка.

Контраст — протиставлення або зіставлення явищ чи понять, наприклад: розкішна природа України й жахливе життя покріпаченого народу.

3. Виконайте завдання.

1. За родовою характеристикою твір Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...»)

А епічний

В ліро-епічний

Б ліричний

Г драматичний

2. Установіть відповідність між художнім засобом і прикладом із твору.

Художній засіб	Приклад із твору
1 оксиморон	А «І в темній темниці... / Голодом замучив...»
2 тавтологія	Б «Так із його, сердешного, / Кров, як воду, точить!..»
3 порівняння	В «Тополі по волі... / Розмовляють з полем».
4 персоніфікація	Г А той нишком у куточку / Гострить ніж на брата».
	Д «На той остатній Страшний суд / Мертвці за правдою встають».

3. Установіть відповідність між засобом творення комічного і прикладом із твору.

Засіб творення комічного	Приклад із твору
1 іронія	А «...Стоїть собі, / Голову понурих, / Сіромаха. Де ж ділася / Медвежа натура? / Мов кошеня, такий чудний».
2 сарказм	Б «Так оце-то та богиня!.. / А я, дурний, не бачивши / Тебе, цяце, й разу, / Та й повірив тупорилим / Твоїм віршемазам».
3 гротеск	В «Лечу, лечу, а вітер віє, / Передо мною сніг біліє, / Кругом бори та болотá, / Туман, туман і пустотá».
4 карикатура	Г «У всякого своя доля / І свій шлях широкий...»
	Д «Цариця-небога, / Мов опеньок засушений, / Тонка, довгонога, / Та ще, на лихо, сердешне, / Хита головою».

4. Доведіть, що перші два рядки поеми звучать іронічно.
5. Що символізує в поемі *сова*?
6. Прочитайте уривок, у якому зображено український пейзаж. Які фольклорні елементи автор використав у ньому?
7. Розтлумачте образ *царя волі*.
8. Знайдіть і прочитайте епізод, у якому ліричний герой не лише оповідає про побачене, а й безпосередньо бере участь у подіях. Охарактеризуйте його поведінку.
9. Як називають різновид лексики, до якого належать такі слова: *пелька, недобиток, пузатий, блюдолизи, дурний, тупорилий, пикатий, пика*? З якою метою їх використовує автор?
10. Чому І. Франко назвав поему «Сон» («У всякого своя доля...») «*сміливим маніфестом слова проти темного царства*»?

Поміркуйте, чому на роль ліричного героя Т. Шевченко обрав селянина-простака.

12. Поділіть поему «Сон» («У всякого своя доля...») на частини та доберіть до кожної з них заголовки.

4. Виконайте домашнє завдання.

Вивчіть напам'ять уривок із поеми Т. Шевченка «Сон» («У всякого своя доля...») (не менше 40 рядків).

1. Прочитайте поему Т. Шевченка «Кавказ».

КАВКАЗ (1845)

Поема

Искреннему моему Якову де Бальмену

Кто дастъ главѣ моѣй воду,
И очесѣмъ моимъ источникъ слѣзъ,
И плачуся и день и ночь о побитныхъ...

Иеремии. Глава 9, стих 1

За горами гори, хмарю повиті,
Засіяні горем, кровію политі.
Споконвіку Прометея
Там орел карає,
Що день Божий добрі ребра
Й серце розбиває.
Розбиває, та не вип'є
Живущої крові —
Воно знову оживає

І сміється знову.
Не вмирає душа наша,
Не вмирає воля.
І неситий не виоре
На дні моря поле.
Не скує душі живої
І слова живого.
Не понесе слави Бога,
Великого Бога.

Не нам на прю з Тобою стати!
Не нам діла Твої судити!
Нам тільки плакати, плакати, плакати
І хліб насущний замінити
Кровавим потом і сльозами.
Кати знущаються над нами,
А правда наша п'яна спить.
Коли вона прокинеться?
Коли одпочити
Ляжеш, Боже, утомлений?
І нам даси жити!
Ми віруєм Твоїй силі
І духу живому.
Встане правда! встане воля!
І Тобі одному
Помоляться всі язика
Вовіки і віки.

Г. Моро. Прометей. 1868 р.

А поки що течуть ріки,
Кровавії ріки!

За гóрами гори, хмарою повиті,
Засіяні горем, кровію політі.

Отам-то милостивіи ми
Ненагодовану і голу
Застукали сердешну волю
Та й цькуємо. Лягло костьми
Людей муштрованих чимало.
А сльоз, а крові? Напоїть
Всіх імператорів би стало
З дітьми і внуками, втопить
В сльозах удов'їх. А дівочих,
Пролитих тайно серед ночі!
А матерних гарячих сльоз!
А батькових старих, кровавих,
Не ріки — море розлилось,
Огнєнне море! Слава! Слава!
Хортам, і гончим, і псарям,
І нашим батюшкам-царям
Слава.

І вам слава, сині гори,
Кригою окуті.
І вам, лицарі великі,
Богом не забуті.
Борітеся — поборете,
Вам Бог помагає!
За вас правда, за вас слава
І воля святая!
*Чурек*¹ і *сакля*² — все твоє,
Воно не прошене, не дане,
Ніхто й не возьме за своє,
Не поведе тебе в кайданах.
А в нас!.. На те письменні ми,
Читаєм Божії глаголи!..
І од глибо[ко]ї тюрми
Та до високого престола —
Усі ми в золоті і голі.

До нас в науку! ми навчим,
Почому хліб і сіль почім!
Ми християне; храми, школи,
Усе добро, сам Бог у нас!
Нам тільки *сакля* очі коле:
Чого вона стоїть у вас,
Не нами дана; чом ми вам
Чурек же ваш та вам не кинем,
Як тій собаці! Чом ви нам
Платить за сонце не повинні!
Та й тільки ж то! Ми не погане,
Ми настоящі християне,
Ми малим ситі!.. А зате!
Якби ви з нами подружили,
Багато б дечому навчились!
У нас же й світа, як на те —
Одна Сибір неісходима,
А тюрм! а люду!.. Що й лічить!
Од молдованина до фіна
На всіх язиках все мовчить,
Бо благоденствує! У нас
Святую Біблію читає
Святий чернець і навчає,
Що цар якийсь-то свині пас
Та дружню жінку взяв до себе,
А друга вбив. Тепер на небі.
От бачите, які у нас
Сидять на небі! Ви ще темні,
Святим хрестом не просвіщенні,
У нас навчіться!.. В нас дери,
Дери та дай,
І просто в Рай,
Хоч і рідню всю заberi!
У нас! чого то ми не вмієм?
І зорі лічим, гречку сієм,
Французів лаєм. Продаєм
Або у карти програєм
Людей... не негрів... а таких,
Таки хрещених... *но простих*.
Ми не гішпани; крий нас, Боже,
Щоб крадене перекупать,

¹ *Чурек* — прісний хліб кавказьких горців.

² *Сакля* — житло горців.

Як ті жиди. Ми по закону!..
 По закону апостола
 Ви любите брата!
 Суєслови, лицеміри,
 Господом прокляті.
 Ви любите на братові
 Шкуру, а не душу!
 Та й лупите по закону
 Дочці на кожушок,
 Байстрюкові на придане,
 Жінці на патинки.
 Собі ж на те, що не знають
 Ні діти, ні жінка!
 За кого ж Ти розіп'явся,
 Христе, Сине Божий?
 За нас, добрих, чи за слово
 Істини... чи, може,
 Щоб ми з Тебе насміялись?
 Воно ж так і сталось.
 Храми, каплиці, і ікони,
 І ставники, і мірри дим,
 І перед обра[зо]м Твоїм
 Неутомленніє поклони.
 За кражу, за войну, за кров,
 Щоб братню кров пролити, просять
 І потім в дар Тобі приносять
 З пожару вкрадений покров!!
 Просвітілись! та ще й хочем
 Других просвітити,
 Сонце правди показати
 Сліпим, бачиш, дітям!..
 Все покажем! тільки дайте
 Себе в руки взяти.

Як і тюрми муровати,
 Кайдани кувати,
 Як і носить!.. і як плесті
 Кнути узловаті —
 Всьому навчим; тільки дайте
 Свої сині гори
 Остатнії... бо вже взяли
 І поле, і море.

І тебе загнали, мій друже єдиний,
 Мій Якове добрий! Не за Україну,
 А за її ката довелось пролить
 Кров добру, не чорну. Довелось запити
 З московської чаші московську отруту!
 О друже мій добрий! друже незабутий!
 Живою душею в Україні витай,
 Літай з козаками понад берегами,
 Розкриті могили в степу назирай.
 Заплач з козаками дрібними сльозами
 І мене з неволі в степу виглядай.
 А поки що мої думи,
 Моє люте горе
 Сіятому — нехай ростуть
 Та з вітром говорять.
 Вітер тихий з України
 Понесе з рососою
 Мої думи аж до тебе!..
 Братньою сльозою
 Ти їх, друже, привітаєш,
 Тихо прочитаєш...
 І могили, степи, море,
 І мене згадаєш.

2. Опрацюйте літературно-критичний матеріал до поеми «Кавказ».

Історичний контекст. Поему «Кавказ» Т. Шевченко присвятив своєму другові Якову де Бальмену — графові, обдарованій особистості. Яків де Бальмен як художник брав участь в оформленні рукописного альбому «Wirszy T. Szewczenka», загинув під час загарбницької війни Росії на Кавказі.

Епіграф поеми. У цій безглуздій жорстокій війні, що тривала протягом кількох десятиріч, було вбито багато невинних людей. Це викликало в Т. Шевченка почуття болю, співчуття загиблим, які він висловив в епіграфі словами з книги пророка Єремії: «*Хто дасть голові моїй воду, і очам моїм джерело сліз, і плачу і день і ніч за убитими...*» (9 : 1)

В. Куткін. Ілюстрація до
поєми Т. Шевченка
«Кавказ»

Митець створив цілком оригінальну поему, яка за жанровими ознаками не відповідає класичному визначенню поеми. У ній немає сюжету — послідовного розгортання подій, немає і персонажів, тут відсутні широкі епічні картини. Твір суцільно ліричний, це — роздуми, почуття, переживання, настрої ліричного героя. Однак сміливість у змалюванні актуальних питань сьогодення, зокрема загарбницької політики Росії на Кавказі, масштабність узагальнень, глибина порушених ідей дають підстави визначати жанр «Кавказу» як *політичну сатиричну поему*.

Про жанрову специфіку поеми як твору, де переважають почуття, образно писав Б. Лепкий: «“Кавказ” вибухає перед читачем як вулкан, що з нутра свого кидає то полум’я, дим, сірку, то знову гарячу лаву, у якій стопились усілякі елементи. ...Ця поема валить, трощить, палить, уби-

ває іронією, морозить правдою, сліпить блискавками порівнянь...»

Композиційно поема складається з окремих епізодів із ліричним, сатиричним, інвективним забарвленням — умовних 5 частин, які відділені одна від одної відступами. Упродовж усієї поеми спостерігається аритмія частин — порушення віршового розміру, викликане зміною настроїв, змістом та авторськими акцентами.

Тематика, проблематика, мотиви й ідея твору. У передмові до повного зібрання творів Т. Шевченка у 12 томах академіки І. Дзюба й М. Жулинський, аналізуючи висвітлення національного питання в Росії, констатували, що «не було на той час іншого твору, що так непримиренно викривав загарбницьку, грабіжницьку політику царизму, лицемірство й підступність його колонізаторських методів, як поема “Кавказ”». Т. Шевченко продовжує *тему* національно-визвольної боротьби, це пристрасний поетичний відгук на тогочасну загарбницьку імперську політику Росії на Кавказі.

Основні мотиви поеми — викриття суспільно-політичної системи Російської імперії, засудження її загарбницької політики на Кавказі, прославлення борців за волю, співчуття поневоленим народам. Поет один із перших у Росії виступив на захист народів Кавказу, підкорених російським урядом, який узявся «*просвітити*» горців, насаджуючи християнство як засіб зміцнення імперії. Митець показав Російську царську імперію як тюрму народів, де «*од молдованина до фіна / На всіх язиках все мовчить, / Бо благоденствує!...*». Тут поет використовує оксиморон¹, ужитий у сатирично-іронічному значенні, і ця фраза стала класичним прикладом для показу пригнобленого становища народів у Російській імперії.

¹ *Оксіморон, оксіморон* (з грецьк. дотепна нісенітниця, дотепно-безглузде) — різновид тропа, що полягає в поєднанні контрастних, протилежних за значенням слів, унаслідок якого утворюється нова смислова якість (*світла тітьма, крижаний вогонь*).

Порівнюючи поему Т. Шевченка «Кавказ» і вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...»), який ви будете вивчати незабаром, І. Франко писав, що «“Кавказ” побудований на ширшій, можна сказати, загальнолюдській основі. Усяка боротьба за волю, усяке змагання проти “темного царства” знаходить прихильника в нашій поеті. “Кавказ” — се огниста інвектива проти “темного царства” зі становища загальнолюдського, се, може, найкраще свідоцтво могутнього, усеобіймаючого, щиролюдського почуття нашого поета».

Т. Шевченко висловлює узагальнену *ідею* поеми — неприйняття насильства, поневолення людей, осуд загарбницьких воєн, незнищенність народу, його духовності, мови. Г. Ключек акцентує увагу читачів на пріоритеті «Кавказу» як першого у світі антиколоніального твору.

- 3.** Прочитайте матеріал про образи-символи в поемі «Кавказ». Випишіть у зошит слова-символи та їхнє значення.

Образи-символи поеми. Як уже зазначалося, у поемі «Кавказ» відсутні конкретні образи-персонажі, проте твір розкриває ряд яскравих образів-символів: *Прометей, орла й тюрми*.

Прометей у давньогрецькій міфології — титан, покровитель і захисник людей, який викрав вогонь з Олімпу й віддав людям. За це Зевс жорстоко покарав його: наказав прикувати до скелі в Кавказьких горах. Щодня орел клював у нього печінку, яка за ніч виростала знову.

У Т. Шевченка Прометей — це народ. Безсмертя Прометей — безсмертя народу; це узагальнений символ нескореності народу, невмирущості його прагнень до свободи, волі, державної незалежності.

Символом Російської імперії, гербом якої був двоголовий орел, є образ **орла**. Цей орел, що споконвіку карає Прометей та «*що день Божий добрі ребра / Й серце розбиває*», — недвозначний прозорий натяк на загарбницьку політику царського самодержавства проти вільнолюбного народу Кавказу.

Тюрма, Сибір — символи колоніальної політики Російської імперії, яка для всіх інакодумців мала місце на каторзі, на заслання, а для національних меншин не було створено належних умов культурно-освітнього розвитку. Саме за це Росію називали «*тюрмою народів*».

Прометей став одним із «вічних образів» світової літератури, що відображений у творах Гесіода, Есхіла, Овідія, П. Кальдерона, Вольтера, Й. В. Гете, П. Шеллі, Дж. Байрона, Лесі Українки, А. Малишка. Це узагальнений образ-символ незламного борця за щастя людства, ворога тиранії та водночас її жертви.

- 4.** Виконайте завдання.

1. У поемі «Кавказ» образ Прометей — це символ
- А** колоніальної політики Російської імперії
 - Б** безглуздої війни
 - В** влади
 - Г** нескореності народу

2. Рядки з поеми «Кавказ» «*За горами гори, хмарою повиті, / Засіяні горем, кровію політі*, які повторюються двічі», — це

- А** тавтологія
Б рефрен
В риторичне звертання
Г антитеза

3. Установіть відповідність між мотивом та уривком із твору.

Мотив	Уривок із твору
1 трагедія кровопролитної війни для родин	А « <i>І Тобі одному / Помоляться всі язики / Вовіки і віки</i> ».
2 лицемірні заяви про мирні наміри самодержавців	Б « <i>Встане правда! встане воля!</i> » В « <i>А матерних гарячих сльоз! / А батькових старих, кровавих, / Не ріки — море розлилось...</i> »
3 право народів звертатися до Бога рідною мовою	Г « <i>Чурек і сакля — все твоє... / Ніхто й не возьме за своє, / Не поведе тебе в кайданах</i> ».
4 віра в торжество правди та волі	Д « <i>Нам тільки сакля очі коле: / Чого вона стоїть у вас, / Не нами дана...</i> »

4. Поясніть особливості будови й жанру твору Т. Шевченка «Кавказ».
5. Прокоментуйте ваше розуміння епіграфа до поеми «Кавказ».
6. Чому, на вашу думку, Т. Шевченко відійшов від сюжету античного міфу, замінивши печінку, яку орел клював у Прометея, на серце? Яку роль відіграє мова в житті нації?
7. Який зміст укладено в слова: «*Не скує душі живої / І слова живого*»? Яке співвідношення мови й нації впливає з поеми?
8. Поясніть значення образів-символів *орла* й *тюрми*. Прокоментуйте слова І. Франка, Б. Лепкого, М. Жулинського й І. Дзюби про поему «Кавказ».
9. Як Т. Шевченко оцінює роль православної церкви в урегулюванні збройного конфлікту на Кавказі? Прочитуйте уривки з твору на підтвердження своїх думок.
10. Який зміст закладено в завершальну частину поеми?

11. Випишіть із поеми по 2–3 приклади гіперболи й персоніфікації.
12. Поділіть поему «Кавказ» на три частини за змістом. Доберіть до кожної з них цитати з твору.

5. Виконайте домашнє завдання.

Випишіть у зошит вислови з поеми «Кавказ», які стали крилатими. Вивчіть їх напам'ять.

1. Прочитайте поему-послання «І мертвим, і живим, і ненарожденним...».

І МЕРТВИМ, І ЖИВИМ, І НЕНАРОЖДЕННИМ... (1845)*Поема-послання*

Аще кто речеть, яко люблю Бога, а брата своего
ненавидить, ложь есть.

*Соборно[е] послание Иоанна.
Глава 4, стих 20*

І смеркає, і світає,
День Божий минає,
І знову люд потомлений,
І все спочиває.
Тільки я, мов окаянный,
І день і ніч плачу
На розпутьях велелюдних,
І ніхто не бачить,
І не бачить, і не знає —
Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують.
І Гóспода зневажають,
Людей запрягають
В тяжкі ярма. Орють лихо,
Лихом засівають,
А що вродить? побачите,
Які будуть жніва!
Схаменіться, недолуди,
Діти юродиві!
Подивіться на рай тихий,
На свою країну,
Полюбіте щирим серцем
Велику руїну,
Розкуйтеся, братайтеся,
У чужому краю
Не шукайте, не питайте
Того, що немає
І на небі, а не тільки
На чужому полі.
В своїй хаті своя й правда,
І сила, і воля.
Нема на світі України,
Немає другого Дніпра,
А ви претеся на чужину
Шукати доброго добра,

Добра святого. Волі! волі!
Братерства братнього! Найшли,
Несли, несли з чужого поля
І в Україну принесли
Великих слов велику силу,
Та й більш нічого. Кричите,
Що Бог создав вас не на те,
Щоб ви неправді поклонились!..
І хилитесь, як і хилились!
І знову шкуру дерете
З братів незрящих, гречкосіїв,
І сонця-правди дозрівать
В німецькі землі, не чужії,
Претеся знову!.. Якби взять
І всю мізерію з собою,
Дідами крадене добро,
Тойді оставсь би сиротою
З святими горами Дніпро!

В. Касіян. Ілюстрація до поеми-послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»

Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались,
Щоб там і здихали, де ви поросли!
Не плакали б діти, мати б не ридала,
Не чули б у Бога вашої хули.
І сонце не гріло б смердячого гною
На чистій, широкій, на вольній землі.
І люди б не знали, що ви за орли,
І не покивали б на вас головою.

Схаменіться! будьте люди,
Бо лихо вам буде.
Розкуються незабаром
Заковані люде,
Настане суд, заговорять
І Дніпро, і гори!
І потече сторіками
Кров у синє море
Дітей ваших... і не буде
Кому помагати.
Одцурається брат брата
І дитини мати.
І дим хмарою заступить
Сонце перед вами,
І навіки прокленетесь
Своїми синами!
Умийтесь! образ Божий
Багном не скверніте.
Не дуріте дітей ваших,
Що вони на світі
На те тільки, щоб панувать...
Бо невчене око
Загляне їм в саму душу
Глибоко! глибоко!
Дознаються небожата,
Чия на вас шкура,
Та й засудять, і премудрих
Немудрі одурять!

Якби ви вчилися так, як треба,
То й мудрость би була своя.
А то залізете на небо:
«І ми не ми, і я не я,
І все те бачив, і все знаю,
Нема ні пекла, ані Раю.
Немає й Бога, тільки я!

Та куций німець узловатий,
А більш нікого!..» —
«Добре, брате,
Що ж ти такеє?»
«Нехай скаже
Німець. Ми не знаєм». —
Отак-то ви навчаєтесь
У чужому краю!
Німець скаже: «Ви могли».
«Могли! могли!»
Золотого Тамерлана
Онучата голі.
Німець скаже: «Ви слав'яне».
«Слав'яне! слав'яне!»
Славних прадідів великих
Правнуки погані!
І Коллара читаєте
З усієї сили,
І Шафарика, і Ганка,
І в слав'янофілі
Так і претесь... І всі мови
Слав'янського люду —
Всі знаєте. А своєї
Дас[т]ьбі... Колись будем
І по-своєму глаголать,
Як німець покаже
Та до того й історію
Нашу нам розкаже, —
Отойді ми заходимось!..
Добре заходились
По німецькому показу
І заговорили
Так, що й німець не второпа,
Учитель великий,
А не те, щоб прості люде.
А гвалту! а крику!
«І гармонія, і сила,
Му́зика та й годі.
А історія!.. поема
Вольного народа!
Що ті римляне убогі!
Чортзна-що — не Брути!
У нас Брути! і Коклеси!
Славні, незабуті!

У нас воля виростала,
 Дніпром умивалась,
 У голови гори слала,
 Степом укривалась!»
 Кров'ю вона умивалась,
 А спала на купах,
 На козацьких вольних трупах,
 Окрадених трупах!
 Подивіться лишень добре,
 Прочитайте знову
 Тую славу. Та читайте
 Од слова до слова,
 Не минайте ані титли,
 Ніже тії коми,
 Все розберіть... та й спитайте
 Тойді себе: що ми?..
 Чиї сини? яких батьків?
 Ким? за що закуті?..
 То й побачите, що ось що
 Ваші славні Брути:

Раби, подножки, грязь Москви,
 Варшавське сміття — ваші пани
 Ясновельможнії гетьмани.
 Чого ж ви чванитесь, ви!
 Сини сердешної України!
 Що добре ходите в ярмі,
 Ще краще, як батьки ходили.
 Не чваньтесь, з вас деруть ремінь,
 А з їх, бувало, й лій топили.

Може, чванитесь, що братство
 Віру заступило.
 Що Синопом, Трапезондом
 Галушки варило.
 Правда!.. правда, наїдались.
 А вам тепер вадить.
 І на Січі мудрий німець
 Картопельку садить,
 А ви її купуєте,
 Їсте на здоров'я
 Та славите Запорожжя.
 А чиєю кров'ю
 Ота земля напоєна,
 Що картопля родить, —
 Вам байдуже. Аби добра

Була для горбоду!
 А чванитесь, що ми Польщу
 Колись завалили!..
 Правда ваша: Польща впала,
 Та й вас роздавила!

Так от як кров свою лили
 Батьки за Мбскву і Варшаву,
 І вам, синам, передали
 Свої кайдани, свою славу!
 Доборолась Україна
 До самого краю.
 Гірше ляха свої діти
 Її розпинають.
 Заміс[т]ь пива праведную
 Кров із ребер точать.
 Просвітити, кажуть, хочуть
 Материні очі
 Современними огнями.
 Повести за віком,
 За німцями, недоріку,
 Сліпую каліку.
 Добре, ведіть, показуйте,
 Нехай стара мати
 Навчається, як дітей тих
 Нових доглядати.
 Показуйте!.. за науку,
 Не турбуйтеся, буде
 Материна добра плата.
 Розпадеться лўда
 На очах ваших неситих,
 Побачите славу,
 Живу славу дідів своїх
 І батьків лукавих.
 Не дуріте самі себе,
 Учітесь, читайте,
 І чужому научайтесь,
 Й свого не цурайтесь.
 Бо хто матір забуває,
 Того Бог карає,
 Того діти цураються,
 В хату не пускають.
 Чужі люди проганяють,
 І немає злomu

На всій землі безконечній
 Веселого дому.
 Я ридаю, як згадаю
 Діла незабуті
 Дідів наших. Тяжкі діла!
 Якби їх забути,
 Я оддав би веселого
 Віку половину.
 Отака-то наша слава,
 Слава України.

Отак і ви прочитай[те],
 Щоб не сонним снилися
 Всі неправди, щоб розкрилися
 Високі могили
 Перед вашими очима,
 Щоб ви розпитали
 Мучеників, кого, коли,
 За що розпинали!
 Обніміте ж, брати мої,
 Найменшого брата —
 Нехай мати усміхнеться,
 Заплакана мати.
 Благословить дітей своїх
 Твердими руками
 І діточок поцілує
 Вольними устами.
 І забудеться срамотня

К. Штанко. Ілюстрація до поеми-послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»

Давня година,
 І оживе добра слава,
 Слава України,
 І світ ясний, невечерній
 Тихо засіяє...
 Обніміться ж, брати мої,
 Молю вас, благаю!

- 2.** Ознайомтеся з літературно-критичним матеріалом до поеми-послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» і законспекуйте його.

Про жанр послання ви вже знаєте із ранньої творчості поета. До цього жанру Т. Шевченко звернувся, щоб через пересторогу й прохання пробудити в українців почуття національної гідності й честі. Отже, твір був написаний із наміром змінити підневільне становище України. Саме послання «І мертвим, і живим...» стало тим Шевченковим твором, який найбільше цитують, адже багато рядків із нього стали афоризмами: «В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля», «Нема на світі України, / Немає другого Дніпра...», «Одцурається брат брата / І дитини мати», «Якби ви вчилися так, як треба, / То й мудрость би була своя», «І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь»...

Лицемірство панівної верхівки Т. Шевченко викриває із самого початку твору — з епіграфа: «Коли хто говорить: люблю Бога, а брата свого ненавидить, — лжа оце». Ліричний герой послання тяжко переживає трагічну ситуацію в покріпаченій Україні.

Цікавим у поемі-посланні є образ **автора**. Прочитуємо із цього приводу дослідника творчості Т. Шевченка В. Смілянську: «Цей образ неоднозначний: “автор” обертається до читача обличчям то юродивого — печальника за людей (“Тільки я, мов окояний, / І день і ніч плачу / На розпутьях велелюдних...”)¹, то пророка (“Схаменіться! будьте люди, / Бо лихо вам буде”), то апостола-проповідника (“І чужому научайтесь...”), загалом — поета-громадянина, патріота, чиє серце розтяла розколина, яка зруйнувала націю. Кожна з іпостасей автора творить емоційний ореол скорботи, прокляття, апокаліптичної погрози, іронії та сарказму, любові й надії».

Композиційно поема поділяється на 5 частин.

I частина	Епіграф	<i>Коли хто говорить: люблю Бога, а брата свого ненавидить, — лжа оце.</i>
II частина	Вступ, у якому ліричний герой (автор) закликає тогочасну інтелігенцію полюбити свій народ, не бути байдужою до долі України	<i>Подивіться на рай тихий, На свою країну, Полюбіте щирим серцем Велику руїну, Розкуйтеся, братайтеся, У чужому краю Не шукайте, не питайте Того, що немає...</i>
III частина	Критика тогочасної еліти	<i>Схаменіться! будьте люди, Бо лихо вам буде. Розкуються незабаром Заковані люде, Настане суд, заговорять І Дніпро, і гори!</i> <i>Якби ви вчилися так, як треба, То й мудрость би була своя.</i>
IV частина	Узагальнення й проповідницький монолог автора	<i>Доборолась Україна До самого краю. Гірше ляха свої діти Її розпинають.</i>
V частина	Кінцівка, у якій лунає заклик до інтелігенції, яка має очолити свій народ	<i>Обніміться ж, брати мої. Молю вас, благаю!</i>

Провідними є такі мотиви твору: критика української еліти, яка зневажає український народ, і заклик до соціального примирення заради відродження нації.

¹ Пор.: «А я, юродивий, на твоїх руїнах / Марно сльози трачу...» («Чигрине, Чигрине...»).

3. Ознайомтеся з матеріалом про вислови, що стали крилатими, і навчіться їх виразно читати.

У посланні є багато рядків, які стали афоризмами. У них сконцентровано основні проблеми тогочасної дійсності.

«*В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля*». Цими рядками автор констатує: український народ має всі підстави для формування незалежної держави, адже в нього є своя мова, культура, історія. Саме тому у творі засуджено тих дворян, які шукають передової культури в чужих краях.

«*Нема на світі України, / Немає другого Дніпра...*». Свій рідний край треба любити всім серцем і помислами, адже батьківщина одна, як і Дніпро. Ці рядки й кілька наступних є *інвективною* — прийомом, що полягає в гостросатиричному викритті певних осіб чи соціальних явищ: «*А ви претесея на чужину / Шукати доброго добра...*»

«*Одицурається брат брата / І дитини мати*». У цьому афоризмі звучить страшне передбачення майбутніх діянь провідної верстви: гірше ляха розіпнуть Україну свої діти. Полемічний запал ліричний герой спрямовує передусім на українську інтелігенцію, бо саме в її руках майбутня доля України.

«*Якби ви вчились так, як треба, / То й мудрость би була своя*». Це слова з третьої частини поеми-послання, у якій автор звертається до українських інтелігентів-раціоналістів. У ній привертає увагу вислів «*німець узловатий*». Що означає характеристика *узловатий*? Із цього приводу цікавими є спостереження В. Пахаренка: «Річ у тім, що раціоналізм — типова риса саме німецького національного характеру. Відомий життєвий поштовх до створення цього символу: на початку 1840-х років молоді друзі Шевченка захоплено читали німецьких філософів-атеїстів¹ Феєрбаха й Штрауса. Отже, це — бездушний холодний розум. *Куций*, бо з відсіченою душею, короткий, обрубаний. *Узловатий* — такий, що заплутує вузлами, суть думки якого важко зрозуміти».

«*І чужому научайтесь, / Й свого не цурайтесь*». Цей крилатий вислів напучує передусім цінувати й знати своє, у той же час брати все найкраще від інших народів, але лише те, що не заперечує національних пріоритетів. Отже, треба вчитися так, щоб «*розкрились / Високі могили / Перед вашими очима...*».

У кінці поеми-послання поет благає: «*Обніміте ж, брати мої, / Найменшого брата...*», бо в основі української душі є любов до людини, заповідана Ісусом.

Зауважте!

Поема-послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненародженим...» рясніє прикладами алюзії. Наприклад, у поемі згадується Коллар. Підготовлений читач має знати, що *Ян Коллар* (1793–1852) — чеський учений і поет, який послідовно обстоював думку про єднання слов'янських народів.

¹ *Атеїст* — той, хто заперечує існування Бога; безбожник, безвірник.

4. Виконайте завдання.

1. Сарказм — це
 - А** насмішка, замаскована зовні благопристойною формою
 - Б** прийом у літературі, заснований на явному спотворенні, перебільшенні чи применшенні зображуваного, на поєднанні різних контрастів: фантастичного з реальним, трагічного з комічним
 - В** сатиричний малюнок загостреного, критично-викривального характеру; переносно-смішне наслідування, перекручування оригіналу
 - Г** їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті й гнівного презирства
2. Установіть відповідність між художнім засобом і прикладом із твору.

Художній засіб	Приклад із твору
1 гіпербола	А «Славних прадідів великих Правнуки погані!»
2 епітет	Б «Настане суд, заговорять І Дніпро, і гори!»
3 метафора	В «І потече сторіками Кров у синє море...»
4 антоніми	Г «Не дуріте самі себе, Учітесь, читайте...»
	Д «Нема ні пекла, ані Раю. Немає й Бога, тільки я!»

3. Установіть послідовність уривків у поемі.
 - А** «І чужому навчайтесь, / Й свого не цурайтесь».
 - Б** «Якби ви вчилися так, як треба, / То й мудрость би була своя».
 - В** «Нема на світі України, / Немає другого Дніпра...»
 - Г** «В своїй хаті своя й правда, / І сила, і воля».

4. Що таке *послання* як жанр літератури?
5. Кому Т. Шевченко адресує послання?
6. Які рядки послання стали *крилатими*? Прокоментуйте їх.
7. У яких іпостасях постає оповідач (ліричний герой) у поемі? Чому цей образ такий мінливий?
8. Які композиційні особливості має послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...»?
9. Прокоментуйте епіграф до послання.
10. Назвіть провідні мотиви твору.

11. Прокоментуйте рядки.
«Раби, подножки, грязь Москви, / Варшавське сміття — ваші пани / Ясно-вельможнії гетьмани».
12. Знайдіть приклади алюзії в поемі й укажіть, з якою метою автор використовує цей прийом.

5. Виконайте домашнє завдання.

Вивчіть напам'ять уривок із послання Т. Шевченка «І мертвим, і живим, і ненарожденним...» (від початку до слів «Ох, якби те сталося, щоб ви не вертались...»).

Жіноча доля у творах Т. Шевченка

1. Прочитайте поезію «Сон» («На панщині пшеницю жала...»).

СОН («НА ПАНЩИНІ ПШЕНИЦЮ ЖАЛА...») (1858)

Марку Вовчку

На панщині пшеницю жала,
Втомилася; не спочивать
Пішла в снопи, пошкандибала
Івана сина годувать.
Воно сповитеє кричало
У холодочку за снопом.
Розповіла, нагодувала,
Попестила; і ніби сном,
Над сином сидя, задрімала.
І сниться їй той син Іван
І уродливий, і багатий,
Не самотній, а жонатий

На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі;
Та на своїм веселім полі
Свою таки пшеницю жнуть,
А діточки обід несуть.
І усміхнулася небога,
Проснулася — нема нічого...
На сина глянула, взяла,
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до ланового,
Ще копу дожинать пішла.

2. Опрацюйте матеріал про поезію «Сон» («На панщині пшеницю жала...»). З'ясуйте, у чому полягає особливість образка¹ як літературного жанру.

В. Касіян. Ілюстрація до вірша Т. Шевченка «Сон» («На панщині пшеницю жала...»)

У творах Т. Шевченка Україна найтрагічніше постає в образах жінок, передусім скривджених долею в закріпаченому суспільстві: це селянки-кріпачки, і вдови, і сироти, і покритки. Одним із таких творів є мініатюра-образок **«Сон» («На панщині пшеницю жала...»)**, написана в 1858 р. в Петербурзі. Цей вірш присвячений Марку Вовчку, авторці збірки «Народні оповідання», талантом якої захоплювався Т. Шевченко.

В основі сюжету — протилежності: воля — неволя, дійсність — сон героїні (мрія), реальний нелюдський життєвий лад — омріяний народний суспільний ідеал. Отже, в образку жорстоку реальність протиставлено мрії, що здійснюється лише в сні. Емоційне піднесення в зображенні

¹ *Образок* — невеликий за обсягом твір (як правило, прозовий), основою якого є ескізне зображення певної події або сценки.

сну забезпечується зростаючою ритмікою вірша, емоційною лексикою, адже героїня переживає щастя:

І уродливий, і багатий,
Не самотній, а самотній
На вольній, бачиться, бо й сам
Уже не панський, а на волі...

Життєствердні світлі інтонації (нагнітання однорідних членів речення — епітетів із позитивною оцінкою: *уродливий, багатий, «не самотній, а самотній»*) перериває пробудження й повернення в сумну реальність:

Проснулася — нема нічого...
На сина глянула, взяла,
Його тихенько сповила
Та, щоб дожать до *ланового*,
Ще копу дожинать пішла.

Цікаво, що автор не дає ніякої оцінки зображуваному — вона прочитується в інтонаціях і тональності вірша, у контрасті дійсності та мрії. Тема підневільної виснажливої праці, мовчазного відчаю та безнадії й водночас змалювання радісного ідеалу щасливої та вільної селянської родини широко висвітлено не тільки в поетичній творчості Т. Шевченка, а й у його картинах: «Селянська родина», «На пасіці», «Свята родина» та ін.

3. Прочитайте ліричний вірш «У нашім раї на землі...».

* * *

У нашім раї на землі
Нічого кращого немає,
Як тая мати молодая
З своїм дитяточком малим.
Буває, іноді дивлюся,
Дивуюсь дивом, і печаль
Охватить душу; стане жаль
Мені її, і зажурюся,
І перед нею помолюся,
Мов перед образом святим
Тієї Матері святої,
Що в мир наш Бога принесла...

Тепер їй любо, любо жити.
Вона серед ночі встає,
І стереже добро своє,
І дожидає того світу,
Щоб знов на його надивитись,
Наговоритись. — Це моє!

Моє! — І дивиться на його,
І молиться за його Богу,
І йде на улицю гулять
Гордіше самої цариці.
Щоб людям, бачте, показать
Своє добро. — А подивіться!
Моє найкраще над всіми! —
І ненароком інший гляне.
Весела, рада, Боже мій!
Несе додому свого Йвана.
І їй здається, все село
Весь день дивилося на його,
Що тільки й дива там було,
А більше не було нічого.
Щасливая!..

Літа минають.
Потроху діти виростають,
І вирости, і розійшлися
На заробітки, в москалі.

І ти осталася, небого,
 І не осталося нікого
 З тобою дома. Нагоди
 Старої нічим одягти
 І витопить зимою хату.
 А ти не здужаєш і встати,
 Щоб хоч огонь той розвести.
 В холодній молишся оселі
 За їх, за діточок.

А ти,
 Великомученице! Села
 Минаєш, плачучи, вночі.
 І полем-степом ідучи,
 Свого ти сина закриваєш.
 Бо й пташка іноді пізнає
 І защебече: — Он байстрия
 Несе покритка на базар.

Безталанная! Де ділась
 Краса твоя тая,
 Що всі люде дивувались?
 Пропала, немає!
 Все забрала дитиночка
 І вигнала з хати,
 І вийшла ти за царину,
 З хреста ніби знята.

Старці тебе цураються,
 Мов тії прокази.
 А воно таке маленьке,
 Воно ще й не лазить.
 І коли-то воно буде
 Гратись і промовить
 Слово *мамо*. Великеє,
 Найкращеє слово!
 Ти зрадієш; і розкажеш
 Дитині правдиво
 Про панича лукавого,
 І будеш щаслива.
 Та не довго. Бо не дійде
 До зросту дитина,
 Піде собі сліпця водить,
 А тебе покине
 Калікою на розпутті,
 Щоб собак дражнила,
 Та ще й вилає. За те, бач,
 Що на світ родила.
 І за те ще, що так тяжко
 Дитину любила.
 І любитимеш, небого,
 Поки не загинеш
 Межи псами на морозі
 Де-небудь під тинном.

4. Прочитайте літературно-критичний матеріал до вірша «У нашім раї на землі...»

Вірш «*У нашім раї на землі...*» написаний у 1849 р., у період перебування поета в засланні. У творі зображено дві типові долі матері-кріпачки: матері, яка народила дитину в шлюбі, і матері-покритки. Обидві долі трагічні. Першу матір, яка милується своєю дитиною, не може нею нарадуватися, чекає сумна й тяжка доля, адже в умовах кріпацтва годі сподіватися на хороше життя: жінка втрачає дітей, які «*розійшлись / На заробітки, в москалі*». Вона залишається сама в холодній зимовій хаті, яку нікому протопити. А як світло й урочисто починалася поезія — з перших рядків в уяві виникає образ Божої Матері з дитиною на руках:

У нашім раї на землі
 Нічого кращого немає,
 Як тая мати молодая
 З своїм дитяточком малим.

Отже, тональність вірша змінюється: від урочистої й теплої на початку — до сумної в середині та трагічної в кінці. У другій частині вірша в образі

Т. Шевченко. Селянська родина

покритки автор зображує покріпачену, пригноблену Україну (пригадайте подібні жахливі картини в поемі «Сон» («У всякого своя доля...»): *«То покритка поїдтинню / З байстрям шкандибає, / Батько й мати одцурались / Й чужі не приймають!!»*):

І будеш щаслива.
Та не довго. Бо не дійде
До зросту дитина,
Піде собі сліпця водить,
А тебе покине
Калікою на розпутті,
Щоб собак дражила...

Про зображення знедоволеної жінки в Шевченкових поезіях так писав М. Рильський: «Такого полум'яного материнства... і такої жіночої муки не знайти, мабуть, у жодного з поетів світу. Нещасливий в особистому житті, Шевченко найвищу й найчистішу красу світу бачив у жінці, у матері».

5. Виконайте завдання.

- Вірш Т. Шевченка «Сон» («На панщині пшеницю жала...») за жанром
 - елегія
 - образок
 - містерія
 - медитація
- Т. Шевченко написав вірш «У нашім раї на землі...» у період
 - ранній
 - «трьох літ»
 - заслання
 - пізній

3. Установіть відповідність між художнім засобом і прикладом із твору («У нашім раї на землі...»).

Художній засіб	Приклад із твору
1 риторичне звертання	А «Буває, іноді дивлюся, Дивуюсь дивом...»
2 епітет	Б «Літа минають. Потроху діти виростають...»
3 порівняння	В «А ти, / Великомученице! Села, / Минаєш, плачучи, вночі».
4 тавтологія	Г «І вийшла ти за царину, З хреста ніби знята».
	Д «Слово мамо. Великеє, Найкращеє слово!»

4. Визначте віршовий розмір поезії «Сон» («На панщині пшеницю жала...»).
5. На яких контрастах побудовано вірш «Сон» («На панщині пшеницю жала...»)?
6. Що символізують жінки у віршах Т. Шевченка?
7. Чи не занадто жорстоку картину малює Т. Шевченко в кінці вірша «У нашім раї на землі...» («Щоб собак дразнила (...), / Поки не загинеш / Межи псами...»)? Аргументуйте свою думку.
8. Охарактеризуйте образи двох жінок із вірша «У нашім раї на землі...». Чому жінка, яка в шлюбі народила дитину, така ж нещасна, як і покритка?
9. Визначте спільні мотиви у віршах «Сон» («На панщині пшеницю жала...») та «У нашім раї на землі...».
10. Прокоментуйте слова М. Рильського: «Нещасливий в особистому житті, Шевченко найвищу й найчистішу красу світу бачив у жінці, у матері».

11. Випишіть із поезій Т. Шевченка слова у дві колонки: 1) з позитивними емоціями; 2) з негативними. Яких слів більше? Чому?
12. Побудуйте художню партитуру вірша «Сон» («На панщині пшеницю жала...»):
- визначте логічні наголоси (підкресліть ключові слова);
 - укажіть паузи скісними рисками (/ — ледь помітна пауза; // — явна пауза);
 - позначте інтонаційний малюнок кожного рядка (рівна інтонація →; висхідна — ↑; спадна — ↓).

6. Виконайте домашнє завдання.

Підготуйтеся до виразного читання вірша Т. Шевченка «Сон» («На панщині пшеницю жала...»).

7. Прочитайте матеріал про долі жінок у поемах Т. Шевченка. Коротко сформулюйте й запишіть у зошит, які прикметні особливості мають Катерина, Ганна й Марія.

У своїх творах Т. Шевченко, як ми вже з'ясували, зображує Україну в образі жінки. Поет усвідомлював, що Бог зможе порятувати те суспільство, яке духовно зростає. Так зростає, еволюціонує жінка в поемах «Катерина»,

«Наймичка» і «Марія». Зверніть увагу на слово *еволюціонує*, воно означає передусім «удосконалення». Поєми написані в різні етапи творчості, тож у них по-різному втілено й жіночі долі: романтично — у поемі «Катерина», реалістично-побутово — у «Наймичці», із символічним узагальненням — у поемі «Марія».

КАТЕРИНА (1838)

Поєму «*Катерина*» Т. Шевченко написав у 24-річному віці, отже, життєвий досвід поета був не такий і великий, проте у творі відчувається рука вже досвідченого майстра й людини. Образ жінки-кріпачки був близький поетові й трагічний: багатостраждальною була доля його матері, яку «*у могилу / Нудьга та праця положила*», і рідних сестер, у яких «*у наймах коси побіліють*».

Поєма розповідає про трагічну долю покритки й дитини-безбатченка в умовах кріпосного суспільства, у якому норми народної моралі були надто жорстокі. Відомо, як у той час ставилися до матерів, які народжували позашлюбних дітей: їх цуралися навіть батьки. Однак не Т. Шевченко: він не тільки не цурається зганьблених жінок, а й стає на їхній захист.

Катерина продовжує любити свого офіцера-кривдника, до останньої миті плекає надію на те, що в ньому переможе людяність:

«Любий мій Іване!
Серце моє кохане!
Де ти так барився?»
Та до його... За стремена...

У відповідь на теплі слова, у яких немає й тіні докору, лунає навіть не жорстокість, а приниження й огида:

«Дура, отвяжися!
Возьмите прочь безумную!»

У розпачі Катерина скоює страшний гріх — накладає на себе руки, порушивши волю Всевишнього, і до того ж прирікає на вірну смерть свого сина. В авторських інтонаціях і відступах не звучать звинувачення й докори нещасній жінці, навпаки — Т. Шевченко її, грішну, жаліє.

НАЙМИЧКА (1845)

Ближче до Бога стоїть покритка Ганна — головна героїня поєми «*Наймичка*», вона знаходить у собі сили все життя долати страшні муки, не спокушається до самогубства, а підкоряється Божій волі. Ганна підкидає свого позашлюбного сина бездітним заможним селянам і через рік проситься до

В. Новіковський. Ілюстрація до поєми Т. Шевченка «Катерина».

О. Сластіон. Ілюстрація до поеми Т. Шевченка «Наймичка»

них у найми, щоб бути поруч зі своїм сином, який стає змістом її життя. Трагедія Ганни передусім у тому, що вона мусить приховувати свої почуття від рідного сина, а отже, наймичка позбавлена справжнього материнського щастя. Така неординарна психологічна ситуація дала можливість поетові якнайповніше розкрити образ нещасної жінки, глибину трагізму її життя, духовну велич її натури. Вершину страждань Ганни зображено в останньому розділі поеми: наймичка боїться померти, не дочекавшись сина із чумакування в далеких краях.

І все ж таки довготерпелива Ганна дістає винагороду — вона дочекалася сина Марка й розкрила йому таємницю свого життя:

«Прости мене! Я каралась
Весь вік в чужій хаті...
Прости мене, мій синочку!
Я... я твоя мати».

Та й замовкла...

Про еволюцію образу жінки-матері так сказав Б. Лепкий: «Наймичка — це ніби старша сестра Катерини, яка свій гріх спокутує не під льодом, а в тихій, святій самопожертві. Апофеоз материнської любові, один із найгарніших малюнків української жінки, твір, писаний у євангельському настрої, без злості, злоби, без усякого людського гріха. Архітвір¹ ...»

МАРІЯ (1859)

Ще ближче до Всевишнього стоїть головна героїня поеми «*Марія*». У цьому творі на матеріалі біблійної міфології осмислено такі проблеми людського буття, як духовність людини, сенс її життя, який полягає в любові до людей, служіння всім стражденим.

Основне джерело поеми — євангельська легенда про Марію, Йосифа й Ісуса. Т. Шевченко уникає зображення суто містичних сюжетів, замінюючи їх реалістичними подіями. На думку поета, саме мати — головна вихователька й учителька добра й любові до людей; це її життєве покликання. Так зображено Марію — ідеальну, але стражденну матір, через те, що вона покритка, яку Йосип, по-батьківськи люблячи, урятував від побиття камінням, одружившись із нею. Тут варто процитувати слова І. Франка про ідеал жінки-матері: «Не знаю в літературі всесвітній поета, котрий би представив такий високий і такий щиро людський ідеал жінки-матері, як се вчинив Шев-

¹ *Архі-* — префікс, за допомогою якого виражають найвищий ступінь ознаки, що міститься в другій частині слова.

ченко... Не посвячення своєї людської індивідуальності для чоловіка, але найвище натуження тої індивідуальності для діл милосердя, переможення власних терпінь, забуття власних ураз, де йде о службі високій і піднеслій ідеї — добра загалу, добра людськості, — то ідеал жінки, який полишив нам у спадщину Шевченко.

Тож не дивно, що найвищий дотеперішній здобуток людськості на полі моральнім, велику ідею любові ближнього, сю основну ідею християнства, Шевченко вважав ділом жінки — Марії, Матері Ісусової».

Після розп'яття Ісуса Марія в болях і скорботі знаходить сили надихнути апостолів; слабка й змучена, вона не втрачає віри й, підхопивши добро, не дає його зупинити — сприяє порятунку людства, яке вбило її дитину, отже, покритка стає Покровою — захисницею стражденного світу.

Образи синів у поемах символізують майбутнє: Катерина зреклася добра, довіреного їй Всевишнім, Ганна рятує й виховує свого сина, а Марія не тільки рятує своє Дитя, а й виховує його та навіть продовжує справу Сина після загибелі, тобто творить духовне добро для нас і майбутніх поколінь.

П. Батоні.
Мадонна з Немовлям

8. Розгляньте репродукції картин і виконайте завдання.

Т. Шевченко.
Катерина

Рафаель.
Сикстинська Мадонна

- А.** Коротко опишіть зображене на репродукціях картин.
Б. З'ясуйте спільні мотиви цих робіт.

- В.** Дослідник О. Сидоров зауважив, що в картині «Катерина» Т. Шевченко «майже точно копіює ноги “Сикстинської Мадонни” Рафаеля». Поміркуйте, з якою метою це зробив Т. Шевченко.

9. Виконайте завдання.

- За родовою характеристикою твори Т. Шевченка «Катерина», «Наймичка» і «Марія»

А епічні	В ліро-епічні
Б ліричні	Г драматичні
- Марко, Настя, Трохим — герої / героїні твору

А «Катерина»
Б «Наймичка»
В «Марія»
Г «Сон» («На панщині пшеницю жала...»)
- Установіть відповідність між назвою та уривком із твору.

Назва твору	Уривок із твору
1 «Катерина»	А <i>«Все упованіє моє На Тебе, мій пресвітлий раю...»</i>
2 «Наймичка»	Б <i>«Настане суд, заговорять І Дніпро, і гори!»</i>
3 «Марія»	В <i>«Пішла в снопи, пошкандибала Івана сина годувать».</i>
4 «Сон» («На панщині пшеницю жала...»)	Г <i>«...Прости мене, мій синочку! Я... я твоя мати».</i>
	Д <i>«Берлин рушив, а Івася Курява покрила...»</i>

- Коротко перекажіть сюжет поеми «Катерина». У якому сюжетному елементі події розгортаються найдинамічніше? Чому?
- Визначте основну думку поеми Т. Шевченка «Наймичка».
- По-різному вчинили в подібних обставинах Катерина й наймичка в однойменних поемах Т. Шевченка. Чому ж тоді вони обидві викликають у читачів / читачок переживання й співчуття?
- Яку біблійну легенду взято за основу сюжету поеми «Марія»?
- Визначте основну ідею поеми Т. Шевченка «Марія».
- Як еволюціонує образ матері-покритки в поемах Т. Шевченка?
- У якій із трьох аналізованих поем жіноча доля втілена романтично, у якій — реалістично-побутово, а в якій — із символічним узагальненням? Обґрунтуйте свою відповідь.

- Поміркуйте, що спільного в названих поемах, а що їх розрізняє.
- Розгляньте репродукції картин Т. Шевченка. Що спільного в них? Яка з картин найемоційніша? Аргументуйте свою думку.

10. Виконайте домашнє завдання.

Дослідіть і порівняйте мовні особливості поем Т. Шевченка «Наймичка» та «Марія» за поданим планом.

План

1. Лексичні особливості.
2. Тропи.
3. Синтаксичні особливості (прості чи складні речення, сполучникові чи безсполучникові конструкції, інверсовані речення, монологи, діалоги тощо).

Лірика періоду арешту, заслання та останніх років життя поета

1. Прочитайте вірші «Доля» та «Росли укупочці, зросли...» і короткий огляд цих творів. Кількома реченнями перекажіть основні думки.

ДОЛЯ (1858)

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене, маленького, за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люде, — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,

І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люде? Та дарма!
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

Які мотиви переважають у поезії та живописі Т. Шевченка після заслання — у четвертий і останній період його творчості? Пригадаймо, що дорогою із заслання Т. Шевченко зупинився в Нижньому Новгороді, саме тут поета застала звістка про те, що йому заборонено бувати в обох столицях. У Нижньому Новгороді він написав цикл-триптих *«Доля», «Муза», «Слава»* (1858). *Провідний мотив* триптиха — самоусвідомлення поетом своєї творчості. Саме тут мотив долі набуває спрямування, певною мірою відмінного від творів попередніх років: ліричний герой не скаржиться на долю, а усвідомлює сувору, але благонадійну школу життя. У другому творі поетичного циклу *«Муза»* ліричний герой розповідає, чим була в його житті поезія — покликанням, долею й славою. У третьому вірші ставлення до слави двояке: ліричний герой жадає справжньої слави та водночас розвінчує фальшиву славу, яка *«з п'яними кесарями / По шинках хилилась...»*.

Кожний вірш триптиха розпочинається з риторичного звертання ліричного героя до долі, слави й музи. Ліричний герой ніби веде з ними діалог:

— Учися, серденько, колись
З нас будуть люде, — ти сказала.
А я й послухав, і учивсь,

І вивчився. А ти збрехала.
Які з нас люде? Та дарма!

Незважаючи ні на що, ліричний герой життєствердно йде далі:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; *у нас нема*
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!

Виділені рядки стали крилатим висловом, який позначає духовно чистих людей, вільних, тих, які не бояться смерті, бо їхня совість «як чистий кришталь» (за Г. Сковородою). Складається враження, ніби в триптиху «Доля», «Муза», «Слава» поет підбиває підсумки чесно прожитого життя.

* * *

Росли укупочці, зросли;
Сміялись, гратись перестали.
Неначе й справді розійшлись!..
Зійшлись незабаром. Побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самбі домовини.
А меж людьми ж вони жили!

Подай же й нам, всещедрий Боже!
Отак цвісти, отак рости,
Так одружитися і йти,
Не сварячись в тяжкій дорозі,
На той світ тихий перейти.
Не плач, не вопль, не скрежет зуба —
Любов безвічну, сугубу
На той світ тихий принести.

І. Клименко.
Родина торбаніста. 2019 р.

Глибокого психологізму Т. Шевченко досягає й у вірші **«Росли укупочці, зросли...»** (1860) — одному з найкращих зразків інтимної лірики. У цій поезії відтворена мрія поета про одруження й родинне щастя, ідеал якого розкрито в рядках:

(...) Побрались;
І тихо, весело прийшли,
Душею-серцем неповинні,
Аж до самбі домовини.

Саме глибокий психологізм у вірші сприяє якнайтоншому передаванню душевних порухів ліричного героя, його думок і переживань.

2. Опрацюйте відомості з теорії літератури та випишіть визначення понять «ліричний герой» і «медитативна лірика».

Теорія літератури

Особливо відчутна присутність ліричного героя в триптиху «Доля», «Муза» та «Слава» передусім через те, що він веде діалог із Долею, Музою й Славою — уявними героями. **Ліричний герой** — друге ліричне «Я» поета; умовне літературознавче поняття, що втілює думки, переживання, осяяння автора твору. Ліричний герой не ототожнюється з поетом, його душевним станом, він живе своїм життям у художній дійсності. Між ліричним героєм та автором існує естетична єдність, певний естетичний ідеал, виражений у тексті віршованого твору. Леся Українка наголошувала, що «не треба вважати кожну ліричну поезійку за сторінку з автобіографії, бо часто в таких поезійках займенник я вживають тільки для більшої виразності». Ліричний герой може містити естетичний досвід певного покоління, у ньому перетинаються внутрішній світ (створений у художній дійсності, який існує в поезії) і зовнішній (світ читача).

Про ліричного героя вірша Т. Шевченка «Доля» можемо сказати, що він емоційний, наділений життєвим досвідом, небайдужий до свого майбутнього:

Ти не лукавила зо мною,
 Ти другом, братом і сестрою
 Сіромі стала. Ти взяла
 Мене, маленького, за руку
 І в школу хлопця одвела
 До п'яного дяка в науку.

Автобіографічність у цих рядках незаперечна, але, зверніть увагу, Т. Шевченко в одному реченні говорить і від імені ліричного героя (у першій особі — «мене взяла»), і від себе (у третій особі — «і в школу хлопця одвела»). Можна сказати, що ліричний герой Т. Шевченка є його автопортретом.

Вірші «Доля», «Муза» і «Слава» належать до **медитативної лірики**, адже в них поет (ліричний герой) роздумує над проблемами життя та смерті, побаченим, прожитим, над змістом свого існування:

А як умру, моя святая!
 Моя ти мамо! Положи
 Свого ти сина в домовину,
 І хоть єдиную сльозину
 В очах безсмертних покажи.

«Муза»

3. Виконайте завдання.

1. Вірші Т. Шевченка «Доля» і «Росли укупочці, зросли...» написані в період

А перший
Б другий

В третій
Г четвертий

2. Вірш «Росли укупочці, зросли...» є зразком лірики

А пейзажної
Б громадянської
В філософської
Г інтимної

3. Установіть відповідність між художнім засобом і прикладом із твору.

Художній засіб	Приклад із твору
1 риторичне запитання	А «Любов безвічну, сугубу На той світ тихий принести».
2 епітет	Б «Росли укупочці, зросли; Сміялись, гратись перестали».
3 порівняння	В «Ти сіяла, пишалася, Як квіточка в полі!»
4 тавтологія	Г «Ходімо даліше, даліше слава, А слава — заповідь моя».
	Д «...А ти збрехала. Які з нас люде? Та дарма!»

- Розкрийте лексичне значення слів *побрались, домовини, вопль, скрежет* («Росли укупочці, зросли...»)?
- Пригадайте, що таке *риторичне запитання*. Знайдіть приклади цієї синтаксичної фігури в поезії «Доля».
- Що таке *медитативна лірика*?
- У чому полягає відмінність між автором поетичного твору й ліричним героєм?
- Розкажіть про ліричного героя триптиха Т. Шевченка «Доля», «Муза» і «Слава».
- Який автобіографічний момент наявний у вірші Т. Шевченка «Доля»?
- Назвіть мотиви лірики Т. Шевченка останнього періоду поетичної творчості.

- Розгляньте репродукції картин Т. Шевченка останніх років життя. Усно опишіть ту з них, яка вам найбільше сподобалася.
- Визначте присудки в поезії «Росли укупочці, зросли...». З'ясуйте, яку художню роль вони відіграють.

4. Виконайте домашнє завдання.

Вивчіть напам'ять вірш Т. Шевченка «Доля».

Біблія в житті Т. Шевченка

- Прочитайте літературно-критичний матеріал і розкажіть, чи справедливо в минулому столітті на Т. Шевченка чіпляли ярлик атеїста.

Коли Україна входила до складу Радянського Союзу, офіційна критика повісила на Т. Шевченка ярлик атеїста, тобто невіруючої людини, безбожника, що було злісним наклепом на поета, твори якого рясніють трепетним звертанням до Бога. Без сумніву, питання Шевченко й релігія — складне й суперечливе.

Про ставлення видатного поета до Бога та Біблії переконливо пише Б. Степанишин. Удумливо вчитайтесь в його рядки: «...Великий Кобзар, по суті, жодного разу не заперечив існування Бога. Є, правда, у “Кобзарі” кілька місць, де віра Шевченка в Бога ставиться залежно від долі розтерзаної, уярмленої Російською імперією України. Уже в “Заповіті” (творі, який у

XIX–XX ст. використовували як національний гімн) поет лине “до самого Бога / Молитися...”, але за умови, що Той покарає ворогів пригнобленого українського народу... Фраза “а до того / Я не знаю Бога” є своєрідним художнім прийомом поета-романтика. Напевне, це ставлення до Бога людини, яка, споглядаючи тяжкі страждання свого народу, упала в розпач, і, оскільки на землі ніхто не чує й не рятує знедолених, поет посилає згорьовані думи до Бога, захисника зневажених...»

Епіграфи багатьох поем Т. Шевченка взяті з Біблії, а відомо ж, що в епіграфі — основна ідея твору. Поет захоплений Біблією. «Єдина моя втіха тепер — Євангеліє. Новий Заповіт я читаю з благоговійним тремтінням. Я читаю його щодня, щогодини», — пише митець у листі до Варвари Рєпніної.

До біблійних тем Т. Шевченко звертався в багатьох творах на різних етапах своєї творчості. Біблійні образи й мотиви наявні в таких творах поета: цикл «Давидові псалми», «Подражаніє 11 псалму», «Царі», «Неофіти», «Марія», «Ісаія. Глава 35» та ін.

Теорія літератури

Псалми (з грецьк. *psalms* — хвалебна пісня) — пісні релігійного змісту, створені біблійним царем Давидом. Зібрання 150 псалмів увійшло до Святого Письма під назвою *Псалтир*, ставши навчальною книгою. Своєю образністю та тонким ліризмом вони захоплювали митців доби бароко, мали вплив на творчість Г. Сковороди (*пригадайте його збірку «Сад божественних пісень»*). Саме за псалмами Г. Сковороди навчався Т. Шевченко, який написав поетичний цикл «Давидові псалми» (1845).

2. Прочитавши переспів Т. Шевченка «Ісаія. Глава 35», опрацюйте огляд цього твору та коротко перекажіть його.

ІСАІЯ. ГЛАВА 35 (1859)

(Подражаніє)

Радуйся, ниво непопитая!
Радуйся, земле, не повитая
Квітчастим злаком! Розпустись,
Рожевим крином процвіти!
І процвітеш, позеленієш,
Мов Іорданові святіє
Лугі зелені, берегі!
І честь Кармілова і слава
Ліванова, а не лукава,
Тебе укріє дорогим,
Золототканим, хитрошитим,
Добром та волею підбитим,
Святим омо́фром своїм.

І люде темніі, незрячі,
Дива Господніі побачать.

І спочинуть невольничі
Утомлені руки,
І коліна одпочинуть,
Кайданами куті!
Радуйтеся, вбогодухі,
Не лякайтесь дива, —
Се Бог судить, визволяє
Долготерпеливих
Вас, убогих. І воздає
Злодіям за злая!

Тойді, як, Господи, святая
 На землю правда прилетить
 Хоч на годиночку спочить,
 Незрячі прбзрять, а кривие,
 Мов сарна з гаю, помайнують.
 Німим отверзуться уста;
 Прорветься слово, як вода,
 І дебрь-пустиня неполита,
 Зцілющою водою вміта,
 Прокинеться; і потечуть
 Веселі ріки, а озéра
 Кругом гаями поростуть,
 Веселим птаством оживуть.

Оживуть степи, озéра,
 І не верстоввії,
 А вольнії, широкії,
 Скрізь шляхи святії
 Простеляться; і не найдуть
 Шляхів тих владики,
 А раби тими шляхами
 Без гвалту і крику
 Позіходяться докупи,
 Раді та веселі.
 І пустиню опанують
 Веселії села.

«*Ісаія. Глава 35*» — один із найвідоміших творів Т. Шевченка на біблійну тематику. Твір є переспівом (подражанієм) 35-ї глави біблійної книги пророка Ісаїї.

Ісаїя — стародавній єврейський пророк, автор однієї з книг Біблії. Саме його пророцтва стали джерелом наслідування для Т. Шевченка, за якими буде нове пришестя Ісуса та майбутнє райське життя на землі, коли люди позбудуться всіх вад і стануть жити відповідно до Божих заповідей.

Вірш розпочинається зверненням до землі, яка поки що дощами неполита, квітучими злаками не повитая. Бажання Т. Шевченка бачити землю оновленою настільки сильне, що він радісно вітає її з приходом весни, яка, без сумніву, розбудить і відродить пустелю:

Радуйся, ниво неполита!	Квітчастим злаком! Розпустиь,
Радуйся, земле, не повитая	Рожевим кринном процвіти!

Упевненість у життєдайних перетвореннях підсилюють форми дієслів-присудків, для цього автор використав форми наказового способу й майбутнього часу доконаного виду:

І процвітеш, позеленієш (...)
 І люде темнії, незрячі,
 Дива Господнії побачать.

У наступній частині вірша постає картина пророкування долі темних і незрячих (знедолених кріпаків), на яких за їхню терпеливість чекає омріяне життя:

І спочинуть невольничі	І коліна одпочинуть,
Утомлені руки,	Кайданами куті!

У заключній (третій) частині Шевченкового переспіву змальовано життя після великих змін — життя в Едемі, але сюди потраплять тільки довго-терпеливі:

(...) не найдуть	Позіходяться докупи,
Шляхів тих владики,	Раді та веселі.
А раби тими шляхами	І пустиню опанують
Без гвалту і крику	Веселії села.

Т. Шевченко зберіг у переспіві не лише образи оригіналу, а й специфіку мови. Щоб передати колорит біблійного стилю мови, автор вдається до використання старослов'янців (*омофором, отверзуться уста, воздає*), давніх нестягнених форм прикметників (*неполитая, не повитая, широкії, святії, веселії*), початкового *і* («*І спочинуть невольничі / Утомлені руки...*», «*...І воздає / Злодіям за злая!*»). Мова переспіву багата на звукові засоби — асонанси й алітерації: «*...Розпустисть, / Рожевим крином процвіти!*», «*Золототканім, хитрошитим, / Добром та волею підбитим, / Святим омофором своїм*». Отже, твір характеризується не лише метафоричністю мови, а й музикальністю.

Урочистість та оптимізм біблійного переспіву (без сумніву, і музикальність) надихнули М. Лисенка написати кантату¹ «Радуйся, ниво неполитая!».

3. Виконайте завдання.

1. Прочитайте рядки «*Нічим отверзуться уста; / Прорветься слово, як вода...*»

В уривку використано

- A** антоніми
B синоніми

- B** архаїзми
Г неологізми

2. Переспів «Ісаія. Глава 35» — твір

- A** епічний
B ліричний

- B** ліро-епічний
Г драматичний

3. Синонімом до слова *псалом* є

- A** послання
B гімн

- B** елегія
Г пісня

4. Чи складно було сприймати вірш «Ісаія. Глава 35» під час первинного читання? Якщо так, то в чому полягала складність?

5. Хто такий *Ісаія*? Які його пророцтва стали джерелом наслідування для Т. Шевченка?

6. За допомогою яких художніх засобів поет досягає урочистості й піднесення у творах із релігійними мотивами? Наведіть приклади.

7. Визначте провідний мотив переспіву Т. Шевченка «Ісаія. Глава 35».

8. З'ясуйте за словником значення слів *омофор* і *крин*.

9. Чого навчає переспів «Ісаія. Глава 35»?

10. Як ви розумієте запис у дужках (під заголовком) — *подражаніє*?

11. Випишіть із переспіву «Ісаія. Глава 35» епітети в зошит. Поясніть їхнє значення.

12. Виразно прочитайте переспів «Ісаія. Глава 35».

¹ *Кантата* — великий урочистий музичний твір, що виконують солісти й хор у супроводі оркестру.

4. Виконайте домашнє завдання.

Випишіть із прочитаних раніше творів Т. Шевченка рядки, у яких є звернення до Бога. Прокоментуйте їх (*усно*).

Світова велич українського поета

Творча спадщина Т. Шевченка — неповторне явище в історії української літератури та світової культури. Значення його творчості можна подати такими тезами:

- твори поета стали потужним джерелом для пробудження національної свідомості українців;
- Т. Шевченко першим із письменників відкрито вів боротьбу з Російською імперією;
- він, удосконаливши українську мову, підніс її до рівня найрозвиненіших мов світу;
- саме Т. Шевченко, як ніхто із світових письменників / письменниць, зобразив багатий внутрішній світ простої людини;
- поет збагатив жанрову систему української літератури — удосконалив як літературний жанр баладу, послання, думку, медитацію, елегію;
- планетарне значення Т. Шевченка виявляється передусім у тому, що він уперше в історії порушив «тисячолітню німоту соціальних низів».

Твори Т. Шевченка перекладено більше ніж 50 мовами світу, йому встановлено пам'ятники в Нью-Йорку й Вашингтоні (*США*), у Палермо (*Канада*) і Бухаресті (*Румунія*), у Парижі (*Франція*) і Тбілісі (*Грузія*) і ще в багатьох містах світу.

Пам'ятник Т. Г. Шевченку.
м. Париж (Франція)

Починаючи з 1962 р. в Україні щороку присуджують Державну (нині Національну) премію імені Т. Шевченка в галузі літератури й мистецтва.

Т. Шевченка вшановують 9 березня, саме першу декаду цього місяця називають *Шевченковими днями*. Особливо багатолюдно в ці дні біля поетової могили на Чернечій горі в Каневі.

Про світове визнання Кобзаря свідчать вислови відомих іноземців: «Тарас Шевченко не має собі рівних у світовій літературі» (*А. Курелла*, Німеччина); «Поки б'ються серця людей, звучатиме й голос Шевченка» (*Н. Хікмет*, Туреччина); «Він був найвидатнішим народним поетом з усіх видатних поетів світу. Поезія Шевченка була явищем єдиним і неповторним. Немає для неї відповідника у світовій літературі» (*М. Якубець*, Польща).

ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ (1819–1897)

1. Розгляньте світлини П. Куліша та його дружини Ганни Барвінок і виконайте завдання.

- Коротко опишіть зовнішність П. Куліша та Ганни Барвінок.
- П. Куліша називають «українцем у Європі та європейцем в Україні». Чи відповідає ця характеристика зовнішньому вигляду письменника та його дружини (риси зовнішності, одяг, інші деталі)? Якщо так, то чим саме?
- Яке первинне враження це подружжя справило на вас?

2. Прочитайте життєпис П. Куліша та стисло перекажіть його.

Пантелеймон Куліш народився 7 серпня 1819 р. в містечку Воронежі (тепер Шосткинський район Сумської області). Був дитиною заможного хлібороба Олександра Андрійовича й дочки Катерини козацького сотника Івана Гладкого. Таке рідкісне ім'я батьки дали синові тому, що він народився саме в день святого Пантелеймона. Хлопчик виростав кмітливим, основою його самоосвіти стали фольклор і художні книжки. П. Куліш так згадував свою матір: «Ніхто не співав таких давніх пісень, як вона. Пісня була в неї не забавкою: вона думала піснями. Сидячи за роботою, ніколи не вмовкала, тільки, було, зітхне, задумається й знову співає. А серед бесіди в неї було що слово, то й приказка».

Хлопець навчався в повітовому училищі, а також у гімназії в Новгороді-Сіверському. Ще підлітком він виявляв нахил до словесності та малювання. Разом із побратимом Семеном він тижнями не з'являвся в гімназії, змальовуючи акварельними фарбами краєвиди, птахів і людей. Хлопці піднімалися на найвищий поверх дзвіниці Успенського собору й звідти малювали наддеснянські краєвиди. Саме через надмірне захоплення малюванням хлопець не встигав із математики, тому й не закінчив гімназії. Але знань мав достатньо, щоб працювати домашнім учителем дітей заможних поміщиків. Вищу освіту П. Куліш здобував на філософському та юридичному факультетах Київського університету, проте не закінчив його. Чому? Річ у тім, що уряд у той час почав

вимагати, щоб в університетах навчалися лише діти дворян, тож ректори були зобов'язані призначити комісії для перевірки «благородства» студентів. П. Куліш документально не міг підтвердити свого благородного походження через те, що документи про належність до дворянства були втрачені. Саме в цей час батько судився за землю з багатим сусідом і в суді для доказу прав його супротивника за хабар «загубили» документи Куліша про дворянство. Але за 3 роки навчання в університеті Панько здобув ґрунтовну освіту. Незабаром він почав працювати викладачем словесності в Луцькій, а згодом у Київській і Рівненській гімназіях.

На вакаціях, мандруючи Україною, П. Куліш записував фольклорні твори. Він писав і рідною мовою, і російською, як більшість письменників Наддніпрянської України. У ці роки митець пише два цікаві історичні романи — «*Михайло Чарнишенко*» і «*Чорна рада*». Писати в той час твори з історії України та ще й українською мовою було громадянським подвигом. Великою честю стало для П. Куліша запрошення від ректора Петербурзького університету на посаду старшого вчителя гімназії й лектора з російської мови для іноземних слухачів університету. Про це митець писав: «Але що мені в цьому розумному місті замінить звуки рідної моєї мови й краєвиди моєї батьківщини?» Ще через 2 роки імператорська Академія наук доручає П. Кулішеві дослідження історії, культури та мистецтва Західнослов'янського краю. А що може бути цікавіше, ніж мандрувати й досліджувати народний побут?

1847 р. П. Куліш одружується з Олександрою Білозерською — поетесою, відомою під псевдонімом Ганна Барвінок. Боярином на їхньому весіллі був Т. Шевченко. Після весілля подружжя вирушило в мандрівку, проте з Варшави Ганна Барвінок мусила повертатися сама, адже Пантелеймона було заарештовано за участь у Кирило-Мефодіївському братстві й доставлено під конвоєм до Петербурга. Допити тривали протягом 3 місяців, і за те, що він «виношував надзвичайні думки про вигадану важливість України», а також за його твори, «які могли вселяти в малоросів думки про право на окреме існування від імперії», П. Кулішеві було винесено вирок: «Заборонити писати й відіслати на службу у Вологду». Через певний час Вологду замінили на Тулу, де молоде подружжя в злиднях прожило 3 роки.

П. Куліш був усебічно обдарованою людиною. Він досконало володів українською мовою, а також старослов'янською та російською; знав польську, латину, італійську, французьку, німецьку, шведську мови, а щоб перекласти Біблію з оригіналу, уже на схилі життя почав вивчати давньоєврейську. Саме завдяки його таланту перекладача українське письменство збагатилося численними перлинами світової літератури — творами В. Шекспіра, Дж. Байрона, Ф. Шиллера та ін.

П. Куліш мав складний характер. І. Франко писав про горду й неподатливу вдачу Панька, його вічне прагнення бути лише на чільному місці, протиставляти себе громаді. Сучасний письменник Вал. Шевчук так характеризує П. Куліша: «Складна це була особистість, мав багато личин, змінювався

часом кардинально... борсався, шукав... писав твори високого й темного духу, не раз дратував громадянство екстравагантністю... неспокійний, гарячий, нервовий, вразливий, непевний, мінливий, людина, зрештою, важкого характеру, але духовна спадщина якої така монументальна, що вразитися нею можемо».

Повернувшись із заслання до Петербурга, П. Куліш працює редактором статистичних видань одного міністерства, готує багатотомне видання творів М. Гоголя, публікує двотомну історико-етнографічну збірку «*Записки о Южной Руси*», яку високо оцінив Т. Шевченко: «Цю книгу скоро напам'ять буду читати. Вона мені так живо нагадала мою прекрасну бідну Україну, що я, немов із живими, бесідую з її сліпими лірниками й кобзарями. Пречудова й вельми благородна праця! Брильянт у сучасній історичній літературі».

Після «Чорної ради», яку П. Куліш писав досить довго (з 1843 по 1857 р.), виходять друком два підручники для школярів: читанка «Грамотка» та український буквар. Цікаво, що вони, як і «Записки о Южной Руси», були написані за створеним ним же правописом, який дістав назву «*кулішівка*». Він був заснований на фонетичному принципі «як чую, так і пишу». Саме цей принцип узятो за основу сучасного правопису.

П. Куліш відкриває власну друкарню, а через рік із дружиною подорожує Німеччиною, Бельгією, Швейцарією, Італією, де вивчає культуру та побут народів цих країн. Але життя європейців його не захоплює, бо «тут розкіш не знає меж і не соромиться лахміття, що навколо неї». Ідеал життєустрою П. Куліша — тихий, співучий хутір.

Складними були стосунки П. Куліша з Т. Шевченком. Його лякали революційні, антицарські настрої творів «Кобзаря», хоча він уважав Т. Шевченка видатним поетом, а його слово «животворящим ядром нової сили».

Повернувшись з Європи, П. Куліш видає альманах «Хата», потім засновує журнал «Основа», у якому публікує свої історичні нариси «*Хмельниччина*» і «*Виговщина*», а також ліричні твори. Цей журнал відіграв важливу роль у становленні нової української літератури, об'єднавши чимало світлих талантів України.

Останній період свого життя П. Куліш провів на хуторі Мотронівка, що на Чернігівщині. Тут він і господарював, і творив. З-під пера письменника виходять у цей час поема «*Магомет і Хадиза*», віршована драма «*Байда, князь Вишневецький*», збірка поезій «*Дзвін*» та ін. В останні роки свого життя письменник перекладав з англійської твори Дж. Байрона, В. Шекспіра, з німецької — Й. В. Гете, з французької — Ф. Шатобріана. У Мотронівці П. Куліш пропагував ідеал гармонійного життя серед природи, а хутір — як духовний оазис національної самобутності. Тут він завершив у співпраці з І. Нечуєм-Левицьким та І. Пулюєм переклад Біблії українською мовою.

14 лютого 1897 р. за робочим столом, перекладаючи Біблію, П. Куліш помер. Похований на хуторі Мотронівка.

- 3.** Прочитайте відомості з теорії літератури та випишіть у зошит визначення понять «роман», «історичний роман» і «роман-хроніка».

Теорія літератури

Роман (з фр. *roman* — оповідь романською мовою) — великий за обсягом епічний твір, для якого характерні панорамні зображення дійсності, багатоплановість сюжету, переплетення сюжетних ліній. У романі відображено великий проміжок часу, багато подій, задіяно чималу кількість персонажів. Крім оповіді (викладу від першої особи) або розповіді (викладу від третьої особи), роману властиві пряма мова персонажів у формі діалогів, монологів, внутрішніх монологів, а також описи (портрет, пейзаж, інтер'єр), авторські відступи (ліричні, філософські, публіцистичні). Це все — позасюжетні елементи твору.

Існують такі різновиди романів: *соціальні, соціально-побутові, родинно-побутові, історичні, воєнні, філософські, інтелектуальні, психологічні, сентиментальні, сатиричні, пригодницькі, детективні, документальні, автобіографічні, біографічні, науково-фантастичні, утопічні* та ін. За часом розгортання сюжету визначають *історичний, сучасний, фантастичний, хронологічний* романи.

У світовій літературі роман бере початок від античного твору «Дафніс і Хлоя». Особливі можливості роману було розкрито в добу романтизму, зокрема в романах В. Скотта («Айвенго»), В. Гюго («Собор Паризької Богоматері»), які відображали багатогранність особистості, розвинули історичний роман, що став перехідною ланкою від романтизму до реалізму. В Україні жанр роману розвинувся пізніше, ніж в інших країнах Європи. «Чорна рада» (1857) П. Куліша — перший роман в українській літературі, написаний українською мовою, перероблений із російськомовного варіанта.

Історичний роман відображає конкретну історичну добу, певні історичні події, конкретні історичні постаті, які жили й діяли в час, про який ідеться у творі. **Роман-хроніка** зображає історичні події в часовій послідовності.

«Чорна рада» — перший в українській літературі *історичний роман-хроніка*.

4. Прочитайте уривки з роману П. Куліша «Чорна рада».

ЧОРНА РАДА (1857)

Роман

(Уривки)

ХРОНІКА 1663 року

I

По весні 1663 року двоє подорожніх, верхи на добрих конях, наближалися до Києва з Білгородського шляху. Один був молодий собі козак, збройний, як до війни; другий, по одежі й по сивій бороді, сказать би, піп, а по шаблюці під рясою, по пістолях за поясом і по довгих шрамах на виду — старий козарлюга. Коні в їх потомлені, одежа й тороки позапилювані: зараз було знати, що їдуть не зблизька.

Не доїздячи верстов зо дві чи зо три до Києва, узяли вони в ліву руку, да й побралися гаєм, по кривій доріжці. І хто тільки бачив, як вони з поля повернули в гай, усяке зараз домислялося, куди вони простують. Крива доріжка вела до

Кадр із кінофільму «Чорна рада»

Череваневого хутор Хмарища. А Черевань був тяжко грошовитий да й веселий пан із козацтва, що збагатилося за десятилітню війну з ляхами. Річ тут про Богдана Хмельницького, як він років із десятків шарпав із козаками шляхетних ляхів і недоляшків. От тоді-то й Черевань доскочив собі незчисленно-го скарбу та після війни й сів хутором коло Києва.

Було вже надвечір.(...). Пташки співали та свистали всюди по гаю так голосно да гарно, що все кругом неначе всміхалося. А подорожні були якось смутнії. Ніхто б не сказав, що вони їдуть у гості до веселого пана Череваня.

От же вони вже й під Хмарищем. А те Хмарище було окрите гаями, справді наче хмарами. Кругом обняла його річка із зеленими плавами, лозами й очеретами. Через річку йшла до воріт гребелька. А ворота в Череваня не прості, а державські. Замість ушул — рублена башта під гонтовим щитом, а під баштою вже дубові ворота, густо від верху до низу цвяховані. Бувало тоді, у ту старовину, таке, що й удень, і вночі сподівайся лихого гостя — татарина або ляха. Так над ворітьми в башті було й віконце, щоб роздивитися перше, чи впускати гостя до господи, чи ні. Над щитом — гостроверхий гребінь із дубових паль, а округ хутора — годящий вал.

Під'їхавши під браму, гості почали грюкати шаблею у цвяхи. По гаю пішла луна, а в хуторі не озивався ніхто; да вже нескоро хтось за ворітьми почав кашляти, і стало чути, як щось або старе, або недуже береться в башті по сходах до віконця, лізе та й гуторить само із собою:

— Враг його, — каже, — знає, який тепер люд настав! Приїде казна-що, казна-звідки та й грюкотить, як воріт не розламле. А якби років п'ятнадцять або двадцять назад! Так усяке сиділо по Україні тихо та смирно, наче бджола в зимовнику. Ге, тото-бо!.. Якби вражі ляхи, собі на лихо, не потривожили козацького рою, то й досі б, може, так би сиділи. Погано було за ляхів, та вже ж і наші гуляють не у свою голову! Ох, Боже правий, Боже правий!

— Се Василь Невольник, — каже тоді піп. — Однаковий і досі.

— Хто там грюкає, наче у свої ворота? — питає Василь Невольник крізь віконце.

— Да годі тобі розпитувати! — озвався піп. — Бачиш, що не татаре, то і впускай.

— Боже мій правий! — аж скрикнув Василь Невольник. — Та се ж паволоцький Шрам!.. Не знаю ж, чи одчиняти ворота, чи перше бігти до пана.

— Одчини перше ворота, — озвався Шрам, — а потім біжи собі, куди хоч.

— Правда, правда, добродію мій любий! — каже старий ключник да й почав іспускати униз, усе-таки розмовляючи сам із собою: — Гора з горою не зійдеться, а чоловік із чоловіком зійдеться. Ох, не думали ж мої старі очі вбачати пана Шрама!

От одчинилися ворота. Полковник Шрам із сином (той молодий козак був його син), схилившись, і в'їхали. Василь Невольник із великої радості не знав, що й робити: кинувся до Шрама й поцілував його в коліно.

Далі до сина:

— Боже правий! Боже правий! Та се ж твій Петрусь! Орел, а не козак!

Петро нагнувся із сідла і поцілувався з Василем Невольником.

— Орел, а не козак! — каже знову Василь Невольник. — Що, якби таких друзяк припливло хоч дві чайки до Кермана, як я пропадав там у неволі? Ох, Боже правий! Далася мені та проклята неволя добре знати, не забуду її довіку!

Справді, Василь Невольник був собі дідусь такий мізерний, мов зараз тільки з неволі випущений: невеличкий, похилий, очі йому позападали й наче до чого придивляються, а губи якось покривилися, що ти б сказав — він і зроду не сміявся. У синьому жупанкові, у старих полотняних шароварах, да й те на йому було, мов позичене.

Петро, старого Шрама син, скочив на землю й узяв од панотця коня.

— Веди ж нас, Василю, до пана, — каже полковник Шрам. — Де він? Чи у світлиці, чи на пасіці? У нього здавна була охота до бджоли; так тепер, певно, уже пасічникує.

— Еге, добродію, — каже Василь Невольник, — благу часті избрав собі пан Черевань — нехай його Господь на світі подержить! Мало куди й виходить із пасіки.

Кадр із кінофільму «Чорна рада»

— Ну, да все ж од людей ще не одцурався? Чи, може, справді зробився пустинножителем?

— Йому від людей одцуратися! — каже Василь Невольник. — Та йому й хліб не піде в душу, якби його люде покинули. У нас і тепер не без гостей. Побачиш сам, що в нас за гість тепер у Хмарищі.

Да, одчинивши дідусь у пасіку хвірточку, і повів Шрама попід деревом.

Що ж то був за Шрам такий і як се він був разом піп і полковник?

Був він син паволоцького попа, по прізвищу Чепурний, учився в Київській братській школі, і вже сам вийшов був на попій. Як же піднялися козаки з гетьманом Остряницею, то й він устряв до козацького війська; бо гарячий був чоловік Шрам і не всидів би у своїй парафії, чуючи, як ллється рідна йому кров за безбожний глум польських консистентів і урядників над українцями, за наругу католиків та уніатів над греко-руською вірою. Тоді-бо дійшло безладдя в Польщі до того, що робив усякий староста, усякий ротмістр, усякий значний чоловік, що йому в божевільну голову прийде, а найбільш із народом неоружним, з міщанами та хліборобами, которі не мали жодного способу супротив його стати. Почали жовніри, консистуючи в городах і селах, беззаконні окорми й напитки від людей вимагати, жінок і дівчат козачих, міщанських і посполитих безчестити й мордовати, людей серед зими по ломках льодових у плуг запрягати, а жидам приказували їх бичовати й поганяти, щоб, на один сміх і наругу, лід плугом орали й рисовали. А тим часом католицькі пани з нашими перевертнями усилювались унію в Україні прищепити й не в одну церкву попом уніата на огиду людям поставили; віру благочестиву мужицькою вірою називали, а оддаючи жидам в оренду сѣла, не раз із селами й церкви їм на одкуп оддавали. І нікому було на такі наруги жаловатися, бо й самого короля сенатори, пани да єпископи в руках держали. Городова ж козацька старшина за коронного гетьмана, за старост, за державців і їх намісників та орандарів руку тягнула, а між себе ділилася козацькою платою — по тридцять злотих на всякого реєстрового від короля й Речі Посполитої. То й реєстровим, чи городовим, козакам було тісно. Багато з них до підданства старостам і державцям приневолено; которі ж осталися реєстровими козаками, тії робили у своєї старшини всяку роботу по дворах. Шість тисяч тільки їх оставлено в реєстрі, да й тії, бувши у великій неволі в старшини, тягли, хотя й нехотя, за ляхів руку й тільки вже при Хмельницькому одностайно за Україну повстали. Так як би їм земляки у своїй тісноті й нуждах жаловалися?.. Жаловалися миряне й попи благочестивії тільки далеким своїм землякам — козакам запорозьким, которі, живучи в диких степах, за порогами, старшину свою самі із себе вибирали й гетьману коронному взяти себе за шию не давали. От і виходили із Запорожжя один за одним гетьмани козацькії: Тарас Трясило, Павлюк, Остряниця — з мечем і пожежею супротив ворогів рідного краю.

Тільки ж не надовго підіймали українці під їх корогвами похилу голову. Ляхи держалися міцно за руки з недоляшками, гасили хутко полом'я й знову по-своєму обертали Україну. Аж ось піднявся страшенний, негасимий

пожар із Запорожжя — піднявся на ляхів і на всіх недругів отчизни батько Хмельницький. Чого вже не робили тії старости й комісари з городовими козаками, тії консистенти-ротмістри зі своїми жовнірами, да й наші перевертні-недоляшки з надвірною сторожею. Як уже не вмудрялися, щоб погасити тее полон'я! Як уже не перегороджували степові дороги своїми заставами, щоб не пустити нікого з України на Запорожжє, так де ж? Кидає пахар на полі плуг із волами, кидає пивовар казани в броварні, кидають шевці, кравці й ковалі свою роботу, батьки покидають маленьких дітей, сини — немощних батьків і матірок, і всяке манівцем да ночами, степами, тернами да байраками чимчикує на Запорожжє до Хмельницького. І отоді-то вже «розлилася козацька слава по всій Україні...»

Де ж пробував, де тинявся попович паволоцький, Шрам, десять років од Острияниці до Хмельницького? Про те багато треба б було писати. Сидів він зимовником серед дикого степу на Низу, узявши собі за жінку бранку турецьку; проповідував він слово правди Божої рибалкам і чабанам запорозьким; побував він на полі й на морі з низовцями; видав не раз і не два смерть перед очима да й загартовався у воєнному ділі так, що як піднявся на ляхів Хмельницький, то мав з його велику користь і підмогу. Ніхто краще його не ставав до бою; ніхто не крутив ляхам такого веремія... У тих-то случаях пошрамовано його вздовж і впоперек, що козаки, як прозвали його Шрамом, то й забули реєстрове його прізвище. І в реєстрах-то, коли хочете знати, не Чепурним його записано.

Било козацтво в ту війну на те, що або пан, або пропав, то не кожний писався власним прізвищем.

От же минули, мов короткі свята, десять років Хмельниччини. Уже й сини Шрамові підросли й допомагали батькові в походах. Двоє полягло під Смоленськом; остався тільки Петро. Іще таки й після Хмельницького не раз дзвонив старий Шрам шаблею; далі, почувачись, що вже не служить сила, зложив із себе полковництво, постригся в попи да й почав служити Богові. Сина

Кадр із кінофільму «Чорна рада»

посилав до військового обозу, а сам знав одну церкву. «Уже, — думав, — Україна ляхам за себе оддячила, недоляшків вигнала, унію стерла, жидову передушила. Тепер нехай, — каже, — живе громадським розумом».

Коли ж дивиться, аж ізнов негаразд починається в Україні. Свари да чвари, і вже гетьманською булавою почали гратися, мов ціпком. Повернулось у старого серце, як почув, що козацька кров іллється понад Дніпром через Виговського й через навіженого Юруся Хмельниченка, що одержав після його гетьманованне; а як досталась од Юруся булава Тетері, то він аж за голову вхопився. Чи молиться, чи Божу службу служить — одно в його на думці: що ось погине Україна од сього недруга отчизного й похлібці лядського. Було, чи вийде серед церкви з наукою, то все одно мирянам править: «Блюдітеся, да не порабощенні будете; стережітеся, щоб не дано вас ізнов ляхам на поталу!»

Як же вмер паволоцький полковник, що після Шрама уряд держав, да зійшлася рада, щоб нового полковника вибрати, він вийшов серед ради в попівській рясі да й каже:

— Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь ізнов огнем і мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля.

Як почула ж се рада, то так і загула від радості. Зараз окрили Шрама шапками, військовими корогвами, дали йому до рук полковницькі клейноди, ударили з гармат, да й став панотець Шрам полковником.

Тетеря аж здригнувся, як почув про таке диво. Що б то робити? Да нічого не зміг, бо так велось у ту старосвітщину, що рада була старша від гетьмана. Мусив Тетеря прислати Шрамові універсал на полковництво. Обидва ж вони політикуються, подарунками обсилаються, а нишком один на одного чигають.

От же думав Шрам, думав, як би Вкраїну на добру дорогу вивести; далі, надумавшись, пустив таку поголоску, що нездужає, нездужає полковник; передав осаулові Гулаку свій рейментарський пірнач, а сам виїхав ніби кудись далеко на хутір для спокою, да ото й махнув із сином із Павлочі. Куди ж він махнув і що в його було на думці, незабаром того довідаємося.

II

Скоро ввійшов ото Шрам у пасіку, іще не помоливсь і святому Зосимові, що стоїть по пасіках, як слухає — у Череваня щось іграє.

— Е, да се в вас і бандура!

— І бандура, — каже Василь Невольник, — та ще чия бандура!

— Так се в вас Божий чоловік? — спитав тоді Шрам.

— А то хто ж би так заграв у бандуру? Такого кобзаря не було, та, може, уже й не буде між козацтвом.

Ідуть вони, аж бандура заговорила голосніше. Оддалеки — так наче сама із собою розмовляла, а тут і голос почав підтягувати до неї.

Гляне Шрам — аж сидять на траві під липою і Божий чоловік, і Черевань, а перед ними стоїть полудень. Звався Божим чоловіком сліпий старець-кобзар. Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині й без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити всякі болісті й замовляти всякі рани. Може, він помагав своїми молитвами над недужим, а може, і своїми піснями; бо в його пісня лилася, як чари, що слухає чоловік і не наслухається. За теє-то за все поважали його козаки, як батька; і хоть би, здається, попросив у кого остатню свитину з плечей на викуп невольника, то й ту б йому віддав усякий.

Тепер він розпочав смутною думу про Хмельницького, як умирав козацький батько:

Ой настала жаль-туга да по всій Україні...

(...) Слухав його Шрам довго, а далі вийшов із-за дерева да й став напроти Череваня. Як схопитись ж мій Черевань:

— Бгатику, — каже (бо трохи картавив), — чи се ти сам, чи се твоя душа прилетіла послухати Божого чоловіка?

Да й обнявсь і поцілувавсь із Шрамом, як із рідним братом.

Божий чоловік і собі простяг руки, як зачув Шрамів голос. Зрадів дідусь, що аж усміхався.

— Бувай же, — каже, — здоров, панотче й пане полковнику! Чули й ми, як Господь наустив тебе взятись ізнов за козакування.

А Василь Невольник, стоячи коло них, собі радується, похитуючи головою.

— Боже, — каже, — правий, Боже правий, єсть на світі такі люде!

— Яким же, бгате, оце случаєм? — питає зараз Черевань.

Шрам одвітовав, що на прощу до Києва, да й спитав сам у Божого чоловіка:

— А тебе ж, діду, звідки й куди Господь несе?

— У мене, — каже, — одна дорога по всьому світу. Блаженні милостивії, яко тії помиловані будуть...

— Так, батьку мій! Так, мій добродію! — перебив його Василь Невольник. — Нехай на тебе так Господь оглянеться, як ти на мене оглянувся! Три годи, як три дні, промучивсь я в проклятій неволі, на турецькій каторзі, на тих безбожних галерах; не думав уже вбачати святоруського берега. А ти виспівав за мене сто золотих червоних; от я знову між хрещеним миром, знову почув козацьку мову!

— Не мені дякуй за се, Василю, — каже Божий чоловік, — дякуй Богові да ще тому, хто не поскупився викинути за тебе із череса сотню дукатів.

— Хіба ж я йому не дякую? — каже Василь Невольник. — Ченці звали мене в монастир, бо я таки й письменний собі трошки; низове товариство закликало мене до коша, бо я всі гирла, як свої п'ять пучок, знаю; зазивав мене й кошовий, й отамання, як проходив я, повертаючи з неволі, через Запорожже, а я кажу: «Ні, братчики, піду я тому служити, хто визволив мене з бесурменської землі; буду в його грубником, буду в його хоч свинопасом, аби як-небудь йому подякувати».

Так говорив Василь Невольник. А Черевань, слухаючи, тільки сміявся.

— Казна-що ти, — каже, — городиш, бгате! Буцім уже сто червоних — таке диво, що зроду ніхто й не бачив. Після Пилявців і Збаража носили козаки червінці приполами. (..)

— Скажи ж мені, Божий чоловіче, ти всюди вештаєшся й всячину чуєш: чи не чував ти, що в нас діється за Дніпром?

— Діється таке, — одвітує Божий чоловік, важко здихнувши, — що бодай і не казати! Не добре, кажуть, починає на сій Україні Тетеря, а за Дніпром чиниться щось іще гірше. Жодного ладу між козаками.

— А старшина ж із гетьманом на що?

— Старшини там багато, да нікого слухати.

— Як нікого? А Сомко?

— А що ж Сомко? Хоть він і розумом, і славою узяв над усіма, да і йому не дають гетьмановати.

— Як же се так?

— А так, що диявол замутив голову Васюті Ніженському. Уже й чуприна біла, як у мене, і зовсім уже дід; доживав би віку на полковництві: так от же захотілося на старість гетьманувати. Багато козаків і його слухає. А як він собі мається добре, то й бояре, що на Москві коло царя, що хотя роблять, і тії за нього тягнуть руку. А Сомко, бачте, навпростець іде, не хоче нікому *прідіте поклонімося*. Отаке як завелося міждо старшими головами, то й козаки пішли один проти одного. Де зустрінуться, чи в шинку, чи на дорозі, то й зітнуться. «Чия сторона?» — «А ти чия?» — «Васютина». — «Геть же к нечистому, боярський підніжку!» — «Ти геть к нечистому, переяславський крамарю!» Себто, бач, що Сомко має в Переяславі свої крамні комори в ринку, так васютинцям і зважливо. Отак зітнуться, да й до шабель.

Слухаючи таку невеселу повість, полковник Шрам і голову понунив.

— Да стривай же, — каже, — адже ж Сомка вибрали одностайно гетьманом у Козельці?

— Одностайно, — каже, — і сам преосвященний Методій був там і до присяги козаків приводив; да як Сомко собі чоловік прямота, то й не в догад йому, що святий отець думав, мабуть, заробити собі яку сотнягу чи дві червоних на рясу. А Васюта Ніженський водивсь у старовину з ляхами, так проноза вже добрий: брязнув капшуком перед владикою — той і вимудрував щось на Сомка, да й послали в Москву лист. От і пішла така вже поголоска, що рада Козелецька не слухна; треба, кажуть, ізозвати зуповную раду, щоб і війсьکو із Запорожжя було на раді, щоб одностайно собі гетьмана обрали й одного вже слухали; бо Васюта хоче собі гетьманства й не слухає Сомка-гетьмана, а запорожці собі гетьманом Брюховецького зовуть.

— Якого се Брюховецького? — аж скрикнув Шрам. — Що се ще за проява?

— Проява, — каже, — така, що слухаєш, да й віри няти не хочеться. Ви знаєте Іванця?

— Отак! — кажуть. — Іще б не знати чури Хмельницького!

— Ну, а чули, яку наругу прийняв він од Сомка?

— Чули, — каже Шрам. — Що ж по тому?

А Черевань:

— Здається, Сомко налаяв Іванця свинею, чи що?

— Не свинею, а собакою, да ще старим собакою, да ще не на самоті, чи там напідпитку, а перед отаманням, перед генеральною старшиною, на домовій раді в гетьмана.

— Га-га-га! — засміявся Черевань. — Одважив солі добре!

— Одважив солі добре, — каже Божий чоловік, — да зробив негаразд. Іванець був собі не значний товариш, да за свою щирю службу старому Хмельницькому мав велику в його повагу й шанобу. Бувало, проживаєш у гетьманському дворі, то й чуєш: «Коханий Іванець! Іванець, друже мій єдиний!» — озветься до його під веселий час, за чаркою. «Держись, Юру, — каже, бувало, синові, — держись Іванцевої ради, як не буде мене на світі: він тебе не ошукає». От Юрусь і державсь його ради, і вже, було, що скаже Іванець, те й свято. А Сомко, знаєте самі, доводиться Юрусеві дядьком, бо старий Хміль держав уперве його сестру Ганну; так він і незлюбив, що чура орудує небожем. Да ото раз, як з'їхалася до молодого гетьмана старшина да почали радовати про військові речі, от Іванець і собі до гурту — немовби гетьманський чура — да щось і блявкнув із простоти. А Сомко знаєте який? Зараз загориться, як порох. «Пане гетьмане, — до Юруся, — старого пса не пристойно мішати в нашу компанію...» От як воно було, панове, коли хочете знати. Я сам там лучився, то й чув своїми ушима. Да при мені ж зчинився й гвалт уночі, як Сомко піймав Іванця з ножем коло свого ліжка. Да ото й судили його військовою радою й присудили усікнути голову. Воно б же й сталося так, панове, да Сомко видумав Іванцеві гіршу кару: звелів посадити верхи на свиню да й провезти по всьому Гадячу.

— Га-га-га! — зареготав ізнов Черевань. — Котузі по заслугі.

А Шрам усе слухав мовчки да й каже понуро:

— Се все ми знаємо.

— Знаєте, — каже кобзар, — а чи чували, що після того вкоїв Іванець?

— А що ж він, бгате, вкоїв? — питає Черевань. — Якби на мене, то враг би його й знав, що й чинити після такого сорому! Як тобі здається, бгате Василю?

Той тільки мовчки похитав головою.

— От що зробив Іванець, — прийняв ізнов слово Божий чоловік. — Мабуть, нечистий напутив його. Почав гроші збирати, почав усякому годити, почав прохати уряду в гетьмана. Той і настановив його хорунжим. Як же ото Юрусь не зміг держатися на гетьманстві да пішов у ченці, так Іванець, маючи в себе від усіх льохів гетьманських ключі, підчистив щире срібло, скільки його там осталося, да й махнув на Запорожжє. А там як сипнув грішми, так запорожці за ним роєм: «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» А він, ледачий, з усіма обнімається, да братається, да горілкою поїть...

— Ну, що ж із сього? — ізнов-таки спитав понуро Шрам.

— А от що із сього. Запорожці так собі його вподобали, що зозвали раду, да й бух Іванця кошовим.

— Іванця! — аж скрикнули всі в одно слово.

— Ні, уже його тепер ніхто не зове Іванцем, — додав Божий чоловік, — тепер уже він Іван Мартинович Брюховецький.

— Сила небесная! — закричав, ухопившись за голову, Шрам. — Так се його зовуть запорожці гетьманом?

— Його, панотче, його самого!

— Боже правий, Боже правий! — сказав Василь Невольник, — переведеться ж, видно, ні на що славне Запорожжє, коли такі гетьмани настали!

А Черевань тільки сміявся:

— Га-га-га! Оце так, бгатці, що штука! І вві сні такого дива не снилося нікому!

— Браття моє миле! — рече тоді полковник Шрам. — Тяжко моєму серцю! Не здолаю більш од вас таїтися! Їду я не в Київ, а в Переяслав, до Сомка-гетьмана; а їду от чого. Україну розідрали надвоє: одну часть через недоляшка Тетерю незабаром візьмуть у свої лапи ляхи, а друга сама по собі перевернеться кат знає на що. Я думав, що Сомко вже твердо сів на гетьманстві, — а в його душа щира, козацька, — так міркував я, що якраз підійму його з усіма полками на Тетерю, да й привернем усю Україну до одної булави. (...)

— Бгатці! — сказав Черевань. — От я почувся на добре. Ходімо лише до хати. Там нам дадуть таких вареників, що всяке горе на душі одлигне. Годі вже вам гурорити про свої смутки. Я радуюся, що Господь послав мені таких гостей, а ви тільки охаєте та стогнете. Не засмучайте моєї гостини, забудьте свої гіркі думи хоч на сьогоднішній вечір.

Так говорячи, устав да й повів своїх гостей до хати.

Шрам ішов за ним, хитаючи понуро головою. Василь Невольник голосно журився, на нього гляючи. Божий чоловік ясен був на виду, мов душа його жила не на землі, а на небі.

III

Петро знайомиться в домашній пекарні з дочкою Череваня Лесею.

(...) Обернувся козак, переступаючи через поріг, — і серце в його загра-ло: Леся не спускала з його очей, а в тих очах сіяла й ласка, і жаль, і щось іще таке, що не вимовиш ніякими словами. Сподобався, видимо, козак дівчині. (...)

Кадр із кінофільму
«Чорна рада»

Вид на Поділ. *Фото. 1880 р.*

IV

Весело й тяжко згадувати нам тебе, старий наш діду Києве! Бо й велика слава не раз тебе осіяла, і великії злигодні на тебе з усіх боків збиралися... Скілько-то князів, лицарства й гетьманів добуло, воюючи за тебе, слави; скілько-то на твоїх улицах, на тих старосвітських стогнах, на валах і церковних цвинтарях пролито крові християнської! Уже про тих Олегів, про тих Святославів, про тії ясири половецькії нічого й згадувати. Ту славу, тії злигодні вибила нам із голови безбожна татарва, як уломився Батий у твої Золоті ворота. Буде з нас і недавніх споминок про твою руїну.

Ще ж от і дванадцяти літ не налічив Шрам, як у той нещасливий Берестецький рік прийшов до Києва Радзивілл із литвинами, усе попалив і пограбував, а міщане, сівши на байдаки, мусили до Переяслава втікати. (...)

Смутно було дивитися Шрамові на тії признаки пожежі. Тільки й краси було в Києві, що церкви Божі, да городи із червоними маками, да ще тії гори крутоярі із зеленими покотами.

Тоді ще трохи не весь Київ містився на Подолі; Печерського не було зовсім, а Старий, або Верхній, город після Хмельниччини безлюдовав. Де-не-де стояли по Подолу кам'яниці; а то все було дерев'яне: і стіни з баштами круг Подолу, і замок на горі Киселівці. Улиці були узенькі, плуталися то сюди, то туди; а інде замість улиці майдан, і ніхто його не забудовує, і нічого на йому немає, тільки гуси пасуться.

Їдуть наші прочане по тих закоулках, аж дивляться — посеред вулиці збилися вози в купу. Шрам послав сина прочистити дорогу. Поскочив Петро до возів; гляне, аж за возами, коло хати, перед ганочками, сидить юрба людей. Посередині — килим, на килимі — пляшки, чарки та всяка страва. (...)

Петро сказав, що паволоцький Шрам просить пропустити його через табір. Молодого козака впізнали, побачили й полковника, тут до нього вийшов Тарас Сурмач, який служив у Шрама сурмачем. Він став пригостити подорожніх, бо в нього народився син. Шрам відмовився, бо їхав на прощу поклонитися Божим церквам. Один із міщан сказав, що городове козацтво на старшину «важким духом дихає». Міщани почали ремствувати, що вони тільки тоді козакам потрібні, як треба вируча-

ти з польського ярма. Закипів і Шрам від тих слів, почав докоряти, що й міщани не допомогли козакам у битві під Берестечком і місто своє здали без бою Радзивілла, а відвоювати його допомогли знову ж таки козаки. Міщани зарепетували, що вони теж козаки, тільки одні собі козацтво загарбали, носять шаблі та кармазини, їздять ридванами, а інші власним коштом будують стіни, башти й платять податок. І вони б по-козацьки причепили до боку шаблі й сиділи згорнувши руки.

Громада загула, стала погрожувати козакам чорною радою й заступництвом січових братчиків. Панотець Шрам ледве вгамував міщан розважливим словом, Сурмач перепросив і пропустив прочан далі. Іван Шрам серйозно замислився й зрозумів, що тут не обійшлося без проклятушого Іванця Брюховецького, який мутить воду серед низових запорожців.

V

Рідко, може, єсть на Україні добра людина, щоб ізжила вік, да не була ні разу в Києві. А вже хто був, то знає братство на Подолі, знає ту високу з дзигарками дзвіницю, муровану кругом ограду, ту п'ятиголову, пишно, з переднього лица, розмальовану церкву, тії високі кам'яниці по боках. Отже, років за двісті назад, тоді, як отой-то Шрам був у Києві, усе те було інше. Тоді ще стояла дерев'яна церква гетьмана Петра Сагайдачного; й ограда, і дзвіниця, і всі братські школи — усе те було дерев'яне. У середині в монастирі стояв тоді густий старосвітський сад. Була то колись благочестива пані Ганна Гулевичівна, що подарувала на братство свій двір із садом; і на тому-то дворі гетьман Сагайдачний церкву збудував і монастир братський із школами устроїв, щоб теє братство дітей козаких, міщанських і всяких учило, людям у темноті розуму загинути не давало. (...)

Дивляться наші на тії намальовані дива, доходять уже до дзвіниці, аж слухають — за огорою щось гуде, стугонить, наче грім гримить оддалеки, і музики грають.

— Се, — каже ченчик, що проводжав їх по монастирі, — се добрії молодці-запорожці по Києву гуляють. Бачте, як наші бурсаки-спудеї біжать за ворота? Жодною мірою не вдержиш їх, як зачують запорожців. Біда нам із усіми іскуителями! Наїдуть, покрасуються тут, погуляють; дивись — половина бурси й вродиться за порогами.

Тим часом музики, галас і тупотня підходили все ближче. Люде один одного пхають і біжать дивитися на січових гуляк. Тільки й чути: «Запорожці, запорожці зі світом прощаються!»

Що ж то було за прощання зі світом? Була то в запорожців гульня, на диво всьому мирові. Як доживе було которий запорожець до великої старості, що воювати більш не здужає, то наб'є черес дукатами, да забере із собою приятелів душ тридцять або й сорок, та їде з ними в Київ бенкетувати. Дома, у Січі, ходять у семряжках і в кажанках, а їдять мало не саму соломаху, а тут жупани на їх будуть лудани, штани із дорогої саети, горілка, меди, пива так за їми в куфах і їздять — хто стринється, усякого частують. Тут і бандури, тут і гуслі, тут і співи, і скоки, і всякі викрутаси. Отсе одкуплять, було, бочки з дьогтем і розіллють по базару: одкуплять, скільки буде горшків на торгу, да й порозби-

вають на череп'є; одкуплять, скільки буде маж із рибою, да й порозкидають по всьому місту: «Їжте, люде добрії!»

А погулявши неділь зо дві да начудовавши весь Київ, ідуть, було, уже з музиками до Межигорського Спаса. Хто ж іде, а хто з прощальником танцює до самого монастиря. Сивий-сивий, як голуб, у дорогих кармазинах, вискакує, попереду йдучи, запорожець; а за ним везуть боклаги з напитками й усякі ласощі. Пий і їж до своєї любові, хто хочеш.

А вже як прийдуть до самого монастиря, то й стукає запорожець у ворота.

- Хто такий?
- Запорожець!
- Чого ради?
- Спасатися!

Одчиняться ворота — він увійде туди, а все товариство й уся суета мирська, з музиками, і скоками, і солодкими медами, останеться за ворітьми. А він, скоро ввійшов, зараз черес із себе й оддає на церкву, жупани кармазинові із себе, а надіне волосяну сорочку, да й почав спасатися.

Так-то розказують старі люде про тих прощальників.

От же й тепер перед Шрамом і Череванем висипали вони з улиці, як із рукава, танцюючи. Чуприндирі такі, що любо глянути. Ідучи мимо церкви, покладали хрести, били поклони, да знов, схопившись, навприсядки, да через голову, да колесом! А бурсаки, повибігавши за ограду, дивляться на них да й плачуть.

— Не плачте, дурні! — кажуть їм запорожці. — Дніпро тече просто до Січі (...)

— От, бгате, — каже Шрамові, — де люде вміють жити на світі! Коли б я був не жонатий, то зараз би пішов у запорожці!

— Не знать, що ти провадиш, свате! — дав йому одвіт Шрам. — Тепер чесному чоловікові стид мішатися між сі розбишаки. Перевернулися тепер уже кат знає на що запорожці. Поки ляхи да недоляшки душили Україну, туди втівав щонайкращий люд із городів; а тепер хто йде на Запорожжя? Або гольтяпака, або злодюга, що боїться шибениці, або дармоїд, що не звик заробляти собі насущного хліба. Сидять там окаянні в Січі да тільки п'янствують, а очортіє горілку пити, так і їде в городи да тут і величається, як порося на орчику. Цур їм з їхніми скоками! Поїдьмо боржій у Печерський, а то не застанем на службу.

Коли ж тут хтось із-за плечей:

— Ова!

Обернувся Шрам, аж у його ззаду стоїть запорожець у кармазинах; стоїть і сміється.

— Ова, — каже, — й оце б то наче й правда, а воно зовсім брехня.

— Іроде! — не стерпівши, гукнув на його Шрам; да, схаменувшись, де він, зараз і переміг себе. — Цур тобі, — каже, — опріч Божого дому!

Да скорій до коня, да й поїхав. Черевань із Петром за ним.

Череваниха теж поспішала до ридвана, бо до запорожця пристав другий братчик, і хоть нічого їй не сказали, да поглядали на Лесю так хижо, як вовки на ягницю.

Первий запорожець був здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опасистий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручвані, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні густі брови аж геть піднялися над тими очима, і — враг його знає — глянеш раз: здається, супиться; глянеш удруге: моргне довгим усом так, наче зараз і підніме тебе на сміх. А другий був молодий, високий козак, тільки щось азіатське; зараз і видно, що не нашого поля ягода, бо до Січі сходилися бурлаки з усього світу: прийде турок — і турка приймають; прийде німець — і німець буде запорожцем, аби перехрестився й сказав: «Вірую во Христа Ісуса; рад воювати за віру християнську».

Зрадовалася Череваниха, як наздогнала своїх, мов звільнилась од якої напасті. От і поїхали всі через Верхній город, а далі Михайлівською стежкою через Євсійкову долину, на Печерську гору. А по Печерській горі росла тоді скрізь дика пуща. Дорога через ту пущу була дуже трудна: то крутилася поміж деревом, то спускалась у байраки, то обходила кудлаті кучугури. Ридван, що даліше, то відставав од верхових; а Петро після тих чудних Череванишиних речей не державсь уже жіночого боку. Осталися наші прочанки тільки з Василем Невольником.

Аж ось з обох боків дороги затопотіли коні, затріщало сухе гілля під копитами, і показалися крізь зелену ліщину кармазини. Їх наздогнали запорожці — ті двоє, що одрізнилися коло братства від прощальників. (...)

Козаки їхали по обидва боки ридвана й говорили наче між собою, що вони зроду не бачили такої гарної дівки. Один казав, що міг би її поцілувати, а другий відповів, що це сало не для kota. Леся злякалася, але Василь заспокоїв її, що молодці лише жартують.

Старший запорожець гукнув побратимові, що Січ він поважає, як матір, але задля такої дівчини можна покинути й батька, і матір. Сказав, що дівчина ця буде його, закине її в сідло й помчить на Чорну Гору, куди ще раніше запрошував його товариш. Перелякана Череваниха ледь наздогнала своїх, а запорожці зникли.

VI

Хто б то мав таке слово пишне да красне, щоб так, як на картині, змалював той монастир Печерський? Щоб хто й не був ізроду в Києві, так щоб і той, читаючи, мов бачив на свої очі тії муровані огради, ту височенну дзвіницю, тії церкви під золотом і під скульптурою? Се ж то воно так тепер; а років двісті назад треба було слова тихого, понурого, щоб розказати, як тоді знаходився монастир Печерський. Далось і йому взнаки батиївське лихолітте. Велика церква, що прописана в літописах «небесі подобною», зруйнована була по вікна. Хоть же князь Олелькович Симеон підняв її знов із руїн, тільки далеко їй було до стародавньої ліпоти. Не було ні срібла, ні золота, що тепер сіяє по Лаврі всюди; усе було тоді убогенько.

Е, да були скрізь по стінах у великій церкві помальовані князі, гетьмани, воеводи благочестиві, що тую церкву боронили й підпирали. Тепер би дорого

В. Тімм. Краєвид старого міста з Ярославового Валу. Літографія. 1854 р.

дали ми, щоб їх узріти! А внизу, повз стін, скрізь були надгробки тих великих людей, того лицарства православного. І того нічого вже немає!..

Вистоявши службу, Шрам ходив зі своїми від одного надгробка до другого. Тут читав, що отакий-то «Симеон Лико, муж твердий вірою й хоробрий, почив по многих славних подвигах». А там — буцім озивався до його з того світу пишний князь золотими словами: «Многою сіяв я, — каже, — знатністю, властю й доблестію, а як умер, так з убогим старцем зрівнявся, і за широкі свої лани сім ступнів землі взяв. Не дивуйся, — каже, — тому, читачу, бо й тобі те ж буде: нерівними на світ народжаємося, а рівними вмираємо!» А там іще який-небудь пан просить, хто читатиме підпис, то промов, каже, ідучи мимо, благає слово: «Боже! Милостив буди душі раба твого». (...)

Отже, і Шрам, розглядаючи ту гороризьбу да читаючи епітафії, засмутився душею да й каже:

— Колико-то гробів, а всі ж то тії люде жили на світі й усі пішли на суд перед Бога! Скоро й ми підем, де батьки й діди наші.

Да погадавши так, вийняв із-за пазухи щирозлотий обушок, що одбив колись на війні в лядського пана чи в недоляшка, да й повісив на ризи в Богоматері.

З великої церкви повернули наші прочане до печер, коли ж дивляться — іде з печер против їх хтось у дорогих кармазинах, високий і вродливий; а по кармазинах скрізь комір і поли гаптовані золотом; зверху — кирея, підбита сободем; підпирався срібною булавою. А за ним — купа людей чимала, усе в кармазинах да в саєтах. Ченці їх проводжали.

Шрам аж затремтів, як глянув.

— Боже мій! — каже. — Да се ж Сомко!

А той собі зрадив, побачивши Шрама.

Обнялися, поцілувалися і довгенько держали один одного, обнявшись.

Далі привітався гетьман і із Черванем.

Черевань так зрадів, що нічого й не зміг сказати на гетьманське привітання, да вже обнявшись, промовив тільки:

— А, бгатику мій любезний!

Череваниху назвав гетьман, вітаючись, рідною ненею. Вона аж помолодшала й уже нащета ботала йому всячини.

— А ось і моя наречена! — сказав Сомко, обернувшись до Лесі. — Вам, ясная панно, чолом до самих ніжок!

І взяв її за руку й поцілував як дитину.

— Давно ми, — каже, — не бачилися за військовими чварами, да ось немов Господь нас ізведе навіки докупи.

Леся почервоніла, да аж нахилилася, як повна квітка в траві, і пригорнулася до матері, обнявши її руку.

Тут-то вже Петро мій догадався, що за гетьман снівся Череванісі. У них, мабуть, давно вже було із Сомком поладжено. Дивно тільки здалось йому, що Черевань про те ані гадки; да, видно, се така була пані, що справлялась і за себе, і за чоловіка.

Тепер уже нічого було думати про Лесю Петрові. Хоть він був і значний козак, да не проти гетьмана; хоть він був юнак уродливий, да не проти Сомка. «Сомко був воїн уроди, возраста й красоти зіло дивної» (пишуть у літописах); був високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить — то справді по-гетьманськи. Так куди вже з ним мірятися Петрові!

Не пустив Шрама Сомко в печери, завернув до себе з усіма на козацьке подвір'я. А козацьке подвір'я було не вкупі з монастирем; бо мирянам здумается гримнути іноді й лишній раз кубком або загомоніти буйними речами; так щоб не вводили братії в іскушеніє, стояв на одшибі про такий случай хуторець. Туди Сомко повів своїх гостей.

Увійшли у світлицю, а там уже все готове на столі до обіду.

Шрам іще раз обняв Сомка.

— Соколе мій, — каже, — ясний!

— Батьку мій рідний! — каже Сомко. — Я здавна привик звати тебе батьком! Тоді Шрам сів край стола, підпер руками сиву голову й гірко заплакав.

Усі засмутилися. Здивувався гетьман. Знав він Шрамову тугу натуру; сам був притомен, як принесли до Шрама козаки сина, сім раз наскрізь пробитого кулями. Старий попрощавсь із мертвим тілом мовчки й без плачу, жалю, поблагословив на погреб. А тепер ось іллється сльозами, мов на похоронах у Хмельницького, на тих смутних похоронах, що три дні гримали самопали, три дні сурмили смутно сурми, три дні лилися козацькїї сльози.

— Батьку мій! — каже гетьман, приступивши до Шрама. — Що за біда тобі склалася?

Кадр із кінофільму
«Чорна рада»

— Мені! — каже, піднявши голову, Шрам. — Я був би баба, а не козак, коли б заплакав од свого лиха.

— Так чого ж, Бога ради?

— А хіба ж нічого?.. У нас окаянный Тетеря торгується з ляхами за християнські душі, у вас десять гетьманів хапається за булаву, а що Вкраїна розідрана надвоє, про те всім байдуже!

— Десять гетьманів, кажеш? А нехай хоть один за неї вхопиться, поки я держу в руках!

— А Іванець? А Васюта?

— Васюта — старий дурень, з його химери сміються козаки; а Іванець гетьманує тільки над п'яницями. Давно я потоптав би сю ледар, да тільки честь на собі кладу!

— Так, ледар-то вони ледар, да й не дають твоїй гетьманській зверхності розширяться в Україні!

— Хто тобі сказав? Од Самари до Глухова вся старшина зове мене гетьманом, бо в Козельці на раді всі полковники, осаули, сотники, усі значні козаки присягли мене слухати.

— Аже ж сьому правда, що Васюта подав у Москву лист против твого гетьманства?

— Правда, і якби не сива голова Васютина, то зробив би я з ним те, що покійний гетьман із Гладким.

— Ну, і тому правда, що Іванця в Січі огласили гетьманом?

— І тому правда; так що ж? Хіба не знаєш юродства запорозького? У них що ватажок, то й гетьман.

— Знаю я його добре, пане ясновельможний! Тим-то й боюся, щоб вони не заподіяли тобі якої пакості. Окаянна сірома нишпорить усюди в Україні да баламутить голови поспільству. Хіба не чув ти поголоски про чорну раду?

— Химера, батьку! Козацьке слово, химера! Нехай лиш виїдуть у Переяслав царські бояре, побачимо, як та чорна рада устоїть против гармат! Запорожців тоді я здавлю, як макуху, гетьмана їх поверну у свинопаси, а дурну чернь навчу шанувати гетьманську зверхність!

Подумав Шрам да й каже:

— Од твоїх речей душа моя оживає, яко злак од божої роси. Тільки смущає мене, що запорозькі гультяї баламутять не одно сільське поспільство, бунтують вони й міщан против козацтва.

— Знаю й се, — каже Сомко, — і, правду тобі сказати, воно мені й дармо. Нехай наш казан закипить іще й із другого боку, щоб зварилася каша. А то козаки дуже вже розопіли: «Ось ми-то люде, а то все грязь! Нехай годує нас поспільство, а наше козацьке діло — тільки по шинках вікна да пляшки бити». Потурай тільки їм, то якраз заведуть на Вкраїні шляхетські звичаї та заколотять миром не згірше. Уже ж, здається, Польща нас добре провчила, уже пора нам знати, що немає там добра, де немає правди. Ні, нехай у мене всяке, нехай і міщанин, і посполитий, і козак стоїть за своє право; тоді буде в Україні й правда, і сила.

Шрам за сі слова обняв і поцілував гетьмана.

— Дай же, — каже, — Боже, щоб твоя думка стала думкою всякого доброго чоловіка в Україні!

— І дай, боже, — додав Сомко, — щоб обидва береги Дніпровії приклонилися під одну булаву! Я отсе скоро одбуду царських бояр, хочу йти на окаяного Тетерю. (...)

Шрам аж помолодшав од такої речі.

— Боже великий! Боже милосердний! — каже, простягнувши руки до образу. — Положив еси йому в душу мою найдорожчу думку, поможи ж йому й доказати сю справу!

— Годі ж уже про великі діла, — каже Сомко, — давайте ще про малії. Не добро бути чоловіку єдиному. Треба, щоб у гетьмана була гетьманша. Отже, ознаймую перед усіма, хто тут єсть, що давно вже зложив руки з панією Череванихою за її дочку Олександрю. Тепер благослови нас, Боже, ти, панотче, і ти, паніматко!

Да так говорячи, узяв за руку Лесю, да й поклонились обоє батькові й матері.

— Боже вас благослови, дітки мої! — каже Череваниха. (...)

Далі Шрам сказав, що не знав про домовленість щодо Лесі й Сомка, адже сам сватав Лесю за свого сина. Тут з'явився Кирило Тур, він виявився тим самим запорозьким отаманом, який урятував колись Шрама й добув йому коня.

VII–XI

Вечеря Сомка, Шрама, Тура й Череваня. Тур натякає, що викраде Лесю. Кирило Тур уночі викрадає Лесю. За ними женеться Петро Шрам, далі починається «козацький герць». Міркування Шрама про долю України. Гостини Шрама у Гвинтовки. Зустріч Петра Шрама з Кирилом Туром, сніданок. Тур покидає село, дізнавшись від Пугача, що на нього чекає козацька розправа за той сором, який він наробив товариству.

XII

Шраменко шукає серед козаків Кирила Тура.

(...) Зупинивсь і розглядає добрих молодців, чи не вздрить Кирила Тура. Аж дивиться — іде збоку чоловік середнього росту й віку, а за ім і по боках його ціла юрба всякого люду — і запорожці, і городове козацтво, і міщане, і прості мужики-гречкосії. «Іван Мартинович! Іван Мартинович!» — знай круг його гукають. Петро й постеріг, хто се такий, і почав придивлятися, що там за Брюховецький. Що ж? Він думав, що сей пройдисвіт зробився тепер таким паном, що й через губу не плюне, думав, що весь у золоті да в блаватасі; аж де тобі! Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штанях, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна було б догадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла від золота, да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький. Ніхто, дивля-

Кадр із кінофільму «Чорна рада»

чись на його, не подумав би, що в сій голові вертиться що-небудь, опріч думки про смачний шматок хліба да затишну хату. А як придивишся, то на виду в його щось наче ще й приязне: так би, здається, сів із ним да погуторив де про що добре да мирне. Тільки очі були якісь чудні — так і бігають то сюди, то туди і, здається, так усе й читають спідтишка чоловіка. Іде, трошки згорбившись, а голову схилив набік так, наче каже: «Я ні від кого нічого не бажаю, тільки мене не чіпайте». А як у його чого сппитаються, а він одвітує, то й плечі, наче той жид, підійме, і набік одступить, що б ти сказав — він усякому дає дорогу; а сам знітиться так, мов той цуцик, ускочивши в хату.

Отакий-то був той Брюховецький, такий-то був той гадюка, що наварив нам гіркої на довгі роки! (...)

Жорстоке покарання біля стовпа Кирила Тура, який зневажив козацький звичай, зв'язавшись із жінками. Повернення Кирила й Петра додому.

XIII

Перипетії в Ніжині перед чорною радою.

XIV

(...) Як ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках — царська грамота. Його помічники несуть царську корогву козацькому війську, кармазин, оксамит, соболі від царя в подарунок старшині з гетьманом. Усі посли, по-московському звичаю, з бородами, у парчевих соболевих турських шубах; на ногах у князя гаптовані золотом, викладені жемчугом сап'янці. Поклонились обом гетьманам і козацтву на всі чотири боки. Усі втихли, що чутно було, як бряжчали в бояр шабляки на золотих ланцюгах коло пояса. Перехрестився князь великим хрестом (...) і почав вичитувати царське ім'я.

Як ось, позад брюховців, сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

— Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво задне собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

— Сомка, Сомка гетьманом! (...)

І зачепилися. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою.

— Стійте, стійте лавою! — крикне Сомко на своїх. — Даймо шаблями їм одвіт!

Хто ж виймає шаблю да горнеться до гетьманського боку, а хто, ніби з ляку, тиснеться назад, кричучи:

— Не наша сила, не наша сила! До табору! Утікаймо до табору!

А запорожці схопили Іванця за руки да вже й на стіл саджають, і булаву, і бунчук до рук дають. Зіпхнули й князя з думними дяками, як поперлися.

— Гетьман, гетьман Іван Мартинович! — кричать на все горло.

— Діти! — крикне на своїх старий Шрам. — Так отсе ми потерпимо таку наругу! Спихайте Іванця к нечистій матері!

І кинулися купою до столу. Січуть, рубають низовців, саджають на сталець Сомка. А запорожці, як злії оси, не боячись нічого, з одними киями да ножаками, лізуть і б'ють Сомкову сторону. Вирвали в Сомка бунчук і переломили надвоє, одняли й булаву.

Оглянеться Сомко, аж при ньому тільки жменя старшини.

— Ей, — каже, — годі! Немає тут наших!

Старшина гляне — аж кругом самі запорожці. Іванець, махаючи булавою, кричить:

— Бийте, небожата, крамаря! Шапку червінців за добру руку!

Тоді Сомкова старшина бачить, що лихо, скупилася тісно, плечем повз плече, да назад до намету. А інші там же поклали голови. За наметом стояли їхні коні. Може б, і тут не влизнули, та московське військо, що прийшло з Гагіним, пропустивши до намету Сомка із старшиною, заступило їх од запорожців.

Тим часом Черевань усе окрикував Сомка гетьманом.

— Що се ти, вражий сину, репетуєш, стоячи між нашими? — крикнуть на нього запорожці.

Кадр із кінофільму «Чорна рада»

— А що ж, — каже, — багатці? Я свого зятя на всякому місці оберу гетьманом.
— Еге! — закричав отаман. — Се крамарів тесть! Бийте його, кабанячу тушу!

Тут деякі поточилися до Череваня, і, може б, там йому й капут був, да Василь Невольник пізнав ватажка.

— Пугу-пугу! — закричав. — Пугу, Голоवेशка! Гаврило! Хіба не впізнав Василя Невольника? Не чіпай сього пана: він на моїх руках!

— Еге! Ось де зійшлися! — каже той, пізнавши Василя. — Угамуйтеся, братчики, — каже до своїх, — багацько нам тепер роботи й без його.

Да й поперлися до столу, б'ючи всякого, хто не з блакитною стрічкою.

А Гвинтовка тим часом, сівши на коня, проїхав сюди-туди, піднявши вгору срібний пірнач (де він його взяв, ніхто не знає); на пірначі пов'язана широка блакитна стьожка.

— Гей, — каже, — козаки, непорожні голови! Хто не забув держатися за мушкети, до мене! За мною! — І поїхав із ради до табору, держачи високо над головою пірнач із блакитною стьожкою. А за ним повалило козацтво, як за маткою бджоли.

Козацтво ж просте, реєстрове собі, а старшина, значні козаки — собі. Хто оддалеки забачить срібний пірнач, так і прилучається до боку ніженського осаула. Поки переїхав поле до Сомкового табору, назбирався за ним такий поїзд, як і за гетьманом. Сомко ж зі своєю купою на конях прибуває в табір до полку Переяславського, а Гвинтовка — до полку Ніженського.

Покликне Сомко на своїх козаків:

— До шикун! До лави! Пушкарі, риштуйте гармати! Піхота з пищаллю — поміж гарматами, а комонник — по крилах!

Поїхали генеральнії старшини з полковою старшиною по всіх полках, по всіх сотнях шикувати до бою військо. Сомко, увесь палаючи, поблискує поміж лавами своїм срібним панциром. Одна в його думка — ударити на Іванців табір, розметати, як положу, ті гайдамацькі купи, силою вирвати бунчук і булаву в харцизяки, коли не стало ні розуму, ні правди в Україні!

Іще ж не пошиковала старшина полків, іще не крикнув він: «рушай», а вже полк Ніженський із табору й рушив.

— Е, Васюта не звик слухати старших! — каже Сомко. — Ну, дармо, нехай б'є первий, а ми підопремо його.

Коли ж прибігає сам Васюта конем:

— Біда, пане гетьмане! Отепер ми посіли!

— Що? Як?

— Отепер-то в нас кобила порох поїла! Не я вже полковник ніженський, а Гвинтовка! Дивись, як пірначем над козаками посвічує!

За Васютою біжать деякі й із старшини ніженської. Сотник Костомара кричить:

— Пропала справа! Без Ніженського полку, як без руки правиці!

Іще Сомко не наважився, що в таку трудну минуту чинити, як ось козаки, підскочивши до війська сторони Брюховецького, наклонили сотня за сотнею

корогви й одвернули, да зараз і почали вози своїх старшин жаковати — тих, що до Сомка прихилилися. А з другого крила сомківці теж заворушилися.

— Якого, — кажуть, — чорта чекатимеш, поки нас візьмуть шаблею з безбулавним нашим гетьманом? — да, похапавши кожна сотня корогви, і собі рушили на поклон Брюховецькому.

Бачить тоді Сомко, що зовсім лихо, побіг із старшиною на конях до царського намету, до князя. Уходять у намет, а Іванець там од князя царські дари приймає. Круг Іванця — Вуяхевич та інші значні сомківці із запорожцями.

— Га-га! — крикнув клятий на radoшах. — От яка рибка в сак ускочила!

А Сомко, нічого не слухаючи, до князя:

— Що се ти, князю, дієш? Хіба на те послав тебе цар в Україну, щоб ти потакав запорозьким бунтам?

А князь стоїть, мов тороплений, бо ще й до себе не прийшов за великим гвалтом поміж військом. У Московщині він зроду такої хуги не бачив.

А Сомко:

— Нащо ж ти й військо з Москви на наш хліб привів, коли воно стоїть, не ворухнеться? Не доведе вас до добра така політика, щоб меншого на старшого підпирати? Давай мені свою воєводську палицю — я одіб'ю твоїми стрільцями голоту від табору!

Князь тільки переступав з ноги на ногу.

Як тут гукне Брюховецький:

— Властю моєю гетьманською бороню тобі, князю, утрчатись у наші справи! Козаки — самі собі судді: два з третім що хоча роблять. А візьміть, небожата, та вкиньте в глибку сього бунтовника!

— Так немає ніде правди? — каже Сомко. — Ні у своїх, ні в чужих?

А Іванець:

— Єсть правда, пане Сомко, і вона тебе покарала за твою гордність! Візьміть його, братчики, та забийте в кайдани!

— Пане гетьмане! — каже вірна старшина, обступивши Сомка. — Лучче нам положити всім отут голови, ніж оддати тебе ворогу на наругу!

Заплакав тоді Сомко, поглянувши на своє товариство.

— Братці мої, — каже, — милії! Що вам битися за мою голову, коли помирає Україна! Що вам думати про мою наругу, коли наругався лихий мій ворог над честю й славою козацькою? Пропадай шабля, пропадай і голова! Прощай, безщасна Україно! — і кинув об землю свою шаблю.

Усі круг його теж покидали свої шаблі. Щиро заплакали вірні козаки.

— Боже правосудний! — кажуть. — Нехай же наші сльози впадуть на голову нашому ворогу!

Дуже звеселився тоді Брюховецький. Зараз ізвелів Сомка, Васюту та всю їхню вірну старшину взяти за сторожу, а Вуяхевичу — на Москву листи писати, що ось нібито Сомко зі своїми підручниками на царя козацтво бунтує, Гадяцькії пункти ознаймує людям, радючи царського величества одступати.

А князь Гагін собі komponує, як би тих нещасних іще більш притушкувати, щоб не спливла наверх неправда, що, узявши від Іванця великі подарунки,

його неситій злобі потурає. Тим часом повів нового гетьмана із старшиною в соборну ніженську церкву до царської присяги. А вийшовши із церкви, гетьман запросив князя з послами до себе на обід, у двір до бурмістра Колодія. Там міщане наготовили бучний бенкет Брюховецькому зі старшиною.

XV–XVI

Шляхта роз'їжджається, мужики тікають додому, щоб їм не дісталось. Черевань — у відчаї, адже Брюховецький засватав Лесю за свого писаря. Брюховецький бенкетує в Ніжині з князем Гагіним. Розчарування січових дідів у Брюховецькому. Брюховецький збирається позбавити життя Якимом Сомка.

XVII

Мізкує собі ледачий Іванець, ходючи по світлиці, аж ось увійшов вартовий:
— Якийсь чоловік має про негайне діло ясновельможного сповістити.
Дозволив гетьман позвати перед себе. Увійшло якесь опудало. На голову насунув кобеняк, тільки очі видно, а сам у широкій семрязі; на спині чималий горб. Брюховецький сам не знав, чого злякався; так уже грішна душа його тривожилася.

— Хто ти такий?

— Той, кого тобі треба.

В Іванця пішов мороз поза спиною.

— Кого ж, — каже, — мені треба?

— Тобі треба такого, щоб заворожив на впокій Гетьманщину, бо он усюди, кажуть, купляться круг панів люде та компонують, як би Сомка на волю визволити; та й ніженські міщане шепотять про Сомка, як жиди про Мусія.

— Що ж ти за чоловік?

— Я чоловік собі мізерний — швець із Запорожжя, та як пошю кому чоботи, то вже других не треба буде.

— Як же ти заворожиш Гетьманщину?

— А так. Піду тільки та розкажу Сомкові твій сон; зараз усе й утихомиряться.

— Дияволе! — скрикнув Брюховецький. — Звідки ти мій сон знаєш?

— Од усатого пацюка знаю.

— Буде ж тому пацюкові!

— Угамуйся, пане гетьмане, на сю годину, лучче подумай, як од свого ворога скоріш одкараскатися, щоб через тебе та й усім нам не було — сьогодні пан, а завтра пропав.

Довгенько помовчав Брюховецький.

— Одкрій, — каже, — голову; я подивлюся, чи не нечистий справді до мене присусіджується.

— Нечистому багацько діла й по монастирях, — одвітує той да й одкинув відлогу.

Брюховецький аж одшатнувся:

— Кирило Тур!

— Цить, пане гетьмане! Буде й того, що ти знатимеш, хто був Сомкові катом, — каже Кирило Тур і накривсь знову відлогою.

— Невже ти оце візьмешся за таке діло? — питає Брюховецький.

— А чому ж? — каже. — Хіба в мене руки не людські?

— Ти ж, кажуть, був трохи свій із Сомком!

— Так, як чорт із попом. Я вже давно на його чигаю, і в Києві — сам здоров знаєш — трохи не доказав йому дружби. А наші дундуки подякували мені киями. Отака у світі правда!

— За що ж ти на його злишся?

— Я то вже знаю, за що! У мене своя приключка, а в тебе своя. Я в тебе не питаю, не питай і ти в мене. Не гай мене, пане ясновельможний, та коли хочеш, щоб я тобі подякував за сотницький уряд, що настановив мене сотником, скажи мені тільки, як до його добратися.

— От як, — каже. — Візьми ти оцей перстень. Пропустять тебе з ним, куди схочеш.

— Гарна каблучка, — каже Кирило Тур. — Ще й сагайдак із стрілкою на печаті вирізано.

А Брюховецький:

— Се, коли хочеш знати, той самий перстень, що покійний Хмельницький зняв у сонного Барабаша. Я сам їздив із сим знаком і в Черкаси до Барабашихи. Покійний гетьман подарував мені його на пам'ятку.

— Еге! — каже Кирило Тур. — Що то з доброї руки подарунок! Так от він на добро й здався, — да й вийшов із світлиці.

Іванець сам провів його за двері, а він йому шепче:

— Лягай спати, не турбуйся. Перед світом приснився тобі сон, перед світом і справдиться.

Пішов Кирило Тур, похилившись, у своїй відлозі з горбом. Ніхто б не пізнав тепер його молодецької ходи, ні високого стану. Так собі, наче горбатий дід. Уже надворі стемніло. Ось добирається він до Сомкової глибоки. Зараз у надвірних дверей стоїть козак із ратищем. Наставив супротив Кирила Тура ратище:

— Геть!

— А се що? — каже йому потиху Кирило Тур, показуючи на руці перстень.

Скоро вздрів сторож гетьманський знак, зараз і одчинив двері.

За тими дверима ще двері. Ізнов коло дверей козак... Каганчик стоїть у стіні на віконці. І той пропустив мовчки, як побачив перстень. За тими дверми ще треті двері, і третій козак при дверях сторожем. Узяв Кирило Тур у його каганчик і ключ од глибоки.

— Иди, — каже, — до свого товариша. Я буду сповідати в'язня, дак, може, таке почувеш, що лучче б тобі на сей час позакладало.

А той йому:

— Та я й сам рад звідси задалегідь уратися. Знаю добре, на яку прийшов ти сповідь.

— Ну, коли знаєш, то й лучче, — каже запорожець. — Гляди ж, не входи сюди до самого ранку. Він після сповіді засне.

— Засне після тієї сповіді всякий! — бурчав, зачинаючи двері, сторож.

Він же виходить в одні двері, а Кирило Тур входить у другі. Увійшов і зараз запер двері. Гляне, посвічуючи по глибці каганцем, аж у кутку сидить на голому ослоні Сомко. Одним залізом за поперек його взято й до стіни ланцюгом приковано, а другі кайдани на ногах замкнуті. У старій подраній сірячині, без пояса та без сап'янців. Усе харцизяки поздирали, як узяли до в'язення; тільки вишиваної сріблом і золотом сорочки посовістилися знімати. Вишивала ту сорочку небога Леся; і по ковніру, і по пазусі, і по ляхівках широких рукавів повиписовала голубонька сріблом, золотом і блакитним шовком усякі квітки й мережки; а Череваниха подарувала її безталанному гетьманові на пам'ятку гостювання в Хмарищі. Так отся тільки сорочка зо всього багатства йому зосталася, і чудно, і жалісно було б усякому дивитись, як вона у тій мізерній глибці із-під старої сірячини на гетьманові сяла!

Постановив Кирило Тур на вікні каганчик, а сам зблизився до понурого в'язня. Той дивиться на його мовчки. Дістав запорожець із-за халяви ножаку й показує Сомкові. Той ізвів до неба очі, охрестився:

— Що ж? — каже. — Роби, що тобі сказано робити.

А Кирило Тур сипким, гугнивим голосом:

— Хіба ж тобі не страшно вмирати?

— Може б, мені, — каже Сомко, — і страшно було, якби не було написано: «Не убийтеся от убивающих тіло, душі же не могущих убити...»

А Тур каже:

— Та се ти так мізкуєш, поки не почув заліза за шкурою. Ось лише, я трошки різону по грудині...

— Адова утробо! — крикне тоді Сомко. — Невже тобі мало моєї крові? Ти ще хочеш навтішатися моїми муками! Бачу по твоєму голосу, що ти, як паскудний черв'як, живучи під землею, звик ссати кров християнську! Так упивайся ж, гадино, у моє тіло! Не почувеш ти, пакосний, як Сомко стогне!

— Добре, ей-богу, добре! — каже тоді Кирило Тур своїм голосом, ховаючи ніж на халяву. — Єй-богу! — каже. — Мені здається, що я — смик, а всі люде — скрипки: як поведу, так вони й грають! Не життє я на світі коротаю, а весілле справляю.

— Що се! — каже Сомко. — Невже я од нудьги починаю з марою розмовляти? Скажи, на ім'я Боже, чи справді ти Кирило Тур, чи се вже моя голова починає з печалі туманіти?

Запорожець зареготав:

— Ще й питає! А яка б же шельма, опріч Кирила Тура, пробралася до тебе через три сторожі? Тільки він один зачарує всякого так, що й сам не тямить, що робить.

— Що ж ти мені скажеш?

— А от що я тобі скажу. Давай лишень мінк'а на одєжу та виходь із сієї пакосної ямки. Тут тільки б гадині жити, а не чоловікові. Уподобав же чорт знає що! Там тебе під Бугаєвим Дубом жде такий же дурень, як і я: паволоцький піп із попеням. Уже вертавсь у Паволоч, думав, що ти попався навіки

чорту в зуби, так їхав рятувати паволочан. Тетеря, бач, пронюхав, що тут коїть супротив його Шрам, да, пронюхавши, і давай тиснуть паволочан — притьмом хоче зруйновати місто; так їхав Шрам рятувати. А я послав козака навперейми. «Постривай, — кажу, — попе, ще, вернемо сокола з клітки!» А тут і поміж миром пустив таку поголоску, що Сомко вже на волі, так куптеся та ждіте гасла. Ти, може, не знаєш, сидячи тут, що вже розжував усяк харцизяку Іванця. Тепер тільки гукнеш по Україні, дак тисяча тисячу попитатиме та до тебе бігтима. Піднімуться й тії, що не були на раді, бо на раду позлазилася до Іванця тільки сама погань з України, а добрі люде не пойняли гольтяпакам віри. Тим-то Іванець із поганцями таке лихо і вкоїв! А із Запорожже теж тільки самі паливоди на Україну вийшли, а що зосталося доброго, те все тепер за тебе, тільки озвешся, руку потягне й допомогу дасть. Що ж ти мовчки слухаєш, мов я тобі казку кажу?

— Того слухаю мовчки, — одвітує Сомко, — що із сеї бучі пуття не буде. Багато розлив християнської крові Виговський за те нещасне панство да гетьманство; багато й Юрусь погубив земляків, добиваючись того права, щоб над обома берегами гетьманувати; невже ж не уймається плисти в Україні кров християнська ні на часину? Отсе я ще почну одного супротив другого ставити й за своє право людську кров точити! Бо Іванець із козаками стоїть тепер міцно; щоб його збити, треба хіба всю Україну надполовинити; а навіщо? Щоб не Брюховецький, а Сомко гетьманував!

— От же ні, коли хочеш знати! — каже Кирило Тур. — Не на те, щоб Сомко гетьманував, а на те, щоб правда взяла верх над кривою!

— Візьме вона верх і без нас, брате Кирило. Може, се тільки на науку мирові й пустив Господь Україну в руки харцизякам. Не можна, мабуть, інше, як тільки горем да бідую, довести людей до розуму.

— Так оце ти зрікаєшся свого гетьманського права? — питає Кирило Тур.

— А що ж би ти робив? Уже коли в мене були й други, і приятелі, були й полки, і гармати, да не благословив мене Бог властвовати, други мої та іскреннії мої оддалече мене стали та чуждаються імені мого; так чого ж мені тепер супротив своєї долі пручатися?

— Старий Шрам не так думає, — каже Кирило Тур.

— Думав і я гордо да несито, поки смерть не заглянула мені в вічі.

— Ну, дармо, — каже запорожець. — Нехай воно буде собі як хоча; тільки все ж таки в тебе в голові зосталося, думаю, доволі мозку, хоч і заглянула смерть у вічі. Нічого тобі ждять обуха в сих різницях, коли тобі одчинено настїж двері. На лиш, надїнь відлогу та ще оцей персник про запас візьми, то пройдеш скрізь огонь і воду.

— А кайдани? — спитав Сомко.

— Що нам кайдани? Я призапас такої розрив-трави, що тільки притулю, дак ік нечистому й порозпадаються. Ке лиш сюди ноги.

— Підожди, брате, — каже Сомко, — скажи перше, а ти як звідси вийдеш?

— Що тобі до мене? Іди лишень ти, а я найду собі дорогу...

— Е, ні, мій голубе! Сього не буде. Нехай той гине, на кого Господь показав перстом своїм! Чужою смертю я волі купувати не хочу.

— Смертю! — засміявшись, каже Кирило Тур. — Казна-що городить! Мабуть, тут од вологості в голові тобі завернулося. Може, думаєш, я тут довго сидітиму? Найшов дурня! Ще до схід сонця опинюся на волі...

— Як же ти вирвешся звідси?

— Як? Так як Бог дасть... Мені вже про те знати. Хіба не чував ти про наших характерників, що намалює углем на стіні човен, сяде та й попливе, неначе по лиману? А Кирило Тур хіба вже дурніший од усіх, щоб і собі чого такого не видумав?

— Дивно мені, — каже Сомко, — як у тебе достає охоти жартувати, одважившись на смерть!

— Ех, пане мій милий! — одвітує Кирило Тур. — Хіба ж уся жизнь наша не жарти? Помаже по губах медом, ти думаєш: от тут-то щастя! Аж глянеш — усе одна омана! Тим-то й кидаєш її за нізащо. Та що про те балакати! Ну лиш, давай мінкя́ на одержу.

— Ні, мій голубе сизий, сього не буде!

— Як не буде? Так оце я перед Шрамом брехуном зостануся? А що б же ти сього не діждав! Я тільки й радувався, що, отже, — кажу, — старий буркун побачить, що й наш брат, запорожець, не зовсім ледащо, а ти в мене й послідню радість однімаєш!

— Невже оце, щоб тільки оправдати Запорожже перед Шрамом? — питає Сомко.

— А то ж якого мені ще біса? — каже Кирило Тур. — Ти ще подумаєш, що в мене на умі, як там кажуть, Отчизна! Що от би то визволю своєю головою Сомка — він тепер більш потрібен... Казна-що! Так робить тільки, хто й того не розшолопає, що своя сорочка до тіла ближче. То якби прийшлося положити голову за дітей абощо, так се було б святе діло, бо сказано: який батько дітей не жалує? А то підстав під обух голову за химеру! Ні, мій добродію, у нас в Україні таких божевільних не дуже густо! А я ж хіба виродок?

— Ох, голово ти моя мила! — каже Сомко. — Ти й у темницю приніс мені втіху! Тепер мені легше буде за правду пострадати, що правда не в одного мене живе в серці й не загине вона на Вкраїні! Попрощаймося ж, поки побачимося на тім світі!

Запорожець насупився:

— Так ти справді хочеш зостатися в сій різниці?

— Я вже сказав, — одвітує Сомко, — що чужою смертю не куплю собі волі; а що раз сказав Сомко, того й повік не нарушить.

— Так? — питає Кирило Тур, пильно дивлячись Сомкові в вічі.

— Так! — одвітує твердо Сомко, дивлячись на його.

— Будь же проклята оця година! — каже тоді запорожець. — Хто в неї народиться або зачне яке діло, щоб не знав ні щастя, ні долі! Нехай човни топляться на морі! Нехай коні спотикаються в воротях! А як кому Бог пошле чесную смерть, нехай душа вертається до мертвого тіла! Проклята, проклята, проклята однині й довіку! Прощай, брате мій рідний! Не загаюся і я на сім мізернім світі!

Обнялись та обидва заплакали.

Вийшов Кирило Тур із сирої глибки, скинув із себе відлогу та швиргонув сторожам.

— Натє, — каже, — вам, іродові діти, за вход і виход! Знайте, що не кат Іванців, а Кирило Тур приходив одвідати праведну душу!

Ізнов, ідучи мимо надвірнього сторожа, кинув подушку, що була в його за спиною замість горба.

— Візьми, — каже, — собако, щоб не спати на соломі, стережучи неповинну душу!

І пішов із замка. Усі по персню його пропускали. (...)

XVIII

Тепер би то отсе треба нам їхати слідом за Шрамом та його сином, і все, що з ними діялося, по ряду оповідати; тільки ж, якби почав я виставляти в картинах да в речах, як той Тетеря обліг Паволоч, як хотів достати й вистинати все місто за турбацію супротив гетьманської зверхності та як старий Шрам головою своєю одкупив полковий свій город, то б не скоро ще скінчив своє оповідання. Нехай же останеться та історія до іншого часу, а тепер скажемо коротко, що Шрам паволоцький, жалуючи згуби паволочан, сам удався до Тетері й прийняв усю вину на одного себе. І Тетеря окаянный не усумнівсь його, праведного, як бунтовника, на смерть осудити й, осудивши, повелів йому серед обозу військового голову одтяти. Так, зогнавши зі світу свого ворога, удовольнивсь, дав Паволочі впокій та одійшов із військом до свого столичного міста.

Того ж року, уступаючи в осінь, о святому Сімеоні, одтято голову й Сомкові з Васютою у городі Борзні, на Гончарівці. Брюховецький доказав-таки свого, хоть після й прийняв слушну кару від гетьмана Дорошенка: пропав під киями собакою смертю.

Так-то той щирий козарлюга та піп, Іван Шрам паволоцький, і славний лицар Сомко переяславський, не врадивши нічого супротив лихої української долі, полягли від беззаконного меча шановними головами. Хоть же вони й полягли головами, хоть і вмерли лютою смертю, да не вмерла, не полягла їхня слава. Буде їх слава славна поміж земляками, поміж літописами, поміж усіма розумними головами.

* * *

(...) А Петро оставсь у Череваня, як у своїй сім'ї. Черевань йому став тепер за батька, а Череваниха — за матір. Стали жити вкупі люб'язно да приязно.

Ну, сього вже хоть і не казати, що, зождавши півроку, чи що, почали думати й про весілля. Іще не гаразд і весна розгулялась, іще й вишеньки в саду в Лесі не одцвіли, а вже Петро з Лесею в парі.

Так-то все те лихо минулося, мов приснилося. Яке-то воно страшне всякому здавалося! А от же, як не Божа воля, то їх і не зачепило. Се так, як-от інколи схопиться завірюха — громом гримить, вітром бурхає, світу Божого не

Кадр із кінофільму «Чорна рада»

видно, поламле старе дерево, повиворочує з корінням дуби й берези: а чому указав Господь рости й цвісти, те й останеться, і красується весело да пишно, мов ізроду й хуртовини не бачило.

5. Опрацюйте матеріал про історію написання роману, його джерела та композицію. Зробіть конспект у вигляді тез.

Історія написання та видання, жанр роману. Роман П. Куліша «Чорна рада» має підзаголовок «Хроніка 1663 року». Перші частини його були опубліковані в «Современнике». Твір побачив світ українською мовою через 12 років після написання. Про громадянську сміливість П. Куліша писав С. Єфремов: «Це була досить на той час смілива думка — дати українською мовою історичний роман, а надто після гоголівського “Тараса Бульби”, і треба сказати, що автор своє завдання виконав досить добре. Як перша спроба українського роману, “Чорна рада” завжди буде посідати почесне місце в історії українського письменства».

Т. Шевченко, прочитавши «Чорну раду», був надзвичайно вражений твором і написав листа П. Кулішу: «Спасибі тобі, Богу милий друже мій великий, за “Чорну раду”. Я вже її двічі прочитав, прочитаю й третій раз. Добре, дуже добре ти зробив, що надрукував “Чорну раду” по-нашому... Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов».

Джерела й історична основа твору. Задум написати хроніку в П. Куліша народився під впливом козацьких літописів Григорія Граб'янки й Самовидця, які підказали прозаїкові образ центрального персонажа — постать старого Шрама. Прототипом Шрама став паволоцький полковник Попович, який для польських істориків був тільки політичним авантюристом і зрадником, а для Самовидця — патріотом, ворогом ляхів, який шукав шляхи об'єднання обох берегів Дніпра. Народні перекази про козака Мамаю, історичні пісні й думи сприяли створенню правдивих образів козаків у романі.

З глибоким знанням історії України П. Куліш відтворив події часів Руїни, коли на Правобережній Україні гетьманував Павло Тетеря, а на Лівобережній наказним гетьманом був Яким Сомко. З ним за булаву змагалися полковник

І. Золотаренко та запорозький кошовий І. Брюховецький, якому й удалося спритно захопити владу на чорній раді в Ніжині в червні 1663 р. Народні маси, «чернь» (від цього слова походить назва роману), усупереч козацькій старшині, обрали гетьманом І. Брюховецького, бо він обіцяв зменшити побори, обмежити феодальне гноблення, але все це залишилося лише обіцянками, популізмом. Після завоювання булави гетьман скарав своїх суперників на смерть. Гніт народу посилювався, що викликало хвилю народних повстань: 1666, 1668, 1670 рр.

І. Рєпін. Кошовий отаман

Тематика, основна ідея, конфлікт, композиція, сюжет роману. *Тема* твору — зображення історичної події — виборів гетьмана в Ніжині 1663 р. *Основна ідея* роману полягає в утвердженні думки про необхідність національної злагоди українців; про те, що провідною силою для розумної організації українського суспільства є його національна еліта — культурна, освічена, здатна до мудрого державотворення.

Художньо відтворюючи час кривавого розбрату (доба Руїни), П. Куліш згадує недавнє, а подеколи й давнє минуле України та її славних лицарів: Петра Конашевича-Сагайдачного, Самійла Кішку, Тараса Трясила, Северина Наливайка, Якова Остряницю, Нестора Морозенка й ін. Автор спрямовує свою увагу на чвари між рядовими козаками та старшиною, між міщанами й шляхтичами. Наскрізним образом, який ніби рухає сюжет твору, є дорога, у яку вирушає священник Іван Шрам зі своїм сином Петром до гетьмана Якіма Сомка. Цією дорогою вони зустрічають різних за соціальним статусом і політичними поглядами людей.

П. Кулішеві вдалося майстерно вибудувати *композицію* з пригодницькими колізіями: викрадення посеред ночі Лесі, лицарський двобій, запорозький суд і кара. *Кульмінаційним моментом* у романі є сцена самої ради, у якій беруть участь широкі верстви населення: від простих людей («черні») до козацької старшини. У розв'язці Іван Шрам рятує Павлоч від Павла Тетері ціною власного життя. Хай там як, а фінал роману оптимістичний: хоч і переміг демагог і пройдисвіт Іван Брюховецький, проте майбутнє — за нащадками Петра Шрамка й Лесі.

6. Скориставшись матеріалами мережі «Інтернет» або спеціальною літературою, заповніть таблицю в зошиті.

Історичні постаті	Вигадані персонажі

Герої твору: Михайло Черевань, Леся Черевань, Іван Шрам, Петро Шрамко, Яким Сомко, Іван Брюховецький, Кирило Тур, Матвій Гвинтовка, Васюта, Павло Тетеря, Золотаренко, Пугач, Вуяхевич.

7. Скориставшись цитатним матеріалом, охарактеризуйте героїв роману П. Куліша «Чорна рада».

- «...Високий, огрядний собі пан, кругловидий, русявий; голова в кучерях, як у золотому вінку; очі ясні, веселі, як зорі; і вже чи ступить, чи заговорить, то справді по-гетьманськи» (*Яким Сомко*).
- «...Чужою смертю я волі купувати не хочу» (*Яким Сомко до Кирила Тура, який хотів ціною свого життя визволити побратима*).
- «Здоровенний козарлюга. Пика широка, засмалена на сонці; сам опастий; довга, густа чуприна, піднявшись перше вгору, спадала за ухо, як кінська грива; уси довгі, униз позакручені, аж на жупан ізвисали; очі так і грають, а чорні, густі брови аж геть піднялися над тими очима» (*Кирило Тур*).
- «Лучче мені проміняти шаблю на веретено, аніж напасти вдвох на одного» (*Кирило Тур про козацьку честь*).
- «Чи заговорить, чи рукою поведе, чи піде по хаті — так усякому на душі мов сонечко світить» (*Леся*).
- «Чоловічок сей був у короткій старенькій свитині, у полотняних штаних, чоботи шкапові попротоптувані — і пучки видно. Хіба по шаблі можна б здогадуватися, що воно щось не просте: шабля аж горіла від золота; да й та на йому була мов чужа. І постать, і врода в його була зовсім не гетьманська. Так наче собі чоловік простенький, тихенький» (*Іван Брюховецький*).
- «...Тільки похитувався, глядячи черево; а щоки — як кавуни: сміявся од щирого серця. Така була в його вдача» (*Черевань*).
- «Діти мої! Наступає страшна година: перехрестить, мабуть, нас Господь знов огнем і мечем. Треба нам тепер такого полковника, щоб знав, де вовк, а де лисиця. Послужив я православному християнству з батьком Хмельницьким, послужу вам, дітки, ще й тепер, коли буде на те ваша воля» (*слова Шрама перед військовою радою на Запорозжжі*).
- «Він добрий був син і щирий козак; лучче йому з нудьги загинути, ніж панотця навек преогорчити й золоту свою славу гряззю закаляти» (*Петро Шраменко*).
- «Темний він був на очі, а ходив без проводиря; у латаній свитині й без чобіт, а грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Випуляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити усякі болісті й замовлять усякі рани» (*Божий чоловік*).

8. Виконайте завдання.

1. Задум написати «Чорну раду» виник під впливом
 - А** «Повісті минулих літ»
 - Б** «Слова про похід Ігорів»
 - В** творчості М. Гоголя
 - Г** літописів Григорія Граб'янки й Самовидця

2. Установіть послідовність подій у творі.
А на хуторі Хмарище в Череваня
Б чорна рада в Ніжині
В поєдинок Тура та Шрама
Г зустріч у Києво-Печерській лаврі із Сомком
3. Установіть відповідність між персонажем та уривком із твору.

Персонаж	Уривок із твору
1 Іван Брюховецький	А «...Головою своєю одкупив полковий свій город».
2 Кирило Тур	Б «...Послі й прийняв слушну кару від гетьмана Дорошенка: пропав під киями собачою смертю».
3 Іван Шрам	В «Усе на світі попереверталосся! Кого недавно ще звали приятелем, тепер величають ворогом, багатий став убогим, убогий — багатим; жупани перевернулися на сямряги та кармазини».
4 Яким Сомко	Г «...Грошей носив повні кишені. Що ж він робив із тими грішми? Викупляв невольників із неволі. Іще ж до того знав він лічити всякі болісті й замовлять усякі рани».
	Д «Чужою смертю я волі купувати не хочу!»

4. Які риси вдачі П. Куліша вам найбільше запам'яталися? У чому виявлялася складність характеру митця?
5. Які романи ви читали раніше? На конкретному прикладі розкрийте ознаки роману як літературного жанру.
6. Які ви знаєте позасюжетні елементи? Знайдіть приклади позасюжетних елементів у романі П. Куліша «Чорна рада».
7. Доведіть, що роман П. Куліша «Чорна рада» — романтичний.
8. Чим Іван Брюховецький відштовхує від себе, а Яким Сомко приваблює?
9. Що символізує Божий чоловік? Чому його так названо?
10. Якби вам довелося створити демоверсію роману «Чорна рада» (скорочену версію), то які події ви в ній зберегли б? Прокоментуйте свій вибір.

11. Визначте й запишіть у зошит елементи сюжету двох сюжетних ліній роману «Чорна рада»: історичної та любовної.
12. Візьміть участь у дискусії в класі, підтримавши або спростувавши думку «Ідеї роману «Чорна рада» актуальні й у наші дні, навіть в епоху інформаційних технологій». Використайте приклади з твору й сучасного життя.

9. Виконайте домашнє завдання.

Накресліть схему мандрівки героїв роману П. Куліша «Чорна рада».

МАРКО ВОВЧОК
(1833–1907)

1. Розгляньте репродукції картин і дайте відповіді на запитання.

В. Максимов. З дипломом

М. Неврев. Умовляння

- А.** Які деталі свідчать про те, що зображено людей у побуті XIX ст.?
Б. Яке враження справляють на вас жінки, зображені на картинах?
В. Чи наявний мотив соціальної нерівності в цих роботах? Якщо так, то в чому він виявляється?

2. Прочитайте життєпис Марка Вовчка та стисло перекажіть його.

Марко Вовчок (справжнє ім'я та прізвище *Марія Вілінська*) народилася 22 грудня 1833 р. в с. *Єкатерининському Орловської губернії (Росія)* у дворянській родині. Батько Марії помер, коли вона була ще зовсім маленькою. Мати одружилася з поміщиком, який жорстоко ставився до своїх кріпаків (спогади про нього та його поведження з людьми стануть у майбутньому матеріалом для деяких художніх творів письменниці).

Дівчина запам'ятала науку матері: «Не знатимеш хоча б кількох мов, не вважай себе культурною людиною». Марія навчалася в жіночому пансіоні в Харкові, потім повернулася в Орел, де виховувала тітчиних дітей. Саме тут, в Орлі, вона познайомилася зі своїм майбутнім чоловіком (етнографом і фольклористом) Опанасом Марковичем, який був засланий у це місто за участь у Кирило-Мефодіївському братстві.

У 1851 р. Марія одружилася з О. Марковичем і виїхала в Україну, де, досліджуючи разом із чоловіком фольклор, вивчила українську мову, яку чула з дитинства у своєму домі (її мати любила народні пісні й часто їх співала). Студіюючи фольклор в українських селах, Марія засвоювала народні звичаї, обряди та побут. Страждання українських селян стали її власними, майбутня письменниця усвідомлювала, що треба якось протидіяти рабству

в закріпаченій Україні. Вона почала писати твори під вигаданим ім'ям Марко Вовчок. Літературна діяльність письменниці веде відлік із 1856 р.

У 1857 р. в Петербурзі побачила світ збірка *«Народні оповідання»* Марка Вовчка, твори молодій письменниці набувають великої популярності. Через два роки вона із чоловіком переїздить до російської столиці. У Петербурзі Марко Вовчок стає окрасою гурту українських культурних діячів.

Захворівши, у 1859 р. Марко Вовчок лікується в Німеччині, де знайомиться з ученими Д. Менделєєвим та І. Сеченовим. Потім письменниця їде до Лондона, де спілкується з представниками передової російської інтелігенції, вирушає на лікування до Італії, де зміцнює своє здоров'я, набирається вражень і натхнення на творчість. У західноєвропейських країнах вона спілкувалася з О. Герценом, І. Тургенєвим, Л. Толстим, брала участь в організації матеріалів і поширенні герценівського *«Колокола»*.

Пізніше із сином Богданом Марко Вовчок переїздить до Парижа, де проводить кілька років (1860–1866). Знання французької мови відкрили великі можливості для письменницької діяльності Марка Вовчка у Франції: вона пише, перекладає, до речі, деякі твори з її *«Народних оповідань»* настільки полюбili парижани, що витримали по кілька перевидань, зокрема повість-казку *«Маруся»* видавали 20 (!) разів. Вона була нагороджена премією Французької академії та стала класичним твором дитячої літератури.

Саме у Франції письменницю застала звістка про передчасну смерть Т. Шевченка, який називав Марка Вовчка своєю *«донею»*, а себе — її *«хрещеним батьком»*.

За кордоном Марко Вовчок прожила 8 років, потім повернулася до Петербурга, де провела наступні 10 років. Тут були видані (у журналі *«Отечественные записки»*) найкращі її романи російською мовою: *«Живая душа»*, *«Тёплое гнёздышко»* та ін. У ці роки письменниця редагує журнал *«Переводы лучших иностранных писателей»*, сама перекладає твори Ж. Верна, Ч. Дарвіна, Г. К. Андерсена, П. Брема.

За чітку громадянську позицію Марка Вовчка починають переслідувати, а за повість *«Кармелюк»* її збиралися навіть притягнути до суду. Вона переживає душевне потрясіння, починає хворіти й покидає Петербург назавжди.

Після смерті чоловіка Марко Вовчок вийшла заміж за Михайла Лобача-Жученка.

Сім років письменниця жила серед чистої, неймовірної краси природи Богуславщини, що під Києвом. Тут вона збирала фольклор, займалася письменницькою діяльністю.

Кінець свого життя Марко Вовчок провела на Кавказі. Письменниця померла 10 серпня 1907 р. в Кабардино-Балкарії — у м. *Нальчику*, де й похована.

Зауважте!

Маючи намір вивчити українську мову, славетний російський класик І. Тургенєв звернувся до Т. Шевченка, щоб той порекомендував, прозу якого українського

письменника варто читати як зразок чистої літературної мови. Український класик відповів: «Марка Вовчка, бо він один знає нашу мову». Цей факт дуже красномовний.

До речі...

У період, коли жила та творила Марко Вовчок, деякі жінки підписували свої твори чоловічим іменем. Марія Маркович (Марковичівна) узяла собі ім'я, похідне від прізвища чоловіка (Марко Вовчок), і, надрукувавши в Петербурзі «Народні оповідання», стала знаменитою.

3. Прочитайте повість Марка Вовчка «Інститутка».

ІНСТИТУТКА (1860)

Повість

(Скорочено)

Т. Г. Шевченку

I

Люди дивуються, що я весела: надійся, горя-біди не знала. А я зроду така вдалася. Уродися, кажуть, та вдайся... Було, мене й б'ють (бодай не згадувати!) — не здержу серця, заплачу; а роздумаюся трохи — і сміюся. Бува лихо, що плаче, а бува, що й скаче, — то так і моє лишенько. Якби мені за кожною бідою моєю плакати, досі б я очі виплакала. Батька-матері не зазнала: сиротою зросла я, при чужині, у людях. Хоча не було діла важкого, — так забували про мене, чи я не голодна, не холодна, чи жива я...

На десятиліттях узяли мене у двір. Стара пані була не що, сумирна собі, — може, тому, що вже блаженська була, ледве ноги волочила, а заговорить — тільки шам-шам, одразу й не розбереш; так куди вже бійка! Не на умі. Увесь день на ганочках; нічка йде — охає та стогне. А за молодого віку, славлять, вигадочки були чималі й у неї... та треба ж колись і перестати. (...)

У старій пані не було роду, окрім мала собі внучечку, — у Києві обучалась у якомусь там... от коли б вимовити... ін-сти-ту-ті... Було частенько до старої листи шле; а стара тії листи щодня вичитує, — і попоплаче над ними, і посміється. Коли пише внучечка, щоб уже приїздити за нею та додому забирати... Мати Божа! Увесь будинок зворухнувся: білити, мити, прибирати!.. Панночки сподіваємося! Панночка буде! (...)

II

Діждали панночки, приїхала... І що ж то за хороша з лиця була! І в кого вона така вродилася! Здається, і не змалювати такої кралі!.. Стара як обійняла її, то й з рук не випускає: цілує, і милує, та любить. І по кімнатах водить, усе показує, усе розказує; а панночка тільки обертається туди-сюди та на все цікавим оком спозирає. (...)

— Якось-то жилося тобі, серденько, самій? — питає стара. — Ти мені не кажеш нічого.

— Ай, бабусечко! Що там розказувати! Нуда така!

— Учили багацько?.. Чого ж вивчили тебе, кришко?

— От захотіли що знати!.. Добре вам, бабуню, було тут жити на волі; а що я витерпіла за тим ученням!.. І не нагадуйте мені його ніколи!

— Голубочко моя!.. Звісно вже — чужі люди: обижали тебе дуже... Чому ж ти мені зараз сього не прописала?

— Що се ви, бабуню? Як можна?.. Зараз дознаються...

— Бідолашечко моя!.. Скажи ж мені, як тебе там кривдили тії невірні душі?

— Ох, бабусечко! І морено, і мучено

нас — та все дурницею. І те вчи, і друге, і десяте, і п'яте... товчи та товчи, та й товчи!.. Нащо мені те знати, як по небу зорі ходять або як люди живуть поза морями та чи в їх добре там, та чи в їх недобре там? Аби я знала, чим мені себе між людьми показати...

— Та нащось же вчаться люди, моє золото. От і наші панночки — на що вже бідота, та й ті верещать по-французькій.

— Е, бабуню!.. — зашебетала панночка. — До французької мови й до музики добре і я бралася, до танців тож. Що треба, то треба. На се вже кожний уважає, кожний і похвалить; а все інше — тільки морока... Учися та й забудь! І тим, що учать, — нуда, і тим, що вчаться, — біда. Багацько часу пропало марно! (...) Вони тільки й думають, як би їм гроші виплатили, а ми думаємо, як би хутче нас на волю випустили... Чого ж ви задумалися, бабусю?

— Та то, серденько, що гроші брали за тебе добрі, а вчили погано. Що ж, як ти далі й усе позабуваєш?

— Чи подоба ж се, бабуню? Бог із Вами! Як же б то між гостями або в гостях позабувати музику, або танці, або хоч би й мову французьку?.. А про ту заморську нісенітницю, то я в одно вухо впускала, а в друге випускала, та й зовсім-таки не знаю. Цур їй!

— А як же часом хто в тебе питає, як там тії зорі по небу ходять, абощо? Люди й осудять зараз: училася, та й не тямить!

— Та що се Ви, бабусю? Та се я тільки Вам призналася, що не знаю, а чужі зроду того й не дошмраються, нехай хоч цілий день питають. Я зо всього викручусь, іще й їх оступачу (...)

В. Тимофеев. Ранок дівчини

III

Панночка вибрала собі в прислуги Устину.

IV

Увечері кличуть: «Іди до панночки — розбирати».

Увійшла, а панночка стоїть перед дзеркалом і вже все зриває із себе.

— Де се бігала? Швидше мене розбирай!.. Швидше: я спати хочу!

Я розбираю, а вона все покрикує на мене:

— Та хутче ж бо, хутче!

Кинулася на ліжку:

— Роззувай!.. А вмієш ти волосся завивати? — питає.

— Ні, не вмію.

— Боже мій! Горе моє! Яка ж вона дурна!.. Іди собі!

Дівчата вже мене дожидають:

— А що, Усте? Що, сестрице? Яка вона, голубко?

Що їм казати?

— Дурна я, — кажу, — дівчата, бо не вмію кіс ізвивати!..

V–VII

Панночці давно вже хотілося, щоб до неї гості приїздили. Усі в домі почали готуватися. Гостей понаїхало багато. Усі паничі біля неї тільки й в'ються, а вона, щаслива, ласкаво з ними говорить.

Потроху панночка робила все на свій лад: бабусі забороняла плести, бо перед гостями соромно, дівчат узагалі не милувала, поступово почала їх штурхати, а потім і бити.

VIII

(...) Одного разу дожидали в нас полкових із міста. Двір замели ще звечора; у будинку прибрали, як до Великодня. Сіла панночка зачісуватися... Лишечко ж моє! Лучче б жару червоного в руку набрала, як мені довелося туманіти коло її русої коси!.. І така, й онака, і геть-пріч пішла, і знову сюди поступай; і пхати мене, і наскакувати на мене, — аж я злякалася! Та репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче, а далі як заплаче!.. Я у двері, а вона за мною в сад: «Я тебе на шматки розірву! Задушу тебе, гадино!» Оглянусь я на неї — страшна така зробилася, що в мене й ноги захиталися. Вона мене як схопить за шию обіруч!.. Руки холодні, як гадюки. Хочу кричати — дух мені захопило, так і рухнула коло яблуні, та вже від холодної води прокинулася. Дивлюся: дівчата коло мене скупчилися, білі всі як крейда. Панночка на стільчику розкинулася, плаче; а стара над моєю головою стоїть і так то вже мене лає, така вже люта, — аж їй у роті чорно.

— Що ти накоїла, ледащо! (...)

А панночку вмовляє:

— Не плач, не плач, янголяточко моє: сліз твоїх вона не годна! Ще занедужаєш, Боже борони, чого! Бач, рученьки холоднісінькі. Буде-бо вже, буде! (...)

— А тобі, ледащице (знову свариться на мене), — а тобі буде!..

Та й не знаю, як ще другої біди вбігла, що мене не бито. Мабуть, того, що вже дуже була я слаба, — так пані тільки ногою мене совманула та зараз і звеліла дівчатам до хати віднести.

Дівчата підняли мене й понесли, а в хаті так і впали коло мене плачучи:

— Устино, серденько! Оплакана годинонька твоя!.. Мати Божа! За що се над нами таке безголов'ячко?

ІХ–ХІ

Цілу весну мене теплим молоком напували, поки я трохи одужала.

Лежу сама, — усі на панщині, — лежу та все собі думаю: «Таке молоде, а таке немилосердне, Господи!» (...)

Одного ранку лежу я та думаю, коли в хату вбігла Катря.

— Іди, іди, хутенько йди, Усте!

— Куди йти?

— До панночки, до панії! Та хутенько ж бо, Усте! Послали по тебе, щоб зараз ішла. Панночка пожалувалася на тебе старій, що ти вже зовсім одужала, та не хочеш робити, служити. Іди ж бо, іди!

— Як же йти, Катре, не здолію я по землі ступати!

— Я тебе доведу, голубко! (...)

Ледве я доплелася до будинку. На порозі стріла панночка.

— Чого се ніжишся? Чому не йдеш служити? Ледащо ти! Постривай! Я тобі таку кару вимислю, що ти не бачила й не чула.

Та кричить же то, Боже! Аж задихалася, штовхає мене, за рукав смикає... Годинонько ж моя! Як вона охижіла, яке страшне зробилося в неї те личко гожеє!..

На той крик і пані не задлялася прилізти... Давай мене ляяти. Ще нахвалялась і бити. А ми, спасибі Богу, того не дознавали від неї, поки не вселилася панночка. (...) Чи хто всміхнеться (не часто всміхалися!) — панночка біжить до старої: «Бабуню, мене не шанують!» Чи хто заплаче: «Бабуню, діла не роблять, та ще й плачуть!» Та на всіх такеньки вадить та й вадить навадниця наша. А стара лютує, нас карає — молодий вік ізгадала!

Тільки й дишемо, було, як найде гостей-паничів і трохи забуде про нас панночка. Вийде до них — ляскотить по-пташиному, привітна, люба — і що то? — не пізнати!.. (...)

ХІІ

Спізнався з панночкою полковий лікар і почав щодня вчащати. Такий він був тихий, звичайний, до кожного привітний, — і на панича не походив!.. А як із нею спізнався? Уже давненько панночки приїжджі переносили, що який-то вже там лікар полковий хороший: і брови йому чорні, й уста рум'яні, і станом високий, — така вже краса, що й не сказати! Тільки що гордий дуже — на жодну не погляне, не заговорить, хоч там як до його не заходь...

Панночка, чуючи таке, було, частенько говорить старій:

— Якби ви, бабусечко, того лікаря до нас завітали (...).

— Моя дитино, нацокотали тії верхоумки скосирні, а ти віри пойняла... Велике диво — полковий лікар! Се злидні, бідота! Що тобі з такими заходити?

— Та нехай я тільки його побачу, бабуню! Чи справді він такий, як славлють (...).

От же як стара одмагалася! А внучечка як на пню стала: лікаря та й лікаря! (...)

XIII

Та вже й убралася того дня панночка хороше! А стара супитьса та все бурчить:

— Нащо нам та голь нещадима здалася!

Панночка наче не чує того слова. Стара тільки тим виміщає, що нас душить.

Коли наїхали полкові, а лікаря немає. «Дякує, — кажуть, — за ласку, та немає в його часу ані години: недужих у його багато — лічить».

— І не силуйте його, — каже стара, — нехай лічить із Богом!

Панночка тільки почервоніла й уста закусила.

Та й було ж нам, як гостей випроводили! За все ми одтерпіли!..

Того ж таки тижня самого занедужала панночка. Охає, і стогне, і кричить. Стара злякалася, плаче, по лікаря шле. А полковий знаючий, кажуть, та й живе ближче за всіх, — по його!

Тим часом панночка вбралась якнайкраще та й лежить у ліжку, як мальована, — дожидає.

Приїхав він, подивився, розпитав. А вона ж то вже — і голівку хилить, і говорить, помість співає. Побув яку годинку та й прощається: «Завтра навідаюся».

Стара пита в онучечки, онучечка задумалася, тільки їй на питання головою киває. А як стара спитала: «Що, як лікар? Показався як?», то вона стрепенулася: «Гордий, — каже, — такий, як пан вельможний... І що він собі думає!»

Лічив-лічив той бідолаха та й закохався. Покохала його й панночка. (...)

Стара пані тільки що головою в мур не б'ється, та нічого не врадить: «Як ви мені, бабуню, на перешкоді станете — умру!.. (...)»

Стара й годі, тільки охає.

XIV

Спустіло панське подвір'я; не тупочуть коні, не торохтять коляски. І панночка тихша: не лає, не б'є, не обскаржує — усе сидить і думає.

Було, скоро сонечко вийметься, лікар і котить удвуконь. Панночка вже дожидає коло вікна, гарна й убрана, і рум'яніє, як червона маківка. (...)

Цілий день прогостює, було. Усе коло панночки сидить, не відступає й ступня. А стара пані то з тих дверей зирк, то з других зирк, та прислухається, що вони там між собою говорять удвох, та вже така їй досада гризе, що вони вкупці, а розлучити несила: боялася й вона внучечки.

Ото вже і сватає він панночку. Плаче стара й журиться тяжко:

— Я ж сподівалася тебе за князя віддати, за багача (...)

— Ох, Боже ж мій! — крикнула панночка плачучи. — Та коли б він був багатий та вельможний, я б і гадки не мала! Давно б уже була за ним! Та коли ж таке безталання моє! Така мені доля гірка випала!

— Та хіба ж таки кращих за його немає? — не сміючи вже відмовляти, а тільки ніби питаючи, озветься знову стара.

— Для мене немає у світі кращого, немає й не буде!

Засумувала панночка, аж змарніла й зблідла. Стара зовсім скрутилася, не знає далі, на яку ступити. (...)

Молодий став помічати, турбується:

— Що таке? Чого смутна?

— Та я не смутная...

— Скажи мені всю правдоньку, скажи! — просить, у руку її цілує.

— Поберемося, — говорить вона йому, — а як жити з тобою будемо? Убого!

— От що тебе журить, серденько!.. Нащо нам теє панство, багатство, коли буде наше життя красне, наша доля весела?

— Бач, ти об мені й не думаєш! — одмовля йому. — А любо ж тобі буде, як приїде хто до нас і буде з нас глумитися: «От живуть-бідують!»

— Серденько моє, що ж мені, бідному, у світі робити? Де взяти? Я зроду не жадав багатства, а тепер прагну всіх розкошів для тебе, тобі на втіху... Що ж я вдію? Рад би я, — каже, — небо прихилити, та не хилиться!

І почнуть отак обоє собі журитися.

XV

Любила вона його, та якось чудно любила, не по-людськи. Ото навернеться, було, хто з панночок-сусідок, допитуються:

— Чи правда, що тая гординя та в тебе закохався?.. Сватає?.. Ревнивий?.. Які дари тобі дарує?.. Чи ти його поважаєш, чи він тебе слухає? (...)

— Уважайте самі, — одказує панночка усміхаючись.

Та й почне перед панночками наругу на його зводити.

— Слухайте, — каже до його, — їдьте до міста та купіть мені те й те, та хутенько! Поспішіть, щоб я не гнівалася!

Він зараз їде, купує там, що казано.

— Боже мій! Чого се понакупували? Я сього не хочу! Їдьте та замініть! Мені такого не треба! От добро вишукали!

Знов їде він, міняє.

Або так. Хоче він води напитися, а вона:

— Не пийте, не пийте!

- Чому?
- Я не хочу! Не пийте!
- Та коли ж я хочу пити!
- А я не хочу! Чуєте? Не хочу! (...)

Панночки приїжджі дивуються:

— Ото! Чи хто сподівався од його такого кохання! І що ти робила? Як ти Бога просила?

Наша панночка тільки всміхається.

Питають, що він їй подарував, — вона перед ними стеле оксамити й атласи, що від старої панії має, та хвалиться:

— Це він мене обдарував! (...)

Стара тим часом розпитує про його, як він собі мається, та й напитує, що в його хутір є. (...)

— Справді? — покрикне панночка. — (...) Ах, Боже ж мій милостивий! Чому ж се він мені не похвалився? Мабуть, невеличкий хуторець, — нічим гаразд хвалитися. А все ж хутір! Усе ж держава!

Стріла його веселенька, привітала любо, а він радіє. Не знає, що то вітають не його, — хуторець вітають!

XVI

На Різдво їх заручили. Гостей-гостей наїхало!.. Панночка така весела, балаклива; очі блищать; водиться з ним попід руки. А він і очей із неї не зведе, — аж спотикається на ході. Гульба точилася до самого світу.

Отже, скоро жених і гості з двора, панночка в плач. Плаче та на свою долю нарікає:

— Що се я поробила! (...) Та яке моє життя буде вбоге! Нащо мене мати на світ породила! Горенько моє! Доля моя сирітська!

Стара тим і заручинам не рада, та втішає внучечку, умовляє:

— Чого плакати, моя дитино? Годі ж бо, годі!

— Чому Господь не дав йому панства-багатства! — викрикне панночка та так і вмиється слізюньками, по кімнаті бігає, руки заломуючи.

— Дитино моя! Серце моє! Не плач!.. Не будеш ти багатша від усіх, та й убогою не будеш. Усе, що я маю, усе твоє.

Вона як кинеться до старої, обіймає, цілує:

— Бабусечко моя, матінко! Дякую вам з душі, із серця! Аж світ мені піднявся вгору! Одродили ви мене, рідна матінко! (...) Бабусечко, голубочко! То ви з нами житимете?

— Чого б то й бажати, та не випадає. Я такеньки міркую: зостанусь я тутечки, у Дубцях, буду вам господарства доглядати, поряджати, а ти в хуторі хазяйствуй. (...)

— Добре, добре, бабусю! Нехай так буде!.. Ах, бабусю, ви мене, кажу, на світ одродили!

— То будь же в мене веселенька, не плач...

— Не буду плакати, бабуню, не буду!

К. Трутовський. Від'їзд гостей

Тільки що жених на поріг, панночка до його:

— Бабуня нам Дубці дає! Бабуня Дубці дає!

Він спокійненько собі й каже, ласкаво їй усміхаючись:

— Ти радієш, то й я рад. Я сам дуже люблю Дубці. Тут ми спізнались і покохалися... Пам'ятаєш, який був тоді садок зелененький, квітчастий, як, було, з тобою походжаємо, говоримо?

А вона йому:

— Садок зелененький, садок квітчастий... Ти згадай, серце, які Дубці дохідні!

Молодий аж здригнувся та дивиться на неї, ніби його щось разом здивувало, злякало, у серце вжалило...

— Що ж? — питає панночка. — Чого на мене дивишся так? Хіба я що нелюдське сказала? Хіба не хочеш зо мною хазяйнувати?

І бере його за руку, сама всміхається любенько. І він усміхнувся:

— Ти ж моя, — каже, — хазяєчко кохана!

XVII

Повеселішала панночка, клопочеться своїм посагом, загадує та й опоряджає, і сама до всього береться. Навезли з міста шевців, кравців, швачок, крамарів і крамарок. Сама ганяє, жениха турляє, купує, крає, складає... Як у казані кипіло! Було тоді нам лишко тяжке! Бо таке наше діло: хоч панам добре ведеться, хоч їм горе йметься, а нам певно одно: кому, каже, весілля, а курці — смерть!

На весілля панів, паній понаїздило — гуде в будинку, як у вулику. Цікаві панночки посаг розглядають, дивуються: «Ох, та яке ж оце хороше!.. Ох, і се славне!.. Он це яке!.. А се, мабуть, дуже коштовне!» (...) Ледве вже ми їх збулися. (...)

XVIII–XL

Панночка з лікарем переїхали на хутір. Її дратувала простота оздоблення й меблів у будинку. Дізналася, що в хаті порядкує бабуся. На господарстві були візник Назар, його дружина Катря (вони мали маленьку дитину). Також працював тут парубок Прокіп, якому відразу сподобалася Устина.

Життя на хуторі ставало дедалі важчим. Устина з Прокопом покохали одне одного. У Катерини захворіла дитина, але пані не дозволяла їй дивитися за дочкою. Згодом хворе дитя померло. Убиту горем Катерину пані прогнала на панщину. Стала вона зовсім навісна, а потім вчинила самогубство — утопилася. Спихмурнів Назар, але тримався. Замість Катрі з міста взяли куховара-москаля, якому вдавалося догодити хазяйці. Стара пані померла. У панночки й лікаря народився син, за кума вони взяли полковника.

XLI

Жили ми такеньки з бідою та з журбою до осені. Тут і зчинилося...

Одного дня трусили в садку яблука в коші, а чоловік мій струшує та все з яблуні на мене поглядає то з-за тієї гілки, то з-за тієї. Трохи вже й притомилася бабуся — сіла одпочити.

— От уже й літечко красне минулося! — промовила. — Сонечко ще світить, та вже не гріє.

Сеє кажучи, роздивляється навкруги.

— Устино-голубко! Адже ото неначе дівтора з-за тину визирає? — питає мене.

Я гляну — аж справді, коло тину купка діток.

— А що, дітки? — питає бабуся. — Чого прийшли, мої соколята?

Малі мовчать і тільки оком закидають у коші з яблуками.

— Ходіть лишень ближче, хлопчєнята: я по яблучку вам дам! — каже їм бабуся.

Дівтора так і сипнула в сад. Обступили стару, як горобці горобину, а стара обділя їх, а стара обділя... Загуготіло, загомоніло коло нас: звісно, діти. Коли се зненацька як гримне пані:

— А то що?

Перелякалися діти. Котрі в плач, а хто в ноги — тільки залопотіло. І в мене серце заколотилося.

Бабуся спокійненько відповідає:

— Се, — каже, — я по яблучку діткам дала.

— Ти дала? Ти сміла? — заверещить пані (сама аж трусується). — Ти, мужичко, моє добро крадеш!.. Злодійко!

— Я — злодійка?! — вимовила стара... Зблідла, як хустка, й очі їй засяли, і слъози покотилися.

— Більше красти не будеш! — кричить пані. — Я тебе давненько пристерігаю, аж от коли піймалася... Панські яблука роздавати!

— Не крапа я зроду-віку мого, пані, — одмовляє стара вже спокійно, тільки голос її дзвенить. — Пан ніколи не боронив, сам дітей обділяв. Бог для всіх родить. Подивіться, чи для вашої ж душі мало? (...)

Хруснули віти. З-за зеленого листя визирає мій чоловік, та такий у його погляд страшний! Я тільки очима його благаю.

— Злодійка! Злодійка! — картає пані бабусю, вкогтившись їй у плече, і соває стару, і штовхає.

— Не по правді мене обмовляєте! Я не злодійка, пані! Я вік ізвікувала чесно, пані!

— Ти ще зо мною заходиш?

Та зо всього маху, як сокирою, стару по обличчю!

Захиталася стара: я кинулася до неї; пані — до мене; мій чоловік — до панії.

— Спасибі, моя дитино, — промовляє до мене бабуся. — Не турбуйся, не гніви панії.

А пані вже вчепилась у мої коси.

— Годі, пані, годі! — гримнув чоловік, схопивши її за обидві руки. — Цього вже не буде! Годі!

А пані в гніві, у диві великому, тільки викрикує:

— Що? Як? Га? (...)

Тоді вона в крик. Назбігалися люди, дивляться. Пан що було в його духу пригнався.

— Що се?

Мій чоловік випустив тоді панію з рук.

— От твої щирії душі! — ледве промовила пані. — Дякую тобі!.. Та чого ж ти мовчиш? — скрикнула ще голосніше. — Мені мало рук не вломили, а ти мовчиш!

— Що се поробилося? — питає пан на всі сторони у великій тривозі.

Пані й почала: й обікрала її стара, і всі хотіли її душі, — такого вже наковчила! Сама і хлипає, і кричить, і клене, що вже й пан розлютувався. Як кинеться до мого чоловіка.

— Розбишака!

— Не підходьте, пане, не підходьте! — озвався мій понуро.

— Е, бачу, — каже пан, — тобі тут місця мало. Постой же: розбишатимешся в москалях — скільки хотя!

Пані аж верещить:

— У москалі його, у москалі!.. Тепер і прийом у городі; зараз і вези його!

— Візьміть його! — крикнув пан на людей. — Зв'яжіть йому руки!

Прокіп не пручався, сам руки простяг, ще й усміхнувся.

А Назар під той гук до мене:

— Чого злякалася? Чого плачеш? Гірше не буде!.. От чи буде краще, не знаю...

П. Левченко. Осінь у саду

XLII

Повели Прокопа в хату. Сторожа стоїть коло дверей. На дворі візок запрягають, Назар запрягає коні під пана.

Довго думав мій чоловік, далі каже:

— Устино! Сядь коло мене!

— Що ти починив, мій голубе! Що ти сподіяв! — говорю йому.

— А що я сподіяв? Будеш вільна, от що! Будеш вільна, Устино!

— Воля, — кажу, — та без тебе! (...)

— На волі я гори потоплю! А кріпаку хоч як щаститься, усе добро на лихо стане.

Аж ось заторохтів на дворі візок. Повели Прокопа. Я, у чім була, схопилася до його на візок. Стара мене благословляє та його:

— Нехай вам Мати Божа допомагає, діти! — А сльози тихі так і біжать з очей ласкавих.

Помчали нас. Як то ще пані не схаменулася про мене, наставляючи на дорогу пана: не пустила б! (...)

Під'їжджаємо до міста. Пан закурів коло нас і випередив. В'їхали в місто. Хутко проторохтіли улицями. Коло високого будинку стали.

Випустив Прокіп мою руку:

— Усте, не журися.

Повели його до прийому. Я на рундуці сіла, як на гробовищі.

— Не вдавайся у тугу, — каже Назар. — Біс біду перебуде: одна мине — десять буде. (...)

Коли виводять мого чоловіка... Боже мій, світе мій! Серце в мене завмерло; а він веселий, як на Великдень... (...)

XLIII–XLVI

У місті Устя працювала в наймах, жила в однієї вдови. Прокопа муштрував старий понурий москаль. Навесні москалів відправили в похід. Перед тим молоді попрощалися на хуторі з бабусею, яка була їм ніби за матір. Назар із хутора втік.

XLVII

Провела я чоловіка аж до Києва. У Києві служити зосталася, а він із військом кудись далеко на Литву пішов.

— Не суши себе слізьми, серденько! — приказував. — Я вернуся... сподіваюся. Сподівайся й ти. Дожидай мене!

Дожидаю... Що яка ти, службо, довга! Уже сім год, як він пішов. Чи то ж побачу коли?.. У своєму селі не була. Перечула через люди, що всі живі. Ведеться так, як і перш велося. Бабуся живе, терпить, а про Назара немає й чутки. Служу, наймаюся, заробляю. Що наша копійка? Кров'ю обкипіла! Та інколи й мені так легко, так-то вже весело стане, як подумаю, що аби схотіла — зараз і покинути ту службу вільно. Подумаю такеньки — і року добуду. Якось розважить мене, підможе мене та думка, що вільно мені, що не зв'язані руки мої. «Це лихо дочасне; не вічне!» — думаю.

То як же мені свого чоловіка забути хоч на хвилинку? Він мене з пекла, з кормиги визволив!.. Та мене й Бог забуде! Він чоловік мій, і добродій мій. Поздоров його, Мати Божа: я вільна! І ходжу, і говорю, і дивлюся — байдуже мені, що є ті пани у світі!

4. Опрацюйте літературно-критичний матеріал до повісті.

Історія написання та видання повісті. Повість «Інститутка» Марко Вовчок почала писати в Немирові на Вінниччині, продовжила в Петербурзі, а завершила в Парижі. Свій найкращий твір про закріпачене село вона присвятила Т. Шевченку. У листі до одного критика в 1859 р. І. Тургенєв писав, що повість Марка Вовчка «Інститутка» викликала в нього «цілковите захоплення», адже «такої свіжості й сили ще, здається, не було — і все це росте саме із землі, як деревце».

Тема, життєва основа змісту. У повісті змальовано долю українського села напередодні ліквідації кріпацтва. *Тема* твору — зображення тяжкого становища кріпаків і наростання стихійного протесту проти кріпацтва, перші прояви непокори поміщикам, протиставлення моралі панів і трудового народу. Один із сучасників Марка Вовчка згадував, що «у ті роки вся освічена Росія читала повісті Марка Вовчка й ридала над долею її героїнь-селянок». І. Франко вважав, що цей твір проникає «найглибше в суть кріпосницького лихоліття».

Композиція, сюжет повісті «Інститутка». *Композиція* повісті «Інститутка» проста. *Сюжет* розгортається послідовно. Розглянемо елементи сюжету твору за таблицею.

Елементи сюжету повісті

Елемент сюжету	Події
Експозиція	знайомство з героями / героїнями, вдача Устини
Зав'язка	приїзд панночки з міста, Устину обрали покоївкою
Розвиток дії	стосунки панночки з кріпаками та кріпачками, деспотизм молодій пані, одруження інститутки, переїзд подружжя на хутір
Кульмінація	панночка намагається побити Устину, за неї заступається Прокіп
Розв'язка	Прокопа віддають у рекрути, Устина переходить у місто наймичкою

Характеристика персонажів. Марко Вовчок використовує в повісті «Інститутка» увесь письменницький арсенал творення образів: прямі авторські розповіді, самоаналіз героїв / героїнь, зовнішнє мовлення (діалог), внутрішні монологи, непрямі характеристики, наскрізну психологічну деталь.

Персонажі чітко поділяються на дві групи, які протиставляються у творі: панство (панночка, бабуся інститутки; полковий лікар, майбутній чоловік інститутки) і покріпачене селянство (Устина, Прокіп, бабуся-служниця, Назар, Катря).

Упродовж усього твору протиставляються два головні персонажі, дві життєві позиції, два способи життя: Устина й молода панночка. Розглянемо їхні характеристики в порівняльній таблиці.

Порівняльна характеристика головних героїнь

Інститутка	Устина
Закінчила інститут шляхетних панянок, але головні предмети вважає непотрібною дурницею («Нащо мені те знати, як по небі зорі ходять»).	Неграмотна, проте знає народну мудрість («Було мене й б'ють — не здержу серця, заплачу, а роздумаюся трохи — сміюся»), має природний розум.
Вродлива («І що ж то за хороша з лица була! Здається, і не змалювати такої кралі»), проте зовнішня краса не відповідає внутрішній суті; духовне убозтво інститутки.	Душа відкрита до всього прекрасного, лагідна, життєрадісна, поетична натура («Я весела... Весело бачити степ, поля красні»).
Фальш, дволикість природи, сповідує подвійні стандарти, уміє викрутитися.	Відверта, проста, покірна панам, терпляче зносить знуцання вередливої паночки.
Обмеженість інтересів, має панські потреби: бенкети, «по новій моді убраться».	Невибаглива до побуту.
Примхлива, до сільських дівчат ставиться з презирством, як до худоби (Устину «щипає, і штрикає, і гребінцем скородить, і шпильками коле, і водою заливає, та репече, та дзвякотить, та тупоче-тупоче»).	Має добре серце, прощає образи (після того, як панночка душила дівчину, подумала: «Таке молоде, а таке немилосердне, Господи!»)
Жорстока, свавільна, люта (не дає дозволу на одруження Устини й Прокопа).	Спостережлива, близько бере до серця страждання інших кріпаків.
Кохає з розрахунку: над бідним лікарем знущала, а коли дізналася, що він має маєток, ставиться привітно; «любила якомсь чудно, не по-людськи»	Глибина й щирість почуття кохання («чую, наче в мене крила виростають»).
У маєтку все перевернула на свій лад (відлучила стару пані від роботи; змусила всіх дівчат працювати; лає, штовхає, б'є прислугу).	Працьовита, любить дітей.
Мова поміщиці груба, лайлива (вона лепече, дзвякотить, «ляскотить попташиному»).	Неписьменна селянка тонко відчуває, сприймає, опоетизовує природу («Степ зелений наче втікає в тебе перед очима далеко кудись, далеко»).
Аристократка за походженням, але залишається експлуататоркою.	Внутрішній аристократизм духу кріпачки.

У повісті «Інститутка» зображено два покоління панів і два покоління кріпаків. Поміщиця-внучка значно жорстокіша й більш свавільна, ніж стара пані. В образі інститутки узагальнено найхарактерніші риси поміщика-експлуататора,

породженого кріпосницькою системою. Це типовий образ поміщиці, характерний для цієї епохи.

Образом чоловіка інститутки Марко Вовчок спростовує віру народу в «доброго пана». Лікар показний, освічений, добріший за жінку, але підкоряється жорстокій та владній дружині й загалом кріпосницьким порядкам.

Молодше покоління кріпаків, на відміну від терплячої бабусі-кріпачки, протидіє панським знущанням, висловлює протест проти нелюдських умов існування. Це свідчить про наростання антикріпосницьких настроїв у суспільстві, бо межа терпіння народу дійшла до критичної точки.

Симпатії головної героїні на боці волелюбного Назара й рішучого Прокопа. Після історії в саду Прокопа віддали в солдати за те, що він заступився за Устину. Вона покидає поміщицький маєток і їде в місто із чоловіком, працює там наймичкою.

Основна думка повісті «Інститутка». У повісті виражено *ідею* непереможного прагнення людини до волі, палке бажання кріпаків вирватися з-під влади поміщиків. *Провідним мотивом* у творі є думка Устини: *«Любо на волі дихнути!»*

Письменниця засуджує свавілля кріпосників, захоплюється типами з народу, їхньою моральною вищістю над звироднілою панівною верхівкою кріпосницького суспільства. Повістю «Інститутка» Марко Вовчок переконливо довела, що скасування ганебного кріпосного ладу в Російській імперії — основне завдання доби.

За словами І. Франка, повість Марка Вовчка «Інститутка» справедливо «належить до найкращих перлів нашої літератури».

Мова твору. Професійні критики зазначали про високий художній рівень творів Марка Вовчка. Плавна, пісенна оповідь, невеликі та динамічні діалоги сприяють послідовному розвитку подій. У повісті небагато пейзажів, вони стислі, але запам'ятовуються через ліризм, ритмічну мелодійність, що підкреслює душевний стан героїв (*«Тихого та ясного ранку виїздили ми із села, а мороз аж тріщить. Інїй запушив верби; біліли віти й сяяли проти сонця»*). Мова повісті насичена афоризмами оптимістичного характеру (*«Дознає неборак, почім ківш лиха!»*; *«Наїде їх силечка одна»*; *«Засміявся — зубів у нього незліченно, а білі ті зуби, білі як сметана»*).

Улюблений засіб художньої виразності в повісті — порівняння, є тут чимало метафор, народних епітетів, синонімічних повторень слів, звертань фольклорного походження (*серце, голубочко, хорошая, вродливая, дитино моя, Господи мій милостивий*). Усе це сприяло утвердженню Марком Вовчком так званої народної прози в українській літературі.

5. Законспекуйте в зошит відомості з теорії літератури.

Теорія літератури

Як вам уже відомо, **повість** — великий епічний прозовий твір із розгорнутим сюжетом і чималою кількістю персонажів, але найбільшу увагу приділено головному героєві, життя якого змальовано протягом тривалого періоду, тому сюжет повісті найчастіше однолінійний. Жанру повісті властиві розгорнуті пейзажі, детальні портретні описи, інтер'єр. Тут наявні також роздуми й переживання персонажів, які зумовлюють їхні дії та вчинки.

«Інститутка» Марка Вовчка — перша в українській літературі *соціально-реалістична повість*: у ній розкрито взаємодію персонажів із побутовими й суспільними обставинами, *реалістично*, тобто правдиво, відтворено світогляд людини, її інтереси та прагнення.

Реалізм — літературний напрям, який характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності на основі типізації життєвих явищ. Якщо романтики ідеалізують героя, то реалісти зображають його таким, яким він є насправді.

Літературний характер — це образ людини, відтворений у художній формі. Літературному характерові властиві загальні риси, які об'єднують його з іншими персонажами, та індивідуальні особливості поведінки, котрі роблять його самобутнім, неподібним до інших. Такі загальні риси літературного характеру називають *типовими*. У художньому творі характери діють у певних обставинах, які часто є типовими.

«Інститутка» за жанром — *соціально-побутова повість*, у якій зображено неприємності кріпаків і кріпосників, засуджено кріпосницький лад як велике соціальне зло. Соціальний конфлікт показано на тлі життя та побуту кріпаків і поміщиків. Письменниця розвинула свій улюблений художній прийом зображення — розповідь від першої особи, що робить тіснішим зв'язок між твором і читачем. Марко Вовчок посилює психологізм зображення персонажів, адже розповідь від імені героїні дала можливість розкрити зсередини внутрішній світ простої людини. І. Франко писав, що «дійсної вагомості оповіданням Марка Вовчка надають майстерні описи душевних і поетичних станів людини, особливо ж — її глибоке проникнення в таїни жіночої душі».

6. Виконайте завдання.

- За жанром твір Марка Вовчка «Інститутка» — це

А психологічний роман	В соціально-побутова повість
Б сентиментальна повість	Г соціально-побутове оповідання
- Повість «Інститутка» Марко Вовчок присвятила

А Опанасові Марковичу	В Тарасу Шевченкові
Б Пантелеймонові Кулішу	Г Іванові Тургенєву
- Прочитайте уривок із повісті «Інститутка»: *«Сиротою зросла... при чужині, у людях. Хоч не було діла важкого, — забували... чи не голодна, чи жива»*. У ньому йдеться про

А бабусю-служницю	В Устину
Б Катрю	Г інститутку
- В уривку з повісті *«Стоока наче вона була, усе бачила, усюди, як та ящірка, по хутору звивалася, і Бог її знає, що в їй таке було: тільки погляне, то наче за серце тебе рукою здавить»* наявні всі названі художні засоби, **КРИМ**

А порівняння	В гіперболи
Б епітета	Г алегорії
- Установіть відповідність між елементом сюжету та подією у творі.

Елемент сюжету	Подія
1 експозиція	А приїзд панночки з міста Б знайомство з героями

2 зав'язка	В одруження інститутки
3 кульмінація	Г панночка намагається побити Устину, за неї заступається Прокіп
4 розв'язка	Д Прокопа віддають у рекрути

6. Установіть відповідність героїнею твору та реплікою.

Героїня твору	Репліка
1 панночка	А «...Її листи щодня вичитує, і попоплаче над ними, і посміється».
2 Устина	Б «...Се я тільки вам призналася, що не знаю, а чужі зроду того й не дошимраються... Я зо всього викручусь».
3 Катря	В «...Прийду, було, її вбирати, то вже якої наруги від неї я не натерплюся».
4 стара пані	Г «...Хоч і говорить, і жартує, а здається, усе чогось сумна й неспокійна».
	Д «А що, пташечко, при молодій панії давненько служиш?»

- Перекажіть найцікавіші епізоди з життя Марка Вовчка.
- Чому, на вашу думку, Т. Шевченко назвав Марка Вовчка «кротким пророком»?
- Розтлумачте жанрові визначення «Інститутки» — соціально-реалістична, соціально-побутова повість.
- Назвіть ознаки реалізму як літературного напрямку.
- Розкажіть історію написання та видання повісті Марка Вовчка «Інститутка».
- Розкрийте тему та життєву основу змісту твору.
- Визначте основну думку повісті «Інститутка».
- У чому полягають особливості композиції повісті?
- Охарактеризуйте позасюжетні елементи твору.
- Розкажіть, як групуються персонажі в повісті.
- Охарактеризуйте стару пані та чоловіка інститутки.
- Якими постають у повісті кріпаки — Прокіп, бабуся-служниця, Назар, Катря?
- Чому, на вашу думку, твір дістав назву не «Устина», не «Панночка», а саме «Інститутка»?
- Охарактеризуйте мову персонажів як засіб характеротворення.

- Хто оповідач / оповідачка у повісті? Поміркуйте, як змінилося б сприйняття твору, якби цю історію розповідала інститутка.
- Проведіть дослідження тексту повісті «Інститутка» на тему «Роль порівнянь у художній майстерності письменниці».
- Прочитайте за ролями кілька глав повісті Марка Вовчка «Інститутка».
- Візьміть участь у дискусії на тему «Внутрішній аристократизм духу кріпачки переважив аристократизм кріпосника за походженням».

7. Виконайте домашнє завдання.

Доберіть заголовки до кожної глави повісті й запишіть у зошит.

УКРАЇНСЬКА ПОЕЗІЯ
другої половини ХІХ ст.

1. Розгляньте репродукції картин і дайте відповіді на запитання.

Г. Немировський.
Ясний день

В. Ван-Гог.
Зоряна ніч

К. Трутовський.
Сцена біля криниці

- А. Які мотиви домінують на репродукціях цих картин?
- Б. Чому в розділі про поезію як ілюстрації використано репродукції картин саме з такими мотивами?
- В. Який із раніше вивчених віршів вам першим спав на думку, коли ви розглядали ці роботи?

2. Прочитайте короткий аналіз поетичних творів другої половини ХІХ ст. і випишіть у зошит мотиви лірики, що домінують у художній літературі цього періоду.

Степан Руданський (1834–1873) — «обік Шевченка найвизначніший в українським письменстві ХІХ ст.» (І. Франко). Незважаючи на несприятливі умови розвитку української культури (Валуєвський циркуляр 1863 р.), він залишив багату й різноманітну спадщину: ліричні твори, балади, байки та ін.

Мотив вірша «**Повій, вітре, на Вкраїну...**» навіяний народними піснями. З далекого Петербурга думки автора (ліричного героя) линуть в Україну, до коханої дівчини, яка обіцяла бути вірною:

Повій, вітре, на Вкраїну,
Де покинув я дівчину,
Де покинув чорні очі...
Повій, вітре, з полуночі!..

Вірш наповнений хвилюванням, теплом, пройнятий щирим почуттям юнака: «...серце тужить, серце мліє».

Але найбільше визнання С. Руданському принесли його віршовані гуморески-співомовки, з якими ви ознайомилися в 6 класі («Добре торгувалось», «Гуменний», «Запорожці в короля» та ін.).

Леоніда Глібова (1827–1893) ви знаєте передусім як байкаря, адже в 6 класі читали його байки «Муха і Бджола», «Жаба і Віл», «Щука». Але Л. Глібов ще й тонкий лірик: його елегія «**Журба**» уже за життя письменника стала улюбленою піснею українського народу. Ліричний герой вірша, споглядаючи природу, проводить паралель зміни пір року з людським щастям і доходить невтішного висновку:

До тебе, люба річенько,
Ще вернеться весна;
А молодість не вернеться,
Не вернеться вона.

Хай там як, але ліричний герой — оптиміст:

Як хороше, як весело
На білім світі жить!..

Поезія «Журба» — це медитація про минушість людини й вічне оновлення природи. Цей твір покладено на музику українським композитором М. Лисенком.

Яків Щоголів (1824–1898) — представник українського романтизму. У його поезіях постають давні перемоги козаків, героїчне минуле Запорозької Січі («Січ», «Запорозький марш», «Орел»). Козацька романтика перейнята тугою за славним минулим, за зниклою Січчю. Але є в доробку Я. Щоголева поезії, присвячені образам української природи («Травень», «Осінь», «Після бурі»).

У вірші «**Травень**» ліричний герой захоплюється змінами природи навесні, його вражає й поле («*по коліна досягла трава*»), і річка («*ллючи хвилі невеличкі, млоддю вигляда*»). Вік кличе із собою в «*чорностволий ліс*», що «*ще листвою густою не зовсім заріс*». Ліричний герой із радістю повідомляє, що «*з весною інший світ настав*». Поезія щира, легка, дзвінкоголоса, добре ритмізована.

Окремі твори Я. Щоголева позначені соціальними мотивами («Струни», «Завірюха»). Багато поезій митця покладено на музику.

Іван Манжура (1851–1893) відомий не тільки як український поет, а і як фольклорист, етнограф, журналіст, мовознавець і перекладач із російської та німецької. За світосприйняттям — близький до Г. Сковороди. У літературі відомий як автор ліричних творів, гуморесок і дотепних віршових оповідань казкового типу.

У вірші «**Веснянка**» звучить сумний мотив: колишній козак уже коня не сідлає, а «*замість списа — бере косу*», бо тепер він — бурлака. Вірш має назву «Веснянка», але пейзажним замальовкам тут місця обмаль, *провідний мотив* — соціальний: на весні починається робота на землі, тож колишній козак не питає в дівчини дорогу до Криму чи до порогів, а мусить іти в найми, щоб прогледувати себе й заробити «*хоч на лати*»:

А питає в молоді	Щоб-то стати заробити
Німецької хати,	Собі хоч на лати.

Борис Грінченко (1863–1910) — відомий лексикограф і письменник. Його літературний доробок становлять 5 повістей («Серед темної ночі», «Під тихими вербами» та ін.), кілька драматичних творів («Серед бурі» та ін.), близько 50 оповідань, том поезій і багато літературознавчих праць. Поетичні пошуки Б. Грінченка яскраво відображено в збірках «Пісні Василя Чайченка», «Під сільською стріхою», «Нові пісні і думи Василя Чайченка», «Під хмарним небом» та ін. У більшості цих книжок домінують мотиви народних страждань і боротьби за волю.

Але є в поетичній спадщині митця і філософська лірика на тему минулості світу й людини («Дуб», «Тільки одна не пишалась»), ремінісценції зі східних і біблейських джерел («Горе вам!», «Кара», «Велика вечеря»), мотиви гордої самотності («Не знаю», «Ізнов», «Душа горить») та ін.

Філософський *мотив минулості світу й людини* цікаво звучить у поезії «**Дуб**». Образ міцного дерева — алегоричний. Здоровий і красивий чоловік із часом марніє й висихає, бо така людська природа. Настає час, коли хробаки починають роз'їдати корінь міцного дуба, і вже навіть невелика буря здатна оббити листя пожовкле:

Пишне вбрання розвіяв вітер по світу; zostались
Мертві гілки, де недавно шати зелені пишались...

Юрій Федькович (1834–1888) першим на Буковині почав писати народною мовою, продовжуючи й розвиваючи традиції Т. Шевченка. «Буковинським соловійком» народ назвав Ю. Федьковича. Понад 400 поезій, співанок, балад, дум і поем — такий його поетичний доробок. Проза митця — понад 60 повістей, оповідань і новел. А ще він писав казки, п'єси та веселі повісті й анекдоти. Перші поетичні твори Ю. Федьковича — це ліричні вірші з жовнірського життя.

Основні мотиви — туга за рідною домівкою, біль серця, розлученого з коханою, жаль за марно втраченими роками. Поезію «**Пречиста Діво, радуйся, Маріє**» вибудовано на контрасті прекрасної, ясної природи й кривди, яку чинять люди одне одному на цьому світі. Заголовні слова католицької молитви «Ave, Maria» повторюються на початку та в кінці кожної строфи й викликають почуття гіркої іронії. Ось розстрілюють молодого рекрута, он дитина-сирота просить хліба, а господар нацьковує на неї собак, а он попідтинню жебракує вдова-мати — ці картини супроводжуються повторами «Ave, Maria». Душа поета-гуманіста, переповнена стражданням, не може сприймати радощі світу.

Володимир Самійленко (1864–1925) насамперед цікавий своїми сатиричними поезіями («На печі», «Поетична праця», «Ельдорадо»). У його творах правдивий, дотепний, іноді дошкульний гумор переходить у гострий сарказм, коли йдеться про «запінних» патріотів, які дбають про громадянські справи лише подумки, лежачи на печі:

Кожна піч українська — фортеця міцна:
Там на чатах лежать патріоти...

Псевдопатріотів вигідно служити Україні, не злязачи з печі, адже там не дістануть ні кулі, ні шаблі. Підсилює сатиричний ефект у вірші **«На печі»** розповідь від першої особи:

О країно моя! Я зв'язав свій язик,	Але в грудях не можу я здержати крик
Щоб кохати безпечно ідею;	У годину твого ювілею.

Павло Грабовський (1864–1902) відомий передусім як автор громадянсько-політичної лірики. Чи не найціннішими є поезії, присвячені національним проблемам: «До Русі-України», «До українців», «Орли» та ін.

Вірш **«Орли»** має сатиричне спрямування, він наповнений переживаннями ліричного героя через нещасну долю України. Лукаві її сини думають лише про власну наживу, *«гнуць головоньку»* перед загарбниками, відцуралися рідної мови й рідного народу. Назва вірша іронічна, адже йменням гордого й сильного птаха позначено псевдопатріотів, які називають себе українцями, а насправді служать тим, хто більше платить. Поет уживає згубилу лексику (*«напихаючи»*, *«не второпують»*, *«розшолопають»* та ін.), щоб висловити своє презирство до таких людей. Псевдопатріоти засуджують ідеали народовців, їхнє *«ходіння в народ»* ще гірше за царський уряд. На жаль, навіть через століття цей вірш актуальний у сучасній Україні.

- 3.** Прочитайте вірші П. Грабовського «Надія», «Справжні герої», «До Н. К. С.». Знайдіть у мережі «Інтернет» матеріал про ці твори, опрацюйте його й заповніть літературний паспорт кожної з цих поезій.

НАДІЯ

Не зітхай так безнадійно,
Скорбних уст не замикай,
Рук не складуй ще подвійно,
З лану битви не тікай,

Глянь на луг — не вся травиця
Ще потоптана упрах;
Глянь на люди — чесні лица
Ще не всі обвіяв страх.

Ще великі перепони
Злу поставлено кругом,
Не безкарно рвуться стони
Під ворожим батогом.

Встануть мученики-браття,
Встануть сестри, як живі...
За годиною прокляття,
Мук, кайданів та крові,

Зрадно купленої слави, —
Панство волі йде услід,
І на чолі миросправи
Власно з'явиться нарід!

СПРАВЖНІ ГЕРОЇ

Не вам мій спів, уквітчані герої
Кривавих справ, не вам мій голос, — ні!
З-під барв рожевих вигадки пустої
На чорнім тлі ви бачитесь мені.

Хай досі сниться іншому піїті
Шалений брязкіт кинутих шабель...
Не кращ було б запособлять освіті,
Підняти люд хоть на один шабель?

Моя хвала трудівникам незнаним,
Що двигли мисль по селах, хуторах,
Цуравшись власно мрій золототканих,
Чий невідомо почиває прах;

Чий вік минув за працею, як днина,
Сліпим братам торуючи межу...
Перед тими я стану на коліна,
Героям тим подяку я зложу!

Моя хвала живим, як і помершим,
Отим борцям за будуче Русі,
Тим страдникам за друзяків найпершим,
Що сяють нам у чарівній красі!

Взяли вони в житті шляхи колючі
Серед пригод та всякої нужди...
Окриють їх колись вінки немручі, —
Затихне навіть галас ворожди!

ДО Н. К. С.

Такої певної, святої,
Такої рідної, як ти,
Такої щирої, простої, —
Вже більше, мабуть, не знайти.

Таку не часто скинеш оком,
Такою тільки що марить...
А раз зустрінеш ненароком —
Навіки долю озарить!

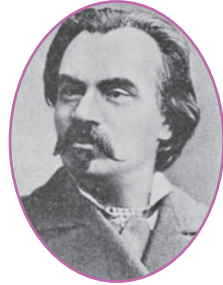
К. Маковський.
Дівчина в костюмі Флори

4. Прочитайте та перекажіть життєпис М. Старицького.

МИХАЙЛО СТАРИЦЬКИЙ (1840–1904)

Михайло Старицький народився 14 грудня 1840 р. в с. Кліщинцях Золотоніського повіту на Черкащині у дворянській сім'ї. Батько Петро Іванович — відставний уланський ротмістр. Мати Настасія Захарівна походила зі славного роду козацьких старшин Лисенків, які героїчно боролися за Україну в часи Хмельниччини. Важливу роль у формуванні М. Старицького як ерудованої та творчої особистості відіграв його високоосвічений дід Захарій Лисенко: у своєму маєтку він зібрав чудову бібліотеку, де були твори зарубіжних класиків, передплачував журнали «Отечественные записки» і «Современник», добре знав французьку мову, зачитувався Вольтером. Уся родина говорила чистою українською мовою, любила народні пісні. Дитячі роки майбутнього митця проходили в діда, про якого письменник на все життя зберіг дуже теплі спогади.

Коли Михасеві йшов п'ятий рік, помер батько, а на дванадцятому — і мати. Сиротою опікувався материн брат, Віталій Лисенко, — батько геніального українського композитора Миколи Лисенка. Михайло й Микола були троюрідними братами й «зразу ж зійшлися душа в душу». В інтелігентній, високоосвіченій, творчій родині Лисенків Михайло прилучився до музичної культури, пройнявся любов'ю до народних пісень, які тут часто й прекрасно співали, мав змогу читати рідну й зарубіжну літературу, зокрема заборонені вірші Т. Шевченка.

Дуже вплинуло на хлопця спілкування з Олександром Лисенком (дядьком по матері), який свого часу, усупереч волі родичів, одружився із селянкою, був переконаним демократом і ревнителем національного відродження.

За рік перед смертю мати віддала Михайла до «благородного пансіону» Полтавської гімназії в другий клас. Цей заклад уважали одним із найкращих в Україні. Тут, тоді ще поза класами, а нерідко й у класах, панувала рідна мова, — як згадуватиме письменник пізніше. Хлопець наполегливо займався самоосвітою, багато читав, почав писати вірші. На цей же час припадає й захоплення М. Старицького театром. «Наталку Полтавку», «Москаля-чарівника», «Сватання на Гончарівці», які ставив аматорський гурток, він до кінця життя згадував як найкраще з усього ним баченого.

Вищу освіту Михайло здобував спочатку в Харківському, а потім у Київському університеті (на юридичному факультеті). Ще студентом (1861) він одружився із сестрою М. Лисенка Софією. Так з'єдналися два видатні українські роди. У київському колі національно свідомого студентства й інтелі-

Сцена з вистави «Сватання на Гончарівці».
Рівненський академічний український музично-драматичний театр

генції М. Старицький робить остаточний вибір — вирішує присвятити своє життя Україні, рідній культурі.

У 1871 р. Михайло став організатором Товариства українських сценічних акторів, яке взялося за постановку драм рідною мовою. Для репертуару потрібні були нові твори, тому письменник створює оригінальні драми. Так були написані лібрето до народнопобутової оперети «Чорноморці» за мотивами п'єси Я. Кухаренка «Чорноморський побит на Кубані між 1794 та 1796 роками»; музична комедія (згодом — лірико-комічна опера) «Різдвяна ніч» за повістями М. Гоголя із циклу «Вечори на хуторі біля Диканьки»; оригінальний водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться й сварка». Ці театральні дійства в супроводі чудової музики М. Лисенка мали величезний успіх у глядачів, а вистави «Різдвяної ночі» у міському оперному театрі в 1874 р. стали тріумфальною подією в культурному житті Києва.

М. Старицький також перекладає українською казки Г. К. Андерсена й видає їх власним коштом, наступного року — байки І. Крилова, повість «Сорочинський ярмарок» М. Гоголя, потім «Пісню про царя Івана Васильовича, молодого опричника та відважного крамаренка Калашникова» М. Лермонтова, «Сербські народні думи і пісні». Письменник плекає мрію про піднесення театрального життя в Україні. Він був переконаний, що сцена — це «могутній орудок до розвитку самопізнання народного». За творами М. Гоголя пише літературні тексти до опер «Утоплена» і «Тарас Бульба» М. Лисенка. Остання стала шедевром українського оперного мистецтва XIX ст.

У 1891 р. М. Старицький дебютує як прозаїк із повістю «Облога Буші», а згодом з'явилися «Заклята печера», «Розсудили», низка оповідань. Через обмеження українського слова, відсутність української періодики М. Старицький змушений був писати прозові твори російською мовою.

Тривала напружена праця, тягар мандрівного життя знесилоє митця фізично, а соціальна незахищеність театральної трупі — матеріально. У 1893 р. через хворобу він покидає театр. Зважаючи на понад тридцятилітню літера-

На відкритті пам'ятника І. Котляревському. м. Полтава. Фото (перший ряд зліва направо: М. Коцюбинський, Леся Українка, Г. Хоткевич; другий ряд: В. Стефаник, Олена Пчілка, М. Старицький, В. Самійленко). 1903 р.

турну й громадську діяльність письменника та клопотання діячів вітчизняної культури, Петербурзька академія наук призначила йому в 1897 р. персональну пенсію «За літературні праці рідною мовою».

У 1903 р. митець з усією палкістю натури взявся за альманах «Нова рада». На жаль, видання вийшло друком уже після смерті письменника. У цьому ж році М. Старицький виступав на відкритті пам'ятника І. Котляревському в Полтаві, де познайомився з письменниками М. Коцюбинським, В. Стефаником, Г. Хоткевичем. Це був останній публічний виступ майстра.

М. Старицький помер 27 квітня 1904 р. Похований на Байковому цвинтарі в м. Києві.

5. Прочитайте короткий огляд поетичної спадщини М. Старицького.

Серед письменницького доробку М. Старицького окреме місце належить поетичній спадщині, яка охоплює майже 40 років його життєвого та творчого шляху.

Щирий громадянський пафос, уболівання за долю простої людини, України, переконаність, що інтелігенція — важливий фактор соціального та національного руху, а поет — оборонець народу й речник його інтересів, є *провідними мотивами* всієї творчості поета («До України», «Думка», «Ізнов нудьга...» та ін.).

М. Старицький належить до покоління письменників, які перебували під могутнім впливом Шевченкової творчості. Чи не всі тогочасні поети наслідували художню манеру автора «Кобзаря». І. Франко зазначав, що М. Старицький був першим, хто почав змінювати псевдошевченківські

М. Старицький.
Фото

шаблони в поезії, що це вже робили П. Куліш, а потім Б. Грінченко, В. Самійленко, Леся Українка, А. Кримський і «ціла фаланга молодих».

М. Старицький лише іноді звертався до віршування — з певної нагоди чи дати, але протягом усього життя багато перекладав чи переспівував іноземних поетів. Непідробне мистецьке значення й тепер мають переспівані митцем сербські народні думи та пісні.

Донині полонить українців своєю мелодикою й чарівністю поезія М. Старицького «*Виклик*», більше відома за її першим рядком «*Ніч яка, Господи, місячна, зоряна...*». Її як арію М. Лисенко використав у своїй опері «*Утоплена*» (за мотивами повісті М. Гоголя). У вірш уміло вплетено народ-

нопоетичну символіку, яка тонко передає романтичне світовідчуття ліричного героя.

Серед творів інтимної лірики М. Старицького особливо яскравим є ліричний вірш «*Не захвати солодкого зомління...*» із циклу «*Монологи про кохання*». Духовне начало в коханні — *провідний мотив* твору. Ліричний герой стверджує:

Кохання — спів, зальот душі — не тіла,
Зоря з-за хмар, веселка дощова,
Воно ростить у нас незримі крила,
Які любов у серця вимага.

Тобто не тіло, а душа дарує справжні відчуття, не тіло, а душа — вічна. Автор вводить образ ночі, який так люблять справжні романтики. Цей образ він олюднює через риторичне звертання: «*О люба ніч!*» Саме вночі відчутні найтонші вібрації душі, найменші її порухи, бо все припишло й балом править любов. Образи міфічних мавок, нічних квітів, місяця зачаровують і п'янять. Риторичні звертання («*моя красо!*»), епітети («*солодке зомління*», «*пекучая жага*», «*чарівні боління*»), персоніфікації («*шепотять темні гаї*») та інші художні засоби підпорядковані великій меті — якнайніжніше й найтепліше передати стан закоханого ліричного героя.

6. Виконайте завдання.

1. «Буковинським соловійком» називають
 - А Павла Грабовського
 - Б Володимира Самійленка
 - В Степана Руданського
 - Г Юрія Федьковича

2. Установіть відповідність між назвою та автором твору.

Назва твору	Автор твору
1 «Пречиста Діво, радуйся, Маріє»	А Михайло Старицький
2 «Повій, вітре, на Україну...»	Б Борис Грінченко
3 «Не захвати солодкого зомління...»	В Юрій Федькович
4 «Веснянка»	Г Степан Руданський Д Іван Манжура

3. Установіть відповідність між провідним мотивом і назвою твору.

Провідний мотив	Назва твору
1 псевдопатріотизм	А «Дуб»
2 минущість світу й людини	Б «Орли»
3 сум за козацьким минулим	В «Журба»
4 сум за рідним краєм і коханою	Г «Веснянка» Д «Повій, вітре, на Україну...»

4. Які мотиви були провідними в поезіях другої половини XIX ст.?
5. Якими проблемами переймається ліричний герой поезії «Пречиста Діво, радуйся, Маріє»?
6. Хто такі «запічні» патріоти у вірші В. Самійленка «На печі»?
7. Поміркуйте, чому для розкриття мотиву минущості світу й людини Б. Грінченко використав саме дуб («Дуб»), а не інше дерево.
8. Розкажіть про життя та творчість М. Старицького.
9. Чи є у вірші М. Старицького «Не захвати солодкого зомління...» натяк на нерозділене кохання? Аргументуйте свою думку.
10. Як ви розумієте назву вірша М. Старицького «Не захвати солодкого зомління...»?

11. Доведіть, що ліричний герой вірша Я. Щоголева «Травень» захоплюється приходом весни.
12. Випишіть по 2–3 епітети, персоніфікації, інверсії, порівняння, риторичні звертання з вивчених поезій другої половини XIX ст.

7. Виконайте домашнє завдання.

Вивчіть один з опрацьованих віршів напам'ять.

Алегорія — спосіб двопланового художнього зображення, що ґрунтується на приховуванні реальних осіб, явищ і предметів під конкретними художніми образами з відповідними асоціаціями (алегоричний образ Бджоли в байці Г. Сковороди «Бджола та Шершень»).

Алюзія — художньо-стилістичний прийом; натяк, відсилання до певного літературного твору або історичної події.

Амфібрахій — трискладова стопа з наголосом на другому складі.

Анапест — трискладова стопа з наголосом на третьому складі.

Анафора — єдинопочаток; уживаний на початку віршових рядків (глав у прозовому творі) повтор слів чи словосполучень (рідше — речень). Анафора відіграє важливу композиційну роль у художньому творі.

Балада — ліро-епічний сюжетний пісенний твір, за основу якого взято подію легендарно-історичного, родинно-побутового змісту з описами незвичайних ситуацій, людей, учинків.

Бурлеск — жанр гумористичної поезії, комічний ефект у якій досягається тим, що героїчний зміст викладається навмисно вульгарно, грубо, знижено або ж, навпаки, про «низьке» говориться піднесено, урочисто.

Віршування — мистецтво складання віршів, вираження автором думок і переживань у віршовій формі.

Гіпербола — троп, що полягає в надмірному перебільшенні характерних властивостей чи ознак певного предмета або явища з метою увиразнення їх (*виплакати море сліз*).

Гротеск — сатиричний художній прийом у літературі, заснований на явному спотворенні, перебільшенні чи применшенні зображуваного, на поєднанні різних контрастів.

Дактиль — трискладова стопа з наголосом на першому складі.

Драма — літературний рід, характерною ознакою якого є розкриття явищ життя й характерів героїв через розмови дійових осіб (діалоги, монологи). Драматичні твори призначені для постановки на сцені, класичній драмі також властива єдність дії, часу й місця. В основі сюжету драматичного твору — конфлікт. Основні жанри драматичного твору: власне драма, трагедія, комедія, трагікомедія.

Елегія — один із жанрів лірики медитативного, журливого, меланхолійного змісту.

Епітет — троп; художнє означення, що підкреслює характерну рису, визначальну якість певного предмета й передає емоційне ставлення до нього

(золота душа, світлі почуття). У фольклорі поширені постійні епітети (*битий шлях, ясні зорі*).

Епіфора — повторення однакових слів, словосполучень у кінці віршових рядків чи строф.

Епос — літературний рід, характерними ознаками якого є змалювання життя у формі авторської розповіді про людей та події. Епічні твори розповідні, у них широко й багатогранно відтворюються життєві явища, події подаються, як правило, у минулому часі, як такі, що відбулися. Основні епічні жанри: оповідання, новела, повість, роман, казка та ін.

Зоровá (візуальна) по́езія — синтетичний різновид мистецтва, у якому текстовий символ (літера, слово, знак, речення) є елементом зорового образу завдяки специфічному його розташуванню в зображенні чи об'єкті.

Інвектіва — пряме, гостре засудження влади.

Інтермедія — невелика за обсягом комічна сценка або п'єса, яку виконували між актами основного драматичного дійства.

Іронія — засіб гумору, заснований на називанні супротивного, коли про щось мовиться ніби в позитивному плані, але прихований підтекст свідчить про протилежне.

Історичний роман — твір, у якому відображено конкретну історичну добу, певні історичні події, історичні постаті, які жили й діяли у визначений період.

Карикату́ра — сатиричний малюнок загостреного критично-викривального характеру.

Класици́зм — художній стиль і напрям у європейському мистецтві в XVII — на початку XIX ст.

Курйóзний ві́рш — це вишуканий поетичний твір, незвичайний за формою, для якого характерне поєднання зорових і слухових елементів, узгоджених зі змістом.

Лі́рика — літературний рід, характерними ознаками якого є віршована форма (іноді — прозова); зосередженість на розкритті внутрішнього світу людини, відтворенні емоційного відгуку автора (ліричного героя) на життя; безсюжетність. Ліричні твори не великі за обсягом. За змістом лірика поділяється на такі види: громадянська, інтимна, філософська, пейзажна та ін. Основні ліричні жанри: ліричний вірш, гімн, ода, елегія, пісня, послання, медитація та ін.

Літерату́рний на́пря́м — конкретна частина літературного процесу, породжена творчістю представників одного художнього методу, яка характеризується спорідненістю стильових ознак та існує в межах однієї епохи й нації.

Метонімія — троп, заснований на перенесенні значення одного слова на інше за суміжністю (*перекладати Байрона, заснуло село*).

Мистецька (художня) тєчія — спорідненість творчих принципів митців на підставі подібних естетичних засад.

Мистєрія — різновид романтичної алегорично-символічної поеми з гротескним змістом, для якої характерні поєднання фантастичного з реальним, участь надприродних сил як персонажів, символіка, філософічність, тяжіння до драматизації.

Мотив — тема ліричного твору.

Новєла — епічний жанр; невеликий за обсягом прозовий твір про незвичайну життєву подію з несподіваним фіналом, напруженою та яскраво вимальованою дією.

Оксїморон — троп, заснований на сполученні логічно не сумісних понять, протилежних за значенням слів, унаслідок чого створюється несподіваний експресивний ефект (*дзвінка тиша, лихо сміється*).

Оповідання — епічний жанр; невеликий прозовий твір, сюжет якого побудовано на одному, рідше декількох епізодах із життя одного або кількох персонажів.

Паліндром — невеликий твір, під час читання якого зліва направо й навпаки, зберігається той самий зміст.

Пародія — комічне або сатиричне наслідування, що відтворює в перебільшеному вигляді характерні особливості оригіналу; карикатура.

Повість — епічний жанр; середня форма епічної прози (більша за оповідання й новелу, але менша за роман), яка характеризується однолінійним сюжетом, що за широтою охоплення життєвих явищ і глибиною їх розкриття займає проміжне місце між романом та оповіданням.

Поєтика — це особливості художньої форми фольклорного чи літературного твору, тобто особливості його будови (композиції), художніх засобів, віршування та ін.

Поетичний (художній) паралелізм — художній засіб поетичної мови, коли явища з різних сфер життя або природи зображуються паралельно.

Пригодницький роман — роман, сюжет якого динамічний і насичений незвичайними подіями, а також характеризується несподіваним поворотом.

Псалми — пісні релігійного змісту. 150 пісень релігійного змісту, які під назвою Псалтир увійшли до Святого Письма, стали навчальною книгою для вірних, 73 псалми належать біблійному царю Давиду.

Реалізм — літературний напрям, який характеризується правдивим і всебічним відображенням дійсності на основі типізації життєвих явищ. Якщо романтики ідеалізують героя, то реалісти зображують його таким, яким він є насправді.

Роман — великий за обсягом епічний твір, для якого характерне панорамне зображення дійсності, багатоплановість сюжету, переплетення сюжетних ліній; у романі відображено великий проміжок часу, багато подій, задіяна чимала кількість персонажів.

Романс — невеликий за обсягом вірш і музичний твір про кохання, призначений для солього співу з інструментальним акомпанементом.

Роман-хроніка — роман, у якому змальовано історичні події в хронологічній послідовності.

Сарказм — їдка, викривальна, особливо дошкульна насмішка, сповнена крайньої ненависті й гнівного презирства.

Сентименталізм — ідейно-художній напрям в європейській літературі другої половини XVIII ст., якому властиве звернення до переживань і почуттів простих людей, до їхнього внутрішнього світу.

Символ — умовне позначення якого-небудь предмета, поняття або явища; художній образ, який умовно відтворює усталену думку, ідею, почуття.

Синекдоха — троп, заснований на кількісному зіставленні предметів і явищ; уживання однини в значенні множини, частини замість цілого, видового поняття замість родового (*на нашу землю нога ворога не ступала, по дорозі йшли хустки й борода*).

Стиль доби — ідейно й художньо зумовлена єдність художніх засобів певної епохи; найзагальніші погляди, традиції, переконання, смаки певної доби.

Сюжет — подія чи система подій, у яких розкриваються характери персонажів і розв'язуються суперечності між ними.

Тема художнього твору — коло подій, життєвих явищ, представлених у художньому творі в тісному зв'язку з проблемами, які з них постають і потребують осмислення.

Тонічний вірш — вірш з однаковою кількістю наголошених складів у рядку.

Травестія — різновид жартівливої бурлескної поезії, коли твір із серйозним чи героїчним змістом і відповідною формою перероблено на твір комічного характеру з використанням панібратських, жаргонних зворотів.

Троп — слово, ужите в переносному значенні для характеристики певного явища; до тропів відносять метафору, іронію, гіперболу, епітет, порівняння та ін.

Фігурний вірш — твір, у якому домінує зоровий ефект.

Хорей — двоскладова стопа з наголосом на першому складі.

Художній характер — внутрішній образ людини, показаний у літературному творі.

Ямб — двоскладова стопа з наголосом на другому складі.

ЗМІСТ

ВСТУП

Роль і місце художньої літератури в житті нації	3
---	---

УСНА НАРОДНА ТВОРЧИСТЬ

Родинно-побутові пісні	5
Місяць на небі, зіроньки сяють	7
Цвіте терен, цвіте терен	8
Сонце низенько	9
Українські народні балади	13
Ой летіла стріла	14
Ой на горі вогонь горить	15

ДАВНЯ ЛІТЕРАТУРА

Українська середньовічна література XI–XV ст.	18
Найдавніші рукописні книги Русі-України	18
Перекладна література	20
Біблія	20
Вавилонська вежа (<i>Скорочено</i>)	21
Легенда про Мойсея (<i>Фрагмент</i>)	21
Притча про блудного сина (<i>Скорочено</i>)	28
Пам'ятки оригінальної літератури княжої Русі-України	32
Повість минулих літ (<i>Фрагмент</i>)	32
Повчання дітям Володимира Мономаха (<i>Фрагмент</i>)	36
Києво-Печерський патерик	38
Слово про похід Ігорів	42
Українська література доби Ренесансу й доби бароко	46
Козацькі літописи	50
Григорій Сковорода	54
Бджола та Шершень	55
«Всякому місту — звичай і права...»	57
De libertate	58

НОВА УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

Літературний процес наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст.	63
---	----

Іван Котляревський	65
Енеїда (<i>Скорочено</i>).....	66
Наталка Полтавка (<i>Скорочено</i>).....	81
Григорій Квітка-Основ'яненко	100
Маруся (<i>Скорочено</i>)	103
Література українського романтизму	119
Поети-романтики.....	120
Петро Гулак-Артемівський	122
Рибалка	123
Євген Гребінка	124
Ведмежий суд	125
Човен	126
Микола Гоголь	128
Тарас Бульба (<i>Скорочено</i>).....	131
Тарас Шевченко	158
До Основ'яненка	165
Сон («У всякого своя доля...»)	168
Кавказ	173
І мертвим, і живим, і ненарожденним... ..	179
Сон («На панщині пшеницю жала...»)	186
«У нашім раї на землі...»	187
Катерина	191
Наймичка	191
Марія	192
Доля	195
«Росли укупочці, зросли...».....	196
Ісаія. Глава 35	199
Пантелеймон Куліш	203
Чорна рада (<i>Уривки</i>).....	206
Марко Вовчок	238
Інститутка (<i>Скорочено</i>)	240
Українська поезія другої половини ХІХ ст.	256
Павло Грабовський	259
Надія	259
Справжні герої	260
До Н. К. С. («Такої певної, святої...»)	260
Михайло Старицький	261
«Не захвати солодкого зомління...»	264
Літературознавчий словник	266